
सिंहनाथ कॉलेज

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૅપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૮૩૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ સૌભાગ્યવંતા જ્યોત્સુક

વિષય સંસ્કૃત જ્ઞાન

JAYÂKÛNVAR.

Ten years of worldly cares and comforts.

**“ Plant of celestial seed, if dropped below,
Say in what mortal soil thou deign’st to grow.”**

**Published by
A. S. Durgalaxmi.**

**Third Edition.
BOMBAY.**

Printed at The ‘Saraswati’ Printing Press, 358, Nagdevi Street.

(All rights reserved.)

1923.

Price Rupee 1-4-0.

**Published by:-A. S. Durgalaxmi,
Vaidya Bhuvan, Bhuleshwar,
Bombay, No. 2.**

**Printed by:-Maganlal Jagjivandas.
The 'Saraswati' Printing Press,
356' Nagdevi Street, Bombay, No. 3.**

સૌભાગ્યવંતા જયાકુંવર.

સંસારસુખદુઃખનાં દશ વર્ષ.

ગીતિ.

“અનેક શુભ વર્ણોનાં, સુંદર પુષ્પોથી શોભતી નિત્યે;
પ્રયાસથી ઉછરેલી, વધી ગઇ શું સુકાઇ વિશુદ્ધિખતે !!”

અકાશક

અ. સૌ. દુર્ગાવત્સી.

આવૃત્તિ ત્રીજી.

મુંબઈ,

ત્રી ‘સરસ્વતી’ છાપખાનામાં છાપ્યું.

સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે.

સંવત્ ૧૯૭૬.

કિંમત રૂ. રૂપિયો.

પ્રસિદ્ધ કરનાર:—મ. સો. દુર્ગાલક્ષ્મી..
વૈદ્યભુવન, ભુલેશ્વર, મુંબઈ, નં. ૨

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
૧૦૮૬૪
પૌરાણિક-સંગ્રહ
૨૪૨૫૧ નંબર

છાપનાર:—શા. મનલાલ જમણવાલાસ,
શ્રી “સરસ્વતી” છાપખાનું,
૩૫૬, નામદેવી રસ્તા, મુંબઈ, ૩.

પ્રસ્તાવના.



જનસમૂહને કાલ્પનિક કથાઓથી જેટલો બોધ લાગે છે, તેના કરતાં ખરી બનેલી હકીકતથી મળેલો બોધ વધારે અસરકારક નિવડે છે એ અનુભવસિદ્ધ છે. તેમ થવાનું એક સારું સાધન આ ઉમદા જીવનચરિત્ર પૂરું પાડશે એમ જણાયાથી, તથા તેની સાથે આતું એક અમૂલ્ય રત્ન દેશના એક ખુલામાં પાકી છેવટ કેવળ અંધારામાં રહી જતાં અટકે એવી ધારણાથી આ લઘુ પુસ્તક લખાયેલું છે.

બનેલા ખરા બનાવોમાં તેમને વધારે રસિક કરવાને કંઈ પણ ફેરફાર કરવો અયોગ્ય ગણી વાચકવર્ગની સમક્ષ તે જેવા બન્યા તેવાજ સરલ અને સ્પષ્ટ ભાષામાં મુકવામાં આવ્યા છે, તેમજ પ્રસંગોપાત લખાયેલા ખરેખરા પત્રો સમયાનુસાર વધારે બોધદાયક થઈ પડશે એવી આશાથી કંઈપણ ફેરફાર વગર દાખલ કરવામાં આવ્યા છે.

સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવી જોઈએ, પણ તે કેવી જાતની હોવી જોઈએ અને તેને સફળપ્રયોગ કેવી રીતે કરવો, અથવા ખરી હૃદય કેળવણી કેાનું નામ તથા તેનું શું સાક્ષ્ય એ સઘળું ધણી સ્પષ્ટ અને ચોગ્યરીતે બતાવી આપવાને આ જીવન-ચરિત્ર એક ઉત્તમ નમુનો છે. તે શિવાચ આ

પુસ્તક જેને માટે લખાયેલું છે તે કુલવાન સ્ત્રીરત્નમાં જે સ્વાભાવિક નમ્રતા, વખાણવા લાયક વિનય, ઉચ્ચ પંક્તિનું શીયલ, અને ખીન્ન કેટલાક માન આપવા લાયક સદ્ગુણો હતા, તે ખરેખર ગ્રહણ કરવા લાયક હોઈને ખીન્નને તેનાં જેવાંજ થવાને માર્ગ બતાવે તેવું છે, અને તેથી સ્ત્રીવર્ગમાં તે કંઈક સંતોષકારક સુધારો કરનાર થઈ પડશે એવી આશા છે. તથાસ્તુ.

સંવત્ ૧૯૪૫.

કર્તા.

PREFACE.

That a narration of actual facts can influence the mind much more than fictions, is a truth now amply proved by experience. The writer of this little work could not like, that a life so noble as there-in described should fall into oblivion, at the same time that he had sufficiently in view the didactic effect likely to be produced by its perusal.

In the description of actual events the real has no tinge of the ideal. Without any deli-

berate design to render them interesting, they are narrated as naturally and artlessly as they happened. Genuine letters are introduced wherever they seemed likely to serve the primary purpose which runs throughout the book.

It is indeed admitted, that women should be educated; but what is to be the nature of that education, how it can be best used, and further what is true of high education itself, and wherein consists its utility, are still questions of profound importance, in answering which this short biography might render useful assistance. One great advantage which can be expected is, that the native modesty, the wonderful patience, the sublime purity, and other respectable qualities of the noble deceased may fill the heart of readers with admiration, and induce these to acquire them. So that, we may hope for some satisfactory amelioration in our female class after a proper circulation of this work. AUTHOR.

બીજી આવૃત્તિ.

પેહેલી આવૃત્તિ ખપી જવાથી અને તેને માટે ઉપરા-
ઉપર માગણી થવાથી આ બીજી આવૃત્તિ છપાવવાની
જરૂર પડી છે. આમ કરતાં સૌ. જયાકુંવર વિષે વારંવાર
પુછાયેલી શંકાઓનું નિવારણ કરવા શીઘ્ર ઠલિ શંકર-
લાલ માહેશ્વરે પોતાનાં જાણીતાં સાવિત્રી ચરિત્ર
નામનાં પુસ્તકમાં સંવત ૧૯૪૫માં છાપેલું સૌ. જયા-
કુંવરનું ટુંક જીવન-ચરિત્ર હું આહિ દાખલ કરું છું.

કર્તા.

સૌ. જયાકુંવરનું હુંકે જીવન-ચરિત્ર.

(લખનાર-શ્રીમદ્ કવિ શંકરલાલ માહેશ્વર.)



સૌભાગ્યવંતાં જયાકુંવરે સંવત્ ૧૯૨૨ના
 વૈશાખ માસમાં વૈદ્યરાજ જટાશંકર વિઠ્ઠલજીને
 ઘેર માતા મણીકુંવરથી જન્મ લીધો હતો. સંવત્
 ૧૯૨૪ના કાર્તિક માસમાં જટાશંકર વૈદે પોતાનું
 કુટુંબ મુંબઈ તેડાવ્યું તે સમયે જોન જયાકુંવરની
 હસ્તર માત્ર જો વર્ષની હતી. પાંચમે વર્ષથી તે જોને
 કન્યાશાલામાં ભણવા માંડ્યું. પ્રથમ ચોપડીથી
 અભ્યાસ કરતાંજ તેનું મન ભણવામાં એવું આસક્ત
 થયું હતું કે સીમા. એક દિવસ તે જોન દાદર ઉપરથી
 પડી જવાથી માથું કુટી ગયું ને માથામાં મોટો
 ખાડો પડી ગયો. સર્વ જણ તેનું લોહિ બંધ પાડવા
 વાસ્તે પ્રયત્ન કરતા હતા, એટલામાં તે જોન રોતાં
 રોતાં બાલ્યાં કે મને બીજું કાંઈ દુઃખ નથી થયું
 પણ મારે ભણવા નહિ જવાય તેનું દુઃખ થાયછે.
 એ શબ્દ સાંભળી સર્વની આંખોમાં હર્ષાશ્રુ આવી
 ગયાં કે આવી વેદના છતાં અને બાલક અવસ્થા
 છતાં કેવી ભણવામાં તેની પ્રીતિ છે!! વૈદ્યરાજ

પ્રભુરામ જીવનરામ કે જે બેન જયાકુંવરના
 સાસરા થાયછે તેના પુત્ર પોપટ (શુકદેવ)ના ગુણ
 બેઈ વૈદરાજ જટાશંકરને તથા તેનાં સ્ત્રી મણી-
 કુંવરને એમ થયું કે આપણી પ્રિયપુત્રીનો સંબંધ
 પોપટસાથે કરિયે. તેથી પોતાના ગુરુજનોની
 ખાતરી સલાહ લઈ રાખેલ, પરંતુ કેટલાંક કાર-
 જીથી બહેર સંબંધ કરેલ ન હતો. તે પોપટનાં
 માતૃશ્રી રજિયાતકુંવર ધણાં માંદા થવાથી જયા-
 કુંવરનાં માતાપિતાના મનમાં એમ થયું કે આપણે
 જે સંબંધ કરવો ધારેલ છે તે આ સમયેજ
 બહેર કરવો, જેથી રજિયાતબાઈને સંતોષ થાય;
 એમ ધારી વૈદરાજ પ્રભુરામને તથા રજિયાત-
 બાઈને તે સંબંધની વાત જણાવી ને તે વાત
 ધણા સંતોષથી તેઓએ માન્ય રાખી. ત્યારપછી
 થોડાજ દિવસે પોપટનાં માતૃશ્રી બાઈ રજિયાત
 કૈલાસવાસી થયાં. તે સમયે પોપટની ઉમ્મર સાત
 વર્ષની અને જયાકુંવરની ઉમ્મર ૬ વર્ષની હતી.
 પોપટ પણ અભ્યાસ કરતા ને જયાકુંવર પણ
 અભ્યાસ કરતાં. બેન જયાને ષાંચમું ધોરણ થયા
 પછી બહુવું બંધ થયું. તે બેનની વાંચનરાગિત,

લેખનશક્તિ અને કલાકૌશલ્ય ધણાંજ ઉત્તમ હતાં. તેનું લખાણ પણ ધણી ઉંચી પદ્ધતિનું હતું. એના લખેલા પત્રો જો એકઠા કરિયે તો એક મોટું પુસ્તક થઈ પડે ને તેમાં જે લખાણો છે તે ઉત્તમ વિદ્વાનનાં જેવાં છે. વૈદ્યરાજ જટાશંકર સંવત્ ૧૯૩૧ ના વૈશાખ માસમાં મોરબી ગયા તે સમયે તે બેન પણ સાથેજ હતાં. મોરબીમાં એક માસ રહેલું થયું તે સમયમાં મહારાજ ઠાકોર શ્રી રવાળનાં પુત્રી આ શ્રી વખતુબાની સાથે તથા તેનાં પ્રિય સખી મહાકુબાની સાથે જયાબેનની અતિ ઉત્તમ પ્રકારની પ્રીતિ બંધાણી. ઈશ્વર કૃપાથી જયાકુંવરની ઉમ્મર વિવાહને યોગ્ય થઈ તેથી જટાશંકર વૈદે વિવાહનો શુભ સમારંભ કર્યો અને બેન જયાકુંવરનું લગ્ન વ્યાસ પોપટ વિઠ પ્રભુરામની સાથે નિર્વિદ્વં થયું. તે મહોત્સવ સંબંધીઓને અતિ આનંદ આપનાર થઈ પડ્યો હતો. સંવ ૧૯૩૭માં તેનું પ્રથમ આણું વાળ્યું તે સમયે મોટી સભા ભરી હતી અને પોતે જે કન્યાશાલામાં ભણતાં હતાં તે કન્યાશાલાની સચળી કન્યાઓને ત્યાં બોલાવી તેની પાસે ઉત્તમ બાપણ કરી કેટલાંક

પુસ્તકોની બક્ષીસ આપી હતી. સાસરે જઈને તેણે સાસરાનાં કુટુંબમાં ઘણાજ સંતોષ કરાવ્યો હતો. પતિપતાનાં પુસ્તકો વાંચવાની તેને ઘણીજ ટેવ હતી. કવિતા ગુજરાતી કરવાની પોતાને પ્રીતિ હતી ને તે તેનાં માતાપિતા અને સખીઓ ઉપર લખેલા પત્રોમાં જોવામાં આવે છે. તેની ગરીબાઈ અને નબળતા તો કાંઈ જીદાજ પ્રકારની હતી. એ ગુણુ એનામાં કાંઈ અદ્ભુત પ્રકારનો સ્વભાવસિદ્ધજ હતો. સંવ ૧૯૩૬ના વૈશાખ માસમાં તેનું સીમંત હવું ને ત્યારપછી જે માસે તેણે એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો તેનું નામ રત્નપ્રભા પાડયું હતું. તે દીકરી દોઢ જો વર્ષની થઈ તેટલામાં જોન જ્યાદુંવરને શરીરમાં વ્યાધિ લાગુ પડ્યો તેથી હવા ફેર કરવા જ્યાદુંવર શ્રી પોરબંદરમાં પોતાનાં પ્રિય સખી બા શ્રી વાળુબા હોવાથી ત્યાં ગયાં. જ્યાંજોનને તો કાંઈક સાફ થયું પણુ દૈવયોગથી રત્નપ્રભા અકસ્માત્ માંદી પડી એકાએક ગુજરી ગઈ. તે સમયે પોતે પોરબંદરમાં એકલાં છતાં ધીરજ રાખી ઉલટાં પોતાના માતા-પિતાને જો જો ધીરજ રાખવાનાં

પત્રો લખ્યા છે તે ધણાજ ઉત્તમ પ્રકારના છે.
 આ સમયે બા શ્રી વખ્તુબાએ તેની ધણી મદદ
 કરી હતી. ત્યારપછી ૧૯૪૩માં બીજી પુત્રીને તેણે
 જન્મ આપ્યો અને તેનું નામ પદ્મપ્રભા પાડયું.
 એ બાઈયે પણ સાત માસની ઉંમર ભોગવી દેહ
 છાડ્યો. તે સમયે પણ તે બેને પોતાનું ધૈર્ય
 પોતાના માતા-પિતાને સારી રીતે દેખાડ્યું હતું.
 બા શ્રી વખ્તુબાનો સંવત્ ૧૯૪૨ના જેઠ વહી
 દશમને રોજ કૈલાસવાસ થવાથી તે બેનના મનમાં
 ધણાજ ખેદ થયો, તે બેનને પોતાનાં એ અમૂલ્ય
 સખીરત્નના સદ્ગુણો, તેનાં સ્નેહભરેલાં વચનો,
 અને તેના કરેલા ઉપકારો કાણે કાણે સ્મરણમાં
 આવતા ને તેથી આંખમાંથી આંસુઓની ધારાઓ
 પડવા લાગતી એના વિયોગદુઃખમાં એક વર્ષ
 નિર્જમન થયા પછી તેણે પોતાની પ્રિયસખી બા
 શ્રી વખ્તુબાનું જન્મચરિત્ર લખવાનો આરંભ
 કરેલ, પણ દૈવયોગથી દિવસે દિવસે શરીર અતિ
 અશક્ત થઈ જવાથી તેણે એ જન્મચરિત્ર લખવાનું
 કામ પોતાના પતિને સોંપ્યું. એ પ્રમાણે પોતાનો
 સખીપ્રત્યેનો ધર્મ તેણે પોતાની રોગાર્ત સ્થિતિમાં

પણ સાચવ્યો હતો. દેવ દોષ લેતો નથી એ વાક્ય
 પ્રમાણે પ્રથમ તે બેનને કંઠમાલનો રોગ થયો
 હતો. તેમાંથી હેડકીનું દરદ થયું હતું. શરીર ધણું
 કૃષ હોવાથી જીર્ણીકર પણ હમેશાં રહ્યા કરતો.
 તેમાં ચાલતી સાલમાં સં ૧૯૪૪ના આશાઢ
 માસથી તેને મરડો અને હલદી થવા માંડી હતી.
 આ રીતે અતિ રોગગ્રસ્ત સ્થિતિમાં ચાર માસ
 કાઢયા. અંતે ૧૯૪૫ના કાર્તિક વદી ૧૦ અને
 ગુરુવારને દિવસે વ્યાધી અતિશય વધી ગયો. અને
 આસરે રાત્રિના અગીઆર વાગે મુંબઈમાં વાલ-
 કેશ્વર નજીકની વાડીમાં તે બેને કૈલાસવાસ કીધો.

ત્રીજી આવૃત્તિ.

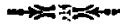
આર્ય પતિપત્ની તથા તેમનાં વહિયોની ઉત્તમ રહેણીકરણી, લિપ્ત લિપ્ત સાંસારિક દુઃખો છતાં પણ શ્રદ્ધાસંસારને કેટલે સુધી સંતોષી અને સુખમય કરી શકે છે, તે જનસમુહને બતાવવાની ઈચ્છા રાખનાર ધણાં રનેહીઓ તરફથી આ પુસ્તક ફરી પ્રકટ કરવાની વારંવાર સુચના થવાથી આ તેની ત્રીજી આવૃત્તિ બહાર પાડવામાં આવી છે.

પુસ્તકની અંદરનાં પાત્રો, ગયા ત્રીસ વર્ષના લાંબા ગાળા પછી, એક શિવાય બધાં સ્વર્ગસ્થ થયેલાં છે. જે છે તેમને તેમની યુવાવસ્થાનાં સુખદુઃખો ફરીથી યાદ આવતાં તેમનાં અંતઃકરણમાં કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ ઉત્પન્ન નહિ થાય એવી પૂર્ણ આશાએ, માત્ર જનસમુહ સમક્ષ એક ઉત્તમ સ્ત્રી રજતું મનન કરવા લાયક ચરિત્ર મુકવાના હેતુથીજ આ પુસ્તક ફરી પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે.

સંવત્ ૧૯૭૬
વસંત પંચમી.

અ. સોં. દુર્ગાલક્ષ્મી.

અનુક્રમણિકા.



પ્રકરણ.	પાનું.
૧ કુઃખનો પ્રથમ પ્રસંગ.	૧
૨ પ્રેમ અને પરિણય.	૯
૩ સહિયરોની છેલ્લી ભેટ, સાસરિયાનો સહવાસ.	૨૮
૪ સુખકુઃખના તરંગ; રત્નપ્રભા.	૫૯
૫ પોરબંદર; સંયોગ અને વિયોગ... ..	૯૧
૬ પત્રવ્યવહાર; રત્નપ્રભાનું પ્રયાણ.	૧૨૬
૭ વિષત્તિમાં ધીરજ; ફરી મુંબઈમાં... ..	૧૬૪
૮ કુઃખ ઉપર કુઃખ.	૧૮૮
૯ વ્યાધિગ્રસ્ત; હવાફેર.... ..	૨૨૧
૧૦ અવસાન.	૨૫૩

સૌભાગ્યવતાં જયાકુંવર.



સંસારમુખદુઃખનાં દશ વર્ષ.

પ્રકરણ ૧લું.

દુઃખનો પ્રથમ પ્રસંગ.



પાછલી રાત્રિના આશરે ત્રણ વાગવાનો વખત હતો, આગલા દિવસના ઉદ્વેગથી મન અર્ધ જાગૃત તેમ અર્ધ નિદ્રાવસ્થામાં હતું, ઘડીમાં ગાઢ નિદ્રા આવતી અને ઘડીમાં ભયંકર સ્વપ્ન આવતું, એવે વખતે પોપટ, પોપટ, પોપટ, એમ ત્રણ શબ્દો પોપટને કાને પડ્યા. તુરત નિદ્રા દૂર થઈ અને પથારીમાં ઉઠી પોપટ બેસેછે તેટલામાં ફરીથી પોપટ એવો શબ્દ તેને કાને પડ્યો. નક્કી હવે મને કોઈ બોલાવેછે એમ નિશ્ચય થવાથી હું, કહેતાંજ જ્યાંથી સ્વર આવતો હતો તે તરફ પોપટ જવા માંડ્યું; પણ પાસેના ઓરડાનાં બંધ બારણાં આગળ આવતાં તેની ત્રડમાંથી અંદર નજર પડતાંજ સ્તબ્ધ થઈ ફરી નજર કરી તો, બીંબીને સ્વચ્છ કરેલ જમીન ઉપર તેનીજ સામું જોઈ જાણે

કેમ સુતેલાં હોય તેમ તેણે પોતાનાં માયાળુ માતૃશ્રીનું શબ
 નેયું. છેટે છેટે થોડાંક માણસો ખેડાં હતાં, સર્વ શાંત
 હતું, પાસેજ ધીના ઝાંખા દીવા બળતા હતા અને એક
 ખુણામાં કોઈ ભાગવતનો પાઠ કરતું હતું તે વગર બીજું
 કંઈ સંભળાતું ન હતું. આ દેખાવ બાલક પોપટની
 આંખને પહેલવહેલોજ હતો. કાલ મુઘી મારી સાથે
 બોલતી ચાલતી મારી મા આમ કેમ પડી હશે એ વિચાર
 બાલકના મનમાં આવ્યો, વિચાર આવતાંજ માતાનું મોઢું
 એજ ઠેકાણેથી વારંવાર નેવા માંડયું, પણ અંતે તેની તર-
 ફથી એકપણ શબ્દ ન સાંભળતાં, કોણનાંજ ખરેખર શું
 બન્યું હતું તેની સમજણ મનમાં આવવાથી, અથવા હું
 અહિં હોવા છતાં અને મારી તરફ નજર છતાં મારી વહાલી
 માડી, જેણે હજી કાલેજ મને હેતથી બોલાવ્યો હતો તે
 આજ એક પણ શબ્દ કેમ ન બોલે એમ મનમાં આવવાથી
 હૃદય ભરાઈ આવ્યું, આંખમાંથી આંસુ પડવા માંડ્યાં
 અને પડાઈ જતી ચીસ દબાવી મન ન રહેવાથી કોઈ ન
 સાંભળે તેમ ધીરે ધીરે રડવા માંડયું. આ સાથે પાસે
 કોઈ નહોવાથી અંતઃકરણ બીવા માંડયું અને શરીર
 ધ્રુજવા માંડયું. ને આમ થોડો વખત રહેતો પોપટથી
 મોટથી રડાઈ જવાત, પણ તેટલામાં કોઈ આવી, તેનો
 હાથ પકડી, ઓરડાની બહાર, જ્યાં સ્ત્રીઓનો સમુદાય
 ખેડો હતો ત્યાં લાવ્યું. પોપટ આમ તેમ નજર કરતાં

પોતાનાં બહેનને જોયાં, તે તરત ત્હેની પાસે દોડી ગયો, બહેને તેને હેતથી પોતાના બોળામાં બેસાડ્યો અને ધડકતી છાતી તથા ધ્રુજતાં શરીરને શાંત પાડવા હૃદય સાથે દાબી “કાં! બાપુ શું છે?” એમ કહેછે ત્યાંતે તેમની આંખમાંથી પણ આંસુની ધારા પડવા માંડી અને હૈયું હાથ ન રહેતાં તે ખાલી કરવા માંડ્યું. “બહેન શું છે મને કહેતો ખરી” એમ બોલી પોતાનાં આ મુરબ્બીને રડતાં જોઈ પોપટ પલ્લ ફરીથી રડવા માંડ્યું. તેને શાંત પાડવા તેનાં આંસુ લૂતાં બહેને કહ્યું, “બાપુ બા ગઈ, હવે તેને કોણ બોલાવશે?” “શું બા ગઈ! ક્યાં ગઈ?” એમ કહેતાં બહેનના બોળામાંથી કડી જ્યાં પેહેલું તેણે પોતાનાં માતાનું શરીર જોયું હતું તે ઓરડા તરફ દોડી ગઈ, ફરીથી ત્યાં ધ્રુજતા પગે અને ધડકતી છાતીએ એક નજરે જોવા માંડ્યું. આ ઠેકાણેથી તેને કોણ લઈ ગયું તેની તેને ખબર ન રહી, પણ જ્યારે તેનાં મુંઝાનાં તથા આસપાસની રડાપીટથી અકળાઈ ગયેલ મનની શુદ્ધિ ઠેકાણે આવી, ત્યારે તે કૃત્રિયામાં એક થાંમલાની ઓથે ઉભી, શું બન્યું છે તેનો વિચાર કરતાં, ઘડીમાં ઉડા વિચારમાં પડી જતાં અને ઘડીમાં મન મુંઝાવાથી રડતાં, એક વખત રડતા કકળતા સ્ત્રીસમુદાય તરફ, અને બીજી વખત જે રસ્તે તેનાં માતાનું શબ લઈ જવામાં આવ્યું હતું તે રસ્તા તરફ જોતો હતો.

માતાનું સુખ શું છે? પશુ સમાન અવસ્થામાં શરીરનું જાન ન હોય, સંસારમાં જન્મ આપી શું ઉપકાર કરેલા છે તેનો વિચાર પણ ન હોય, તથા શરીર પરાધીન હોવાથી અહર્નિશ જન્મ આપનાર માયાળુ માતાપિતા પાસે કેમ જાણે તેમનું કર્તવ્ય જ હોય તેમ ચાકરી કરાવતાં હ્રદયે, ત્યારે તો મારી ઉપર શું ઉપકાર થાય છે, મારાથી એ ઉપકારોનો બદલો ક્યારે વળશે, તથા શું કરવાથી અને કેવી રીતે વર્તવાથી હું એ કૃપાળુનો અનુભવી થઈ શકીશ, એવો વિચાર પણ કરી શકવાની શક્તિ ઈશ્વરે આપેલી હોતી નથી. સંસારની વિચિત્રતામાં જરાક વધારે વર્ષ કહાડીએ, હરતાં ફરતાં શિખીએ, બોલતાં ચાલતાં શિખીએ, તથા માળાપ, લાઘુ બહેન અને સગાંસંબંધીને ઓળખતાં શિખીએ, ત્યારે તો બાલ્યાવસ્થાના નિયમપ્રમાણે રમત, ખાતું, પીતું વિગેરે આનંદ અને નિશ્ચિંતપણામાં વખત વહીજતાં એક પળ પણ એવો વિચાર મનમાં નથી આવતો કે મારાં માતાપિતા મારે માટે કેટલું કેટલું દુઃખ ભોગવે છે, મારે સાડ કેટલી કેટલી ચિંતા કરે છે, મને સુખી જોવા કેવી કેવી આશાઓ બાંધે છે તથા મારાં કલ્યાણ, મારી શરીરસ્વસ્થતા, અને મારાં સુખમાટે કેવાં કેવાં સાધનો કરે છે. ઉલટું અનેક રીતના કંકાસ અને કલેશ કરી આપણને જોઈને જ જેની આંખ ઠરતી હોય એવાં માયાળુ માતાનું

અંતઃકરણ કંટકીક વખત કર પશુની પેઠે ફાડી ખાઈએ
છીએ અને અનેક તરેહની ચિંતા, દુઃખ અને ખેદના
સાધનભૂત થઈ પડીએ છીએ. એથી પણ જરા આગળ
ચાલી સંસારની વિચિત્રતામાં જરા વધારે પ્રવેશ કરતાં
વિદ્યાર્થિને અવસ્થાનો આરંભ થાય છે. મન થોડું તેમાં
અને થોડું એ અવસ્થાની નિદોષ રમતોમાં રહેતાં, માતા
ક્યાં છે, મારું કેટલું ચિંતવન કર્યા કરેછે, તથા મને જોવા
તથા મળવા માટે કેટલાં ઉત્સુક છે તે પણ જ્યારે મનમાં
નથી આવતું ત્યારે પછી તેમની સેવા કરવી, તેમને
આનંદ આપવો, તથા તેમને સંતોષ આપી સુખી
કરવાં એ વિષેનો વિચારતો સ્વપ્નમાં પણ ક્યાંથીજ હોય !
પણ આવી આપણી અયોગ્ય અને અજ્ઞાન રિથિતિ છતાં
તથા તેમને વારંવાર અતિશય દુઃખ, ચિંતા અને ખેદનાં
સાધનભૂત થઈ પડતાં હતાં પણ જ્યારે જ્યારે આપણે
તેમની નજરે પડીએ છીએ, ત્યારે ત્યારે આપણને જોઈ-
નેજ પોતાની પ્રેમમય નજર આપણી તરફ કરેછે,
આપણું શરીર સ્વસ્થ જોઈનેજ તે મનમાં સ્વસ્થ રહેછે,
આપણી મનોવૃત્તિ આનંદમાં જોઈનેજ તે આનંદ પામેછે,
આપણને સુખી જોઈનેજ તે સુખી રહેછે, ટુંકમાં આપ-
ણેજ જો સર્વ પ્રકારે સુખી, ખુશી અને સ્વસ્થ હઈએ
તોજ તે પોતાના દિવસો નિશ્ચિંતપણે, સુખ, આનંદ
અને સ્વસ્થતામાં ગાળી શકેછે,

અસહ્ય ખેદની વાત એજ છે કે દરેક મનુષ્યને પોતાનું ખરું કર્તવ્ય ધણુંજ મોટું માલમ પડેછે. જે માતાના આટલા આટલા ઉપકાર આપણી ઊપર થતા હોય, જે માતાના એ સર્વ ઉપકારનો અંશમાત્ર પણ આપણા મનમાં માર્ગ કરી શકતો ન હોય તે વખતે તેમનો સ્વર્ગવાસ થતાં પછી જ્યારે મોટપણે લેમના ઉપકારો યાદ આવેછે, તેમણે આપણે માટે ખમેલ દુઃખ ધ્યાનમાં આવેછે, બાલ્યાવસ્થામાં થયેલ અનેક અપરાધો આપણા મનમાં એક પછી એક આવવા માંડેછે, એટલુંજ નહિ પણ આ વખતે અને આ વયે પણ માયાળુ માતા જીવતાં હતા તો હું કેટલો સુખી થાત, મને મારા બચહારમાં કેટલી સહાયતા મળત, તથા એ કૃપાળુની મમતા અને માયાથી હું કેટલો આનંદ પામત, એવા એવા વિચારો મનમાં આવેછે, ત્યારે એ મન દુઃખ અને સંતાપને આધીન થઈ જાયછે.

બાલકોને મૂકી તેમનાં માતા શું કામ સ્વર્ગવાસ પામતાં હશે ! ઈશ્વરી નિયમપ્રમાણે મોટરોને એ કૃપાળુની સેવામાં જલદી જવાનુંજ નિર્માણ કર્યું હોય, તો તેમનાં બાલકોને તેમની કંઈ ગરજ ન પડે એવી સ્થિતિમાં લાવવાની ચિંતા તે પરમકૃપાળુને કેમ નહિ હોય ! દુઃખ શું છે અને સુખ શું છે, અને તે ક્યારે અને કેવી સ્થિતિમાં મળેછે તેજ બતાવવાને જો ઈશ્વરે કૃત્યાકૃત્યનાં ફળ આ-

પવા આ પ્રમાણે જન્મમરણનો અનિશ્ચિત નિયમ રાખ્યો હોય, તો પછી માથે હાથ મૂકી, નિશ્વાસ નાખી પડ્યું તે ભોગવ્યા વગર ખીજો ઉપાય નથી; પણ જે અસંતોષ, જે આશિચ્છાદ, જે નમાયાપણું અને જે ઓહું, માતાવન-રનાં દુઃખી બાલકોને તેમની મોટી ઉમ્મરે પણ આવેછે તે પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર કોઈને દેખાડે નહિ એટલે બસ.

શું પશુસમાન અવસ્થામાં માતાના ખોળામાં પડી રમતાં હૃદયે તે વખતે તેમની જરૂર છે? શું મોટા થતાં આમતેમ દોડાદોડ તથા રમતો કરતાં દિવસો ગાળતાં હૃદયે ત્યારે તેમની જરૂર છે? શું વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં ખડિંગ પાટી લઈ નિશાળે દિવસો ગાળી સંધ્યાકાળે પાછા ફરતાં નિશ્ચિંતપણે પાઠ ભણતાં હૃદયે ત્યારે તેમની જરૂર છે? કે શું અભ્યાસમાં આગળ વધી, મોટી ઉમ્મરના થતાં ભાગ્યથોગે સંસાર માંડી, તે કહેવાતા સુખદુઃખના દરિયામાં પ્રવેશ કરતાં, આપણે માથે એક નિર્દોષ, માતા-પિતાને છોડીને આવેલ, આપણી ઉપર આધાર રાખી રહેલ, એટલુંજ નહિ પણ આપણાં સુખદુઃખમાં જન્મ-પર્યંત ભાગ પડાવનાર એક પ્રાણીને સંભાળવાનું બધબરેલું કામ આપણી બાલકબુદ્ધિ અને આપણા છોકરવાદ જેવા વિચાર ઉપર આવી પડેછે, ત્યારે માતા જેવા એક સહાયકારક રક્તની જરૂર છે? માતાની જરૂર, કોઈ પણ વખતે ન હોય એવું સૂઝિમાં ક્યાંય પણ બનવું નથી,

પણુ ગમે તો સમજી કે ગમે તો અજ્ઞાન મન માતાના પ્રેમના, તથા તેમની સંભાળના, ઉતરતા ચરતા વિભાગ પાડેછે. બાહ્યાવસ્થામાં જ્યારે પરાધીનપણામાં દિવસો જતા હોય, ત્યારે માતાની જેટલી જરૂર છે તેટલી જરૂર બીજી કોઈ પણ અવસ્થામાં નથી એ ખરું છે; પણ એ અવસ્થામાં મનને વિચારની જરાપણુ શક્તિ હોતી નથી. અને તેથી માતાથી મને શું સુખ છે અને એ ન હોય તો હું કેવાં કેવાં દુઃખનો ભોગ થઈ પડું, તે સમજ હોતી નથી. એ અવસ્થા પૂરી થતાં અને ફક્ત વિદ્યાર્થી અવસ્થાનો આરંભ થતાં, આ પહેલીજ ચિંતા માથે પડવાથી, જેકે માતાનો પ્રેમ અને તેમની સંભાળ આ વખતે અમૂલ્ય છે, છતાં પણ તે પ્રેમ અને સંભાળથી શું લાભ થાયછે તે વિચારની તુલના જેટલું જ્ઞાન આ વખતે હોતું નથી; પણ હવે આ અવસ્થાની અધવચમાં એ પ્રાણીની સ્થિતિમાં જે ફેરફાર થાયછે, તે ફેરફાર સાથે માથે આવી પડતાં એ કર્તવ્યને સંતોષકારક રીતે પાર પાડવાને આ હજીસુધી પણ કહેવાતા વિદ્યાર્થીની શક્તિ કંઈ પણ કામ કરી શકતી નથી. લમણે હાથ દઈ અભ્યાસમાં આવતી ખામીનો વિચાર કરતાં, પાસે તેજ વખતે, પવિત્ર સંબંધથી જેડાઈ, માતાપિતાનો ત્યાગ કરી, સૃષ્ટિના નિયમ-પ્રમાણે પોતાને આધારે પડેલાં પોતાનાં માણસની પોતાથી સંભાળ નહિ લેવાય તો તેનું શું થશે, એટલુંજ

વિચારવાનું જ્ઞાન ઈશ્વરકૃપાયે મળવાથી, દૈવયોગે તે નિર્દોષ નિરાધાર પ્રાણીને વ્યાધિઅસ્ત અથવા ચિંતાઅસ્ત જોઈ, તેમાંથી તેને મુક્ત કરવાની શક્તિ આ સ્થિતિમાં નહોવાથી, અંતે કંઈ ન સૂઝવાથી આંખમાંથી આંસુ પડતાં, અને તે પડતાં જોઈનેજ સુખદુઃખમાં ભાગ લેનારની પણ તેવીજ સ્થિતિ થતાં, પવિત્ર પિતાની પુણ્યાઈથી સાળામાંથી મળેલું જ્ઞાન એકને એમ સૂચવે છે કે “આ વખતે મારાં મા હતા તો મને આ દુઃખ ન થાત,” અને બીજાને એમ સૂચવે છે કે “મારાં સાસુ આ વખતે હત તો મારા પતિને હું આટલી ચિંતાનું સાધન થઈ ન પડત.”

પ્રકરણ રજી.

પ્રેમ અને પરિણય.

કાલિકાદેવીના રસ્તા ઉપર આવેલ એક ઘરમાં આશરે બપોરના બાર વાગાને સુમારે પોપટ આરટામાં પડેલ એક ખાટલા ઉપર સુતા હતા. અહિં આવી બેસવાનું પ્રયોજન બીજું કંઈજ નહિ પણ એ ઘરનું કુટુંબ તેમની તરફ અતિશય માયા અને હેતથી વર્તણું હતું

તેજ હવું. તેમની માતાના મરણ પછી તેમનું મન ખુશી રાખવાને, તેમને ઓછું ન આવવા દેવાને, તથા માતા સાંભરી આવવાથી તેમને દુઃખ ન થાય તે માટે આધરનાં સર્વ માણસો અંતઃકરણથી મેહેનત લેતાં હતાં, અને જે માયા, પ્રેમ તથા સ્નેહ તેઓ પોપટ તરફ દેખાડતાં હતાં તે પોપટને હમેશ ત્યાં ખેંચી લઈ જતાં હતાં. પોપટનું શરીર આ દિવસે સ્વસ્થ હવું નહિ, અને તેથી આરડામાં પડેલ એક કાચ ઉપર તેમણે પોતાનું શરીર ઢાળ્યું હવું ધરનાં સર્વ માણસો પોતપોતાના કામમાં વળગેલાં હતાં, અને જે આરડામાં પોપટ હતા, ત્યાં બીજું કોઈ હવું નહિ. પોપટના વિચાર, કોઈ પણ ચીજ ઉપર સ્થિર નહતા. ઘરિમાં પોતાની સાળાના વિચાર, ઘરિમાં પોતાના અભ્યાસના વિચાર અને ઘરિમાં પોતાના વિચાર એ પ્રમાણે મન આમથી તેમ રખડવું હવું, તેટલામાં આરડાનાં બારણાં આજળ કંઈ ખડખડાટ સંભળાયો અને ત્યાં નજર જતાં પોતાનીજ વચની એક કન્યાને ત્યાં આવી ઉભેલ જોઈ.

આ કન્યાનું વય પોપટ કરતાં આશરે પાંચ છ મહિને ન્હાનું હવું. તેનાં માતાપિતાએ બાલ્યાવસ્થાથીજ તેના અભ્યાસ તરફ પૂર્ણ લક્ષ આપ્યું હવું અને આ વખતે તેણે ગુજરાતી પાંચ પોરણ પૂરાં કરી સાળાને અભ્યાસ છોડયો હતો. તેનો સ્વભાવ શાંત, નિર્મળ, સરલ અને સુશીલ હતો. માતાપિતાને આ વખતે માત્ર એ

એકજ સંતાન હવું. તેનાં ભવિષ્યનાં સુખ ઉપર તેઓએ પોતાનાં સર્વ સુખની આશા ખાંધી હતી. પોતાની એ ખાલકીને તેમણે દીકરા કરતાં વિશેષ પ્રેમથી ઉછેરી મોટી કરી હતી. પવિત્ર પ્રેમથી જોડાએલ સ્ત્રીપુરૂષ પોતાના પગ આગળ રમતાં પોતાનાં ખાલકને જોઈ, તે વખતે થતા આનંદમાં જેમ સ્વર્ગનું સર્વ સુખ અને સંતોષ મानी લેછે, તેમ આ કન્યાનાં માતાપિતાએ પોતાનાં આ એકનાં એક સંતાનનાં સુખમાં, સંતોષમાં, શરીરસ્વસ્થતામાં અને આનંદમાં પોતાનું સર્વસ્વ મानी લીધું હવું. ખાલકીઓને કેળવવાથી શું શું ફાયદા થાય છે તે સારી રીતે જાણતાં હોવાથી, તેમણે આ તેમનાં ખાલકને માત્ર શાળાની કેળવણી આપી તેનીજ ઉપર તેના સંસારની ભવિષ્યની સ્થિતિનાં આધાર ન રાખતાં, સંસારમાં કેમ વર્તવું, તેમાં સુખી કેમ થવું, એટલુંજ નહિ પણ કેવી રીતે આખર, સુખ તથા સંતોષ મેળવવાં એ સર્વ શીખવ્યું હવું. પવિત્ર સામુસસરા, મુરબ્બી માતાપિતા તથા ન્હાનાં મહોટાં સર્વ સંબંધીઓ સાથે કેવી રીતે વર્તવું એ સર્વ જ્ઞાન તેનાં માતાપિતા તરફથી તેને તેની આ વયમાં મળી ચૂક્યું હવું. આ કેળવણીએ તેમને શાંત તથા નમ્ર કર્યા હતાં અને સંસારની વિચિત્રતામાં હવે કેવી રીતે પ્રવેશ કરવો તેનું કંઈક સૂચન પણ આ કેળવણીથીજ તેને થયું હવું. “હું મારાં માતાપિતાની સેવા કરવાને, તેમને પ્રીતી રાખવાને,

તેમને સંતોષ આપવાને જન્મીછું. મોટી થતાં સાસુ-સસરાના કહ્યામાં રહી તેમને ખુશી કરવાની તથા મારે માથે સંસારરૂપી પડેલ બોલે કપાડી લેવાની શક્તિ જે મારામાં ન હોય તો પછી જન્મનું સાર્યક શું? દેરાળી જેઠાણીને, દિયર જેઠને તથા સગાંસંબંધીને મારાથી સંતોષ ન મળે તો પછી સંસાર ચલાવ્યો કેમ કહેવાયજ? ઈશ્વરેચ્છા તો હું સંસારમાં સુખી થઈશ, સર્વને સુખી કરીશ, અને મુરખી માતાપિતા, મેં તેમણે આપેલ જ્ઞાનનો સારો ઉપયોગ કર્યો એમ જાણી ખુશી થશે. બસ; આથી વિશેષ મારે શું જોઈએ? ઈશ્વર મારાં નિર્મળ અંતઃકરણ તરફ જોઈ એટલુંજ પાર પાડે.”

આ સર્વ વિચાર કેમ જાણે મનમાં રમી રહ્યા હોય તેમ વિચારમાં ને વિચારમાં ઘડિમાં પોતાના હાથ તરફ અને ઘડિમાં પોપટ તરફ જોતાં જ્યાંકુવર ત્યાંજ ઉભાં રહ્યાં. ક્યાંસુધી તે આ સ્થિતિમાં રહ્યાં તે જણાયું નહિ, પણ કાંતો હાથ ઉઠ્યો કરતાં તેથી થયેલા શબ્દથી, અથવા તો ઉમરો ઓળંગી આગળ આવવાને વિચાર કરતાં પગ ઉપાડવાથી થયેલી ગટખટથી જ્યારે પોપટનું ધ્યાન ત્યાં ખેંચાયું, ત્યારે તેમણે તેમને ઉપર જણાવેલ સ્થિતિમાં ઉભેલાં જોયાં. બાહ્યાવસ્થામાં સાથે હરેલ, ફરેલ તથા રમેલ હોવાથી, એટલુંજ નહિ પણ અંતઃકરણનાં રનેહ તેમની તરફ નિરંતર નિર્મળતાથી ખેંચાતો હોવાથી પોપટ

તેમને જોઈ ખુશી થયા, પાસે આવવાને ડોકું હલાવી સૂચવ્યું, તથા એવી રીતે કબા રહેવાનું આજ એમને શું કારણ હશે તે વિષે મનમાં વિચાર કરવા માંડ્યા. “હમેશ પ્રમાણે મારી સાથે વાતચિત ન કરવાનું આજ કંઈ પ્રયોજન હશે? મારાથી એમને ઠીક ન લાગે એવું તો કંઈ નહિ થયું હોય ! અથવા એ પોતે કંઈ વિચારમાં નિમગ્ન હશે.” એવા વિચાર અંતઃકરણમાં આવે છે ત્યાંતો તે પોતે આજળ આવ્યાં, એક પલ્લુ શબ્દ બોલ્યા વગર પોતાના ડાબા હાથમાં હમણાં સુધી ન દેખાય એવી રીતે રાખેલી એક પત્રિકા પોપટની છાતી ઉપર મૂકી, પાછાં ફરી, બારણાં પછવાડે જઈ કબાં.

પોપટે આનંદ, આશ્ચર્ય અને હેતયી એ પત્રિકા લીધી. વાંચી, બીજી વાર વાંચી, પાછી બીડી, અને છાતી ઉપર મૂકી તે ઉપર પોતાનો હાથ રાખી વિચાર કરવા માંડ્યા. “ખરેખર એ મારો વિચાર પૂછેછે, પણ હું આ બાબતમાં વિચાર આપવાને યોગ્ય છું? શું જવાબ આપું? શું લખું? એ પોતે લખે છે કે આપણાં બેચનાં મન મળે તો પછી માતા-પિતાની સંમતિ મેળવી શકાય. આપણાં મન તો મળેલજ છે અને આ પત્રિકાના જવાબમાં હુંમેશ સુધી મળતાં રાખવાનું વચન આપતું કે કેમ ! એમની પોતાની શું દિનિદા હશે? સંસારમાં સ્ત્રીપુરુષનાં જોડાં હમેશ બંધાતાં હોય તો હું મારી સાથે બાહ્યાવસ્થાથી સ્નેહથી બંધાયેલાં આ સ્નેહી

સાથે જોડાઈશ તો સુખી થઈશ” એમ મનમાં આવતાં પત્રિકાનો ઉત્તર એમજ લખતો નિશ્ચય કરી પોપટ પાસે પડેલા કાગળ ઉપર એજ પ્રમાણે લખી, પોતાના હાથે, પોતાના ઉપર આવેલી પત્રિકાનો ઉત્તર, તે મેળવવાને ખાસ પાસે ફરીથી આવી ઉભાં રહેલાં ઉત્સુક માણસને આપ્યો, જે લઈ હમણાં સુધી નીચી રાખેલી દૃષ્ટી ઉંચી કરી, જરા હસી, ત્યાંથી ચાલ્યાં ગયાં.

નિર્મળ સ્નેહમાં આ પ્રમાણ વધારો થવાથી, અથવા સ્નેહનું રૂપ પ્રેમમાં બદલાવાથી પોપટનું અંતઃકરણ હવે હમેશા એ જગ્યા તરફ ખેંચાવા માંડ્યું. નિરંતર અંતઃકરણના વિચારો કાગળ ઉપર ઉતારી લઈ, આગલા દિવસની આવેલી પત્રિકાનો ઉત્તર મેળવવા, તથા આજ ઉતારી લીધેલા કંઈક નવા વિચારો પત્રિકાદ્વારાએ જણાવવાને દરરોજ ત્યાંજતા માંડ્યું. પરસ્પર જોવાથી, એક એકના હાથમાં રહેલી પત્રિકા અદલબદલ થવાથી, તથા તે વાંચી સંતોષ પામવાથી એ વખતે ખેંચનાં અંતઃકરણમાં જે સંતોષ તથા આનંદ થતો તે અતુલ્ય હતો; પણ આણસમજી પણ નિર્દોષ મનમાં અમ ખેંચથી જે થાયછે તે દુષિત છે એવું આવવાથી, આવતી અને અપાતી પત્રિકાઓનો ખેંચ તરફથી નાશ થવા માંડ્યો, અને તેના પરિણામમાં આજ તે પત્રિકાઓનું નિર્મળપણ બતાવવાને કંઈ પણ સાધન રહ્યું નહિ; એટલુંજ નહિ પણ આ સંગ્રહ થતાં પહેલાં એકખીજ

સાથે પરસ્પર બોલી, રમી, હસી, ફરી જે આનંદ લેવાતો હતો તે પણ, જોકે એકરીતે સ્નેહમાં વધારો થયો, તોપણ કોણ જાણે શું કારણથી બીજી તરફથી એછા થવા માંડ્યો અને તેના પરિણામમાં આ પત્રિકાકૃષી વાતવગર બીજી કંઈ પણ વાત કરવાની હિંમત બેય પક્ષમાંના એકને પણ આવી નહિ, નહિતો તેટલુંજ યાદ લાવી આ ઠેકાણે નોંધી લેવાતાં બેય પ્રેમીનાં અંતઃકરણને નવીજ વિચિત્રતામાં પડવાને માત્ર પંદર દિવસ થયા હતા, તેટલામાં એક દિવસે હંમેશના નિયમ પ્રમાણે ત્યાં જઈ, આઠલા દિવસના પરિચયથી નિઃસીમ સ્નેહથી બંધાયલાં પોતાનાં સ્નેહીની પાસથી નિરંતરના નિયમ પ્રમાણે પત્રિકા મેળવવા તથા આપવા પોપટ, અગાશીમાં એ નિર્મળ પ્રેમીના મેળાપ માટે વાટ જોતા હતા. પાંચ પળ, દસ પળ ગઈ; પા કલાક થયો. પણ પોપટની ધારણા આ દિવસે હંમેશ માફક પાર પડી નહિ. મનમાં આ ઉપરથી થયેલી ચિંતા, તથા આમ થવાનું શું કારણ હશે તે શોધી કાઢવાની ઈચ્છાથી, પોપટે અંદરના ઓરડામાં જવા માંડ્યું, ત્યાં બારણાં આગળજ આંસુથી ભરેલી આંખો સાથે જયા-કુંવરને ઉલેલાં જોયાં. નજર એક થતાંજ બેય જણુ સ્તબ્ધ થયાં, “મને ઉદાસ જોઈ એ પણ ઉદાસ થશે” એવા વિચારથી તરત પોતાની આંખો લૂહી, મનની ચિંતા દબાવી પોપટસામું જોયું, અને અંતઃકરણને કબરો ધણી મહે-

નતે અટકાવી ફક્ત “કેમ છો?” એટલેજ શબ્દ બોલી શક્યાં; પણ તેનો ઉત્તર ન મળતાં “આમ કેમ? આનું કારણ શું?” એમ પોપટ તરફથી પ્રશ્ન થયો. “કંઈ નહિ, સહજ.” એ પ્રમાણે જવાબ આપી આ પ્રસંગનો છેડો લાવવાને જ્યાકુંવરે મહેનત કરવા માંડી, પણ પોપટના આગ્રહથી અંતે નિરૂપાય થઈ મનની ઉદાસીનું ખડું કારણ જણાવવા કહ્યું કે “હું હંમેશ પ્રમાણે પત્રિકા લખવામાં શકાયલી હતી તેવામાં મારાં મામી મારી પાસે આવ્યાં, ‘આ શું લખો છો’ એમ પૂછ્યું, અને કહ્યું કે ‘તમે રોજ પોપટ સાથે વાત કરો છો તે હું જાણું છું તથા આ ચીઝી પણ તમે તેનેજ લખતાં હશો.’ આ પ્રમાણે વાત બહાર પડવાથી આપણાં મુરખખીઓ આપણી ઉપર ગુસ્સે થશે તો આપણે શું કરશું? મારી આજની આ સ્થિતિનું એ વગર ખીજું કંઈ કારણ નથી. તમે કંઈ ઉદાસ થશો મા.” ચિંતાનું આ કારણ તથા આશ્વાસનના આ શબ્દો સાંભળી પોપટે કહ્યું, “કંઈ ચિંતા નહિ. એમાં તમારે ઉદાસ થવાનું કંઈ કારણ નથી. તમેજ મને લખ્યું હતું કે આપણાં બેનાં મન મળે તો પછી માતાપિતાની સંમતિ લઈ શકાય. માટે આ વાત હવે વધારે વખત, છાની રાખવામાં આપણને કંઈ ફાયદો નથી. તમે ચિંતા કરો મા. હું તેનો ઉપાય કડુંજી બેથી તમારું અને મારું બેયનું મન નિશ્ચિંત થશે.” આમ ફક્ત તેમની રત્ન લઈ પોપટ ચેર આવ્યા.

નિર્દોષ કર્તવ્યને સંતોષ આપી કરવાથી અંતઃકરણ સંકોચાયજ. આ બેય પ્રેમીનું કર્તવ્ય જોડે પરમેશ્વરની નજરમાં નિર્દોષ, નિર્મળ અને સ્વચ્છ હોવું, છતાં, જે અમે કરીએ છીએ તે મુરખીઓની આજ્ઞા વગર કરિયે છીએ અને તેથી એમ કરવામાં અમે દુષિત છીએ એટલુંજ મનમાં આવતાં હોયે શું થશે, અને મુરખીઓનું અંતઃકરણ કેમ ખુશી કરી શકાશે, તે વિચાર વારંવાર મનમાં આવવા માંડ્યો. આમ થવાનું કારણ માત્ર એ કર્તવ્યનો વિરોધ રિવાજ, બીજું કંઈજ નહિ. આ સમયમાં આવા વિચાર આવવા, આવો પ્રસંગ પડવો, અને અંતઃકરણમાં આ સાંસારિક સ્થિતિનો પ્રવેશ થવો એ ધાત્રે ઠેકાણે અસંભવિત લાગ્યા વગર રહેવું નથી; પણ જ્યારે એમ ખરેખર બન્યું, મન સ્વચ્છ, નિર્મળ હોઈને સ્વચ્છ તથા નિર્મળ સ્નેહને જગ્યા આપી, અને નિરંતરતા કરતાં માત્ર પરસ્પર મળવાથીજ તથા જોવાથીજ સંતોષ અને સ્નેહ વધવા માંડ્યો એ સર્વ ઈશ્વરી પ્રેરણા વગર ક્યાંથીજ બની શકે! જગત્માં આમજ જોડાં બંધાતાં હોય તો પતિ પ્રિયાને પરસ્પરનું કેટલું સુખ મળી શકે! સૃષ્ટિમાં આમજ મન મળતાં હોય તો પછી સંસારસાગર કેવા સંતોષથી તરાય! એટલુંજ નહિ પણ સંસારમાં આમજ સુખ દુઃખના સાથી શોધી લેવાતા હોય તો પછી કલેશ, પ્રપંચ અને અસંતોષનાં મૂળ રૂપાયજ ક્યાંથી? પરસ્પરમાં સંતોષ

એજ સુખનું સાધન છે અને તે જ્યારે આવી સહેલાઈથી, આવા સ્નેહથી અને આવા પ્રેમથી મળે ત્યારે પછી વિશેષ શું જોઈએ ? ઈશ્વર સર્વને એવો પ્રસંગ આપે !

પોપટ તથા જયાકુંવરનાં નિર્દોષ અંતઃકરણે આ સર્વ કર્યું હતું, પણ જે અમારાથી થયું છે તે દુષિત હશે એવો જરા સંશય બેચના મનમાં હતો. પોપટે ઘેર આવી તુરત હવે મારે શું કરવું, તથા મારી સાથે સ્નેહ બાંધી સુખી થવાની આશા રાખનારની ઉપર આજ આવી પડેલી ચિંતા કેવી રીતે દૂર કરવી તેનો વિચાર કરવા માંડ્યો. નિરર્થક બીક, મનમાં ચોંટી જોડેલ ચિંતા તથા ભય દૂર કરવાને એક પણ રસ્તો મળ્યો નહિ, અને તેથી અંતે એવોજ નિશ્ચય કર્યો કે, મેં જે કંઈ આજસુધી આ બાબતમાં કર્યું છે, તે જયાકુંવરના માતાપિતાને સાચેસાચું જણાવી, તેમની પાસે આ થયેલા અપરાધ માટે ક્ષમા માગી તથા તેમાં જયાકુંવર સાવ નિર્દોષ છે એમ જણાવી, તેમનાં અંતઃકરણમાં ચોટેલ ચિંતા દૂર થઈ શકે તો તે કરી, પછી જેટલાં પગલાં આગળ ભર્યા છે તેટલાં પાછળ ભરી, પૂર્વની સ્થિતિ અને સંબંધથી એ સ્નેહી તરફ વર્તવું. અંતઃકરણની આ પ્રમાણે સૂચના થતાંજ એક પત્રિકા લખી તેમાં પોપટે તે મુરબ્બીઓને સૂચવ્યું કે “ મનની ઇચ્છાને અનુસરી અમ બેચે અમારો સ્નેહ હમેશાં દૃઢ કર્યો છે, પણ તેમ કરનાં પેહેલાં આપની રત્ન લઈ ન શકાવાથી હવે આ અપ-

રાધમાંથી મુક્ત થવા માફ માગી, આપની ઈચ્છા અને આજ્ઞા વગર આ પરસ્પરના પ્રેમમાં વધારો કરવાનું, તથા એક બીજાને મળી આનંદ પામવાનું અમ બેએ આજ્ઞા માંડી વાળ્યું છે.” લખવામાં કંઈ દોષ તો નથી આવતો, અથવા તેમને માફ લાગે એવું તો કંઈ નથી લખાયું, એમ વિચારતાં વારંવાર પત્રિકા વાંચી, અંતે બીડી પોપટ પોતાનાં મુરખી મ્હોટાં ભાભી પાસે જઈ તેમને વિનંતિ કરી કહ્યું કે “આ પત્રિકા તમારાં બહેન જ્યાંવરનાં માતાને આપવાની છે. તેમાં શું લખેલું છે તે તે વાંચશે તે ઉપરથી તમે જાણશો. તે તમારાં મામી થાય છે, તથા તમારી ઉપર વાણંજ હેત રાખે છે, માટે જ્યારે તેમનું અંતઃકરણ આનંદમાં જીવે તે વખતે એ પત્રિકા તેમને આપજો. જરૂર લાગે તો મારી તરફથી તમારાં બેન માટે ક્ષમા માગજો અને એ પત્રિકાને જો ઉત્તર મળે તે મને જણાવજો.”

આ બતાવને બીજેજ દિવસે, મારાં કૃત્યનું શું પરિણામ નિપજ્યું હશે એમ વિચારતાં પોપટ પોતાને ઘેર હાથમાં ચોપડી લઈ નીચું જોઈ ઉડા વિચારમાં મગ્ન થયેલ હતા, તે દ્વામાં તેમનાં ભાભી તેમની પાસે આવ્યાં. હમણાં હું શું સાંભળીશ એમ મનમાં આવતાં ધડકતી છાતીએ પોપટ તેમની સામે જોયું. આ જોઈ તેમણે કહ્યું “ભાઈ, આમ બહારાઓ શું કામ ? જે કંઈ થયું છે તે સારું જ થયું છે. મારાં મામીએ તમે લખેલી સર્વ હકીકત વાંચી, એથી તો

ઉલટાં એ ખુશી થયાં. તેમણે મને કહ્યું કે “આજથી કેટલાંક વર્ષ પેહેલાં જ્યારે પોપટનાં માધણાંજ માંદાં હતાં, ત્યારે તે મારાં મુરખી હોવાથી હું નિરંતર તેમની પાસે જતી. મરણને આગલેજ દિવસે સાંજના હું ત્યાં બેઠી હતી તે વખતે તેમણે પોપટને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને મારા બોલામાં બેસારતાં, આંખમાંથી પરતાં દડદડ આસું સાથે ‘હવે આ બાલક હું તમને સોંપું છું’ એમ મને કહ્યું. મેં તેજ વખતે તેમને કહ્યું કે ‘પોપટની ચિંતા તમારે ન કરવી એ મારોજ દીકરો છે’ આમ બોલતાં મારી આંખમાં પણ પાણી આવ્યાં. આ દિવસથીજ મેં મારા મનમાં આ સંબંધ વિષે નિશ્ચય કરી રાખ્યા હતા, અને તેથીજ હું નિરંતર એ બેઠને એક બીજના સહવાસમાં રાખવા તજવીજ કરતી. મોટાં થતાં તેમનાં મનનું વલણ કેરું થાયછે તે જોવાનેજ આજસુધી મેં આ મારી ધારણા તેમનાથી છુપાવી રાખી હતી, પણ તે પરસ્પર સ્નેહ રાખતાં શીખ્યાં અને મારી એ પ્રેરણાથી આજ આ પ્રમાણે પણ થયું તો તેથી હું ઉલટી ખુશી છું. એમાં પોપટને માફ માગવા જેવું કંઈજ નથી.”

પોપટે આ સર્વ ધીરજથી સાંભળ્યું, અને પછી આશ્ચર્ય, જરા આનંદ અને તેજ વખતે માતા સાંભરી આવવાથી આંખમાં આવતાં ઝળઝળિયાં સાથે પૂછ્યું “શું આ સર્વ ખરું છે? મને એટલું તો યાદ છે કે બાના

મરણને આગલે દિવસે તેમણે મને પોતાની પાસે જોડાવ્યો હતો, ત્યાં કોઈ તે વખતે બેઠું હતું તે પણ મને સાંભરે છે, પણ તે વખતે શું બન્યું હતું તે મને યાદ આવતું નથી. જો ખરેખર આમજ બન્યું હોય તો મારી મા મરતાં મરતાં પણ મને સુખી કરી ગઈ.

પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરની કૃપાથી જો ઈશ્વરી નિયમને આધારે માણસ ચાલ્યું જાય છે, તો તેજ નિયમ તેને યોગ્યા-યોગ્ય સ્થળ બતાવે છે. બાળકપણમાં ખાવા પીવાનું, ઉઠવા બેસવાનું, હરવાફરવાનું કે ભણવાગણવાનું જ્ઞાન નથી હોતું, ત્યારે તે બાળકનાં માતા અથવા પિતા, ગમેતો પોતાનાં બાળક તરફના પોતાના સ્નેહથી, ગમેતો પોતાની બુદ્ધિને ઉડી ઉતારવાની શક્તિની ન્યૂનતાથી, ગમેતો એમ કરવામાં પોતાનાં બાળકનું ભવિષ્યનું સુખ રહેલું છે એવા ખોટા વિચારથી, અથવા ગમે તો જે તમારાથી થાય છે તે સાત્ત્વ અને ખર્ચ છે એવા તર્કથી, આ માના ધાવણથી પણ ન છુટેલાં બાળકને યોગ્યાયોગ્યના વિચાર વગર, અથવા તે વિચાર છતાં પણ જેને ભવિષ્યમાં એ ભોગવટો ખમવો હોય, તેની લેશ માત્ર પણ સંમતિ વગર, એવીજ સ્થિતિનું બીજું બાળક ચોટાડી તેમને જન્મપર્યંત સુખમાં જોવાની મોટી મોટી આશાઓ બાંધે છે. આ આશા પાર પડવી એ જેટલી તે બાળકોનાં પ્રારબ્ધ ઉપર આધાર રાખે છે, તે કરતાં તે પાર ન પડવાનો વિશેષ આધાર એ બાલકોનાં

માતાપિતાનાં આવાં આચરણ કપર છે. જે બાલકને સરખો રસ્તો બતાવ્યો હોય, જે તેને સારી રીતે કેળવ્યું હોય. જે મુરખાની આપેલી કેળવણીથી તેમને એટલી હિંમત હોય કે એ બાલક આડે રસ્તે ઉતરવું ન જોઈએ; અને તે સાથે વયપ્રમાણેની તેની સ્વાભાવિક સ્થિતિને હૃદમાં રાખી હોય તો દરેક માતાપિતા પોતાના સંતોષ વચ્ચે હંમેશાં અંમળ જોશે કે તેમણે કદેલી પ્રેરણાપ્રમાણે ઈશ્વરે તેને માટે કરી રાખેલો રસ્તો તે બાલક વિના અડચણે ચાલ્યું જાય છે, અને જે જોખમ તથા જે ભય એ મુરખાઓ, પોતાનાં બાલક-માટે તે સંભવિત ન આપી શકે તેવી તેની વયમાં, તેની સાથે તેનાં સુખ-દુઃખમાં ભાગ લેનારને શોધી રાખવાથી પોતાને માથે ખેંચી લે છે, અને આ પ્રમાણે કેટલીક વખત તે બાલકને સુખ તો શું પણ દુઃખનાં સાધનરૂપ થઈ પડે છે, તે જોખમ અને તે ભયમાં તેઓ પોતાને કોઈ દિવસ પણ જોશે નહિ. અમુક પાત્રને પોતાનાં બાલકના સુખ-દુઃખના સાથ માટે શોધી રાખવું, ખેતનં એક બીજના સહવાસમાં નિરંતર રાખવાં, અને પછી જોવું કે તેઓ પરસ્પર પ્રેમ રાખતાં શીખે છે કે નહિ ? ઈશ્વરી પ્રેરણા હંમેશા સુખને રસ્તો જ દેખાડે છે અને એજ પ્રેરણાથી જોડાયેલાં બે જુદાં જુદાં અંતઃકરણ હંમેશા સુખ જુએ તેમાં શું નવાઈ! જે પગથિયે સાવ છેલ્લું પહોંચવું જોઈએ ત્યાં સૌથી પહેલું પગાયજ કેમ ? તેમ જે પવિત્ર ગાંઠ પેહેલાં પરસ્પર આળખાણ

અને સ્નેહ બંધાયા પછીજ બંધાવી જોઈએ, તે પેહેલાં બંધાઈ પછી એક બીજા સાથે ઓળખાણ અને સ્નેહ થવો એ કેવું કઠિનું જણાયછે ! પણ મંદલાએ એવું ધણું ઠેકાણું બનવું જોવામાં આવેછે, અને તેજ શું કામ વારંવાર સ્ત્રી-પુરુષો વચ્ચે થતા કંકાસનું મૂળ ન હોય ? ઈશ્વરકૃપાએ, મુરખીઓના પુણ્યપ્રતાપથી, તેમની આપેલ યોગ્ય કેળવણી તથા પ્રેરણાથી, પોપટ અને તેની સાથે હવે અંતઃકરણથી જોડાયેલાં જ્યાકુંવરની બાબતમાં યોગ્ય વખતે યોગ્ય પગલું ભરાયું હતું, બેચગાં પડે પડે એકબીજાની ઈચ્છા, તેમની મનોવૃત્તિ, તેમનું અંતઃકરણ તથા તેમનું વલણ જોઈ લીધું હતું, એટલુંજ નહિ પણ સંસારસાગરનાં મુખદુઃખમાં એક બીજાનાં સહાયભૂત થઈ તરવાને અને તારવાને તેઓ તેમાં પડે તે પેહેલાં પરસ્પર વચનથી બંધાયું હતું. શું આમ થવું થોડું સંતોષકારક કહેવાય ! સર્વ ઠેકાણું એમજ બનવું હોય તો, પરસ્પર સ્ત્રીપુરુષોનાં મુખમાં, આનંદમાં તથા સંતોષમાં કેટલો વધારો થાય !

ઉપર બનેલા બનાવથી, જ્યારે પોપટ તથા જ્યાકુંવરની પરસ્પરની આ સ્થિતિની આજસુધી ગૃહ રહેલી વાત આ પ્રમાણે બહાર આવી, ત્યારે તે સ્ત્રીસમૂહમાંથી આગળ વધી, અને તેનું પરિણામ એ નિપજ્યું કે પોપટનાં તથા જ્યાકુંવરનાં બે મુરખીઓએ આ વાત આનંદથી સાંભળી અને તે પછી થોડા વખતમાં લગ્નની પવિત્ર ગાંડી તેમને જોડવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો.

માત્ર બીજા બે માસમાં આ વિચાર પાર પડ્યો. મહા-
જનવાડીના મહોટા દિવાનખાનામાં, તથા પાસેના ઓર-
ડાઓમાં એક દિવસે સહવારના આઠ વાગે પોપટ આમથી
તેમ ફરતા હતા. કન્યાદાન આગલે દિવસે દેવાઈ ચૂક્યું
હતું, અને બપોરના ચોરીનો સમારંભ થવાનો હતો.
અગાથી ઉપર જવાની એક ગોળ નિસરણી આગળ આવતાં
તેમની ઉપર ફૂલની વૃષ્ટિ થવા માંડી, અને ઉપર નજર
કરતાં પોતાનાં પ્રેમપાત્રને અગાથીના બારણામાં હાથમાં
ફૂલ લઈ ઉભેલાં જોયાં. ઘણા દિવસ સુધી મેળાપ
થયેલો ન હોવાથી, ચારે આંખ મળતાં પોપટ તુરત
પોતાનાં આ પ્રેમપાત્ર પાસે ગયા. અને મનમાં ભરી
રાખેલા ઉભરા શાંત કરવા હચક મને પરસ્પર વાત
ચિત કરવા માંડ્યાં; પણ અંતે “મારાં બાનું એમ
કહેવું છે કે ચોરીનો આરંભ થયા પહેલાં આપણાથી એક
બીજાને મળાય નહિ, માટે હું હવે રત્ન લઉં છું” એમ
કહી જયાકુંવર ત્યાંથી ગયાં.

આને બીજેજ દિવસે રાત્રિયે વરને વળાવવાની સર્વ
તૈયારી કરી રાખવામાં આવી હતી. વરપક્ષનાં સર્વ
જણ કોઈ વરને શલુગારતાં, કોઈ વરચોરાની તજવીજ
કરતાં તથા કોઈ બીજા કામમાં આમથી તેમ આનંદથી
ફરતાં જોવામાં આવતાં હતાં. આજ વખતે પોતાનાં બાલ-
કને પોતાના પડખાંથી છૂટ્ટ પાડતાં માતાપિતા, પોતાનાં

એકનાં એક બાલકને આ અવસર માટે તૈયાર કરતાં, ઘડીમાં લહેને આશીર્વાદ આપી આનંદ પામતાં અને ઘડીમાં તેનો હવે વિયોગ થશે એમ જાણી આંખમાં ઝળઝળિયાં આણતાં, અંતઃકરણથી તે પોતાનાં સર્વસ્વનું સુખ તથા શરીરસ્વસ્થતા ઈશ્વર પાસે માગતાં હતાં. અંતે પરસ્પર પ્રેમથી જોડાયેલાં આ જોડાને ગાડીમાં બેસાડી તેની પાછળ વળાવવાને પરમ પ્રેમથી સ્ત્રીસમૂહ ચાલવા માંડ્યો. પોતાના હાથમાં આપેલાં ફૂલથી રમતાં, જોકે પોપટનું ધ્યાન બીજે ઠેકાણે ખેંચવાને કંઈ પણ હતું નહિ તોપણ પાછળથી આવતો ગીતનો સાદ, અને તે સાથે રહી રહીને સંભળાતાં ડુસકાં તરફ તેનું ધ્યાન ખેંચાયું, તેથી અને મારી ઉપર અતિથય પ્રેમ રાખનાર, તથા હાલ મુરખીના નવા સંબંધથી જોડાયેલાં મારાં સાસુ અમ બેચને આ સ્થિતિમાં જોઈ કેટલો આનંદ પામતાં હશે તે જોવાના, તથા પોતાનું મોઢું દેખાડી તેમને સંતોષ આપવાના હેતુથી ગાડીમાં ઊઠી ઉભા થયા અને પાછળ નજર કરી. આ સમયે હાથમાં દીવડો લઈ, સ્ત્રીસમૂહમાં જરા આગળ ચાલતાં સર્વની સાથે દયાજનક સ્વરે ગીત ગાતાં, તથા તેજ વખતે નીચું જોઈ, પોતાનાં આ બાલકથી વિખુટાં થતાં આંખમાંથી પડતાં આંસુ કોઈ ન જુલે તેમ વારંવાર લૂતાં, પોતાનાં હમણાં થયેલ બાલકને પોતાની સાચું

જોતાં જોઈ ઝળઝળી આંખે તેમની તરફ જોયું અને એજ સ્થિતિમાં આનંદથી હસ્યાં.

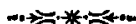
માતાના નિર્મળ પ્રેમની સીમા ક્યાં છે? જન્મ થતાંજ અનેક દુઃખ ખમી, સંભાળથી, ચિંતાથી તથા તેજ વખતે આનંદથી બાલકને ઉછેરી, એક બે ત્રણ એમ વર્ષ ગણતાં, તથા મોટું થયે તેના ભવિષ્યના અનેક વિચાર કરતાં માતાપિતાને એ પોતાનાં સંતાનને આનંદથી રમતાં તથા હસનાં જોઈ, તથા મધુર અને કાલાકાલા તેના શબ્દો સાંભળી કેટલો સંતોષ થતો હશે! તેજ બાલક જરા મોટું થતાં, તેને હરતાં કરતાં જોઈ, તે પડી જશે તો, તેને વાજશે તો, અથવા તેને કંઈ દુઃખ થશે તો એમ વારંવાર ચિંતા કરતાં તેને સ્વસ્થ તથા શરીરે સુખી જોઈ કેટલો આનંદ પામતાં હશે! મંદભાગ્યે કોઈ વખતે વ્યાધિથી હેરાન થતાં તે પોતાનાં બાલકને જોઈ, જે વખતે દયાજનક સ્વરે તે રડવું હોય, બોલવું હોય, નાની નાની આંગળીઓથી નિરાની કરી પોતાની ઇચ્છિત વસ્તુ માગવું હોય, તે વખતે તેની સામુંજ એક નજરે જોઈ રહેલ કઈ માતા અથવા કયા પિતાની આંખમાંથી અશ્રુની ધારા નહિ પડી હોય? કયો પ્રેમ માતાના પ્રેમની બરોબરી કરી શકે તેમ છે? કયો ઉપકાર માતાથી થયેલા ઉપકારની બરોબરી કરી શકે તેમ છે? કઈ સેવા માતાથી થયેલ બાલકની સેવાની બરોબરી કરી શકે તેમ છે? એટલુંજ નહિ પણ કઈ

સંભાળ અને કયું આશ્વાસન માતાથી થયેલ આશ્વાસનની ખરોખરી કરી શકે તેમ છે? આટલું છતાં પણ જે કંઈ પોતાથી થાય છે, થયું છે, અને થશે, તે પોતાનેજ સાર છે એમ મનમાં લાવી, પોતાનાં ખાલકનાં સુખ, શરીરસ્વસ્થતા અને સંતોષમાં તન, મન અને ધન વાપરી સંતોષ પામનાર માતાઓના તે ધર્મની ખરોખરી બીજે કયો ધર્મ કરી શકે તેમ છે? એક પણ નહિ. તો પણ જે ખાલક માટે અતિશય કષ્ટ ભોગવ્યાં હોય, જે ખાલકનું મોટું જોઈ અતિશય આનંદ પામ્યાં હોય, જે ખાલકને વ્યાધિ આદિથી દુઃખી થવું જોઈ અતિશય દુઃખી થયાં હોય, જે ખાલકની શરીરસ્વસ્થતા સંભાળવાને અતિશય મેહેનત લીધી હોય, જે ખાલકને સુખી જોવાને અંતઃકરણથી ઈચ્છતાં હોય, જે ખાલકને નિરંતર પાસે જોઈ અતિશય આનંદ પામતાં હોય, અને જે ખાલકનો જરા પણ વિયોગ થતાં તેનીજ ચિંતા મનમાં થતી હોય, તે ખાલક બીજને સોંપી દેતાં, તેનાં સુખદુઃખનો આધાર બીજ ઉપર નાખતાં, અને આ પ્રમાણે પોતે જેને સર્વસ્વ માનેલ છે, પોતે જેનામાં પોતાનું અભિમાન માનેલ છે, અને પોતે જેને આજસુધી અનેક કષ્ટ વેઠી મોટું કરેલ છે, તેને હમેશ માટે પોતાનાં પડખામાંથી છૂટું પાડતાં કઈ માતાના મનમાં ખેદ ન થાય અને કોની આંખમાંથી આંસુ ન પડે? પણ આશ્ચર્યકારક તો એજ છે કે એટલું છતાં પણ તે ખેદની સાથે આનંદને ભાગ આપી

ખુશીથી, સંતોષથી અને પરમેશ્વર ઉપર આધાર રાખી, પોતાનાં બાલકને યોગ્ય રચણ જોઈ, તેને એ પોતાનું સર્વસ્વ સોંપી, અંતઃકરણથી પોતાનાં બાલકનું, તેના પતિનું અને તેના આ નવા સંબંધથી થયેલાં સર્વ સંબંધીઓનું સુખ ઈચ્છનાર માતાની એ હદારતાની બરોબરી બીજી કઈ હદારતા કરી શકે તેમ છે? અતિ સંભાળથી આજ દિવસસુધી પુત્રપ્રમાણે ગણી ઉછેરેલ પોતાનાં એકનાં એક બાલકને પોતે તેને માટે શોધી રાખેલ તેના પ્રેમપાત્રને સોંપતાં, તે માતાએ જ્યાકુંવરનાં તથા આ વખતે પોતાની તરફ જોતા તેમના પતિના સુખમાટે પરમેશ્વર પ્રત્યે અંતઃકરણથી કેવી કેવી પ્રાર્થના કરી હશે! પણ તે સર્વ પાર પડવી તે પરમ પરમેશ્વર ઉપર આધાર રાખેલે, જેની પ્રેરણા કઈ પદ્ધતિને અનુસરે છે તે કોઈથી સમજાતું નથી.

પ્રકરણ ૩જી.

સહિયરોની છેલ્લી ભેટ: સાસરિયાંનો સહવાસ.



સાસરિયામાં સુખી થવું, અને એ નવાં મુરબ્બીઓને સુખી કરવાં એજ પોતાનો ધર્મ છે એમ નિરંતર અંતઃકરણમાં આણી, પોતાને યોગ્ય સર્વ આચરણ ગ્રહણ

સહિયરોની ઉછી બેઠ, સાસરિયાંને સહવાસ. ૨૬

કરી, આ વખતે સૌભાગ્યવતાં જ્યાંકુંવરે પોતાના સસરા, પોતાનાં જેડાણી, નહુંદ તથા આ સહવાસનાં સર્વ સંબંધીઓને સંતોષ આપવામાં પોતાની સર્વ શક્તિ વાપરવા માંડી. માતાપિતાને મૂકી આવતાં, અંતઃકરણમાં પોતાને પોતામાટે નિર્માણ થયેલ કર્મ કરવાનો ઈશ્વરે આ વખતે વખત આપેલો જોઈ, પોતાની આ વયમાં પણ બાલકપણમાં જે ધરમાં ઉછરેલ, જે ધરમાં આજસુધી સુખ, સંતોષ તથા આનંદમાં દિવસ ગાળેલ, જે ધરમાં પોતાનાં માતાના નિઃસીમ પ્રેમ તથા માયાનો અનુભવ કરેલ, તે ધરનું મનમાં જરા પણ સ્મરણ ન લાવતાં, આજ ધર માંડે છે, એનું બૂધણ મારી ઉપર આધાર રાખે છે, એ ધરમાં સંતોષ, સુખ તથા સરસતા રહેવી તે મ્હારેજ લીધે છે, તથા એ ધરની શોભા વધારવી તે માંડેજ કામ છે, એમ સમજી પોતાના પિતાતુલ્ય મુરખી સસરાની આખરે પોત્ય, પોતાનાં માતાપિતા તરફથી આજસુધીમાં મળેલી શિખામણ પ્રમાણે પોતાનું સર્વ આચરણ રાખી સર્વ જાણને સંતોષ આપવા માંડ્યો. ધરનાં કામથી પરવારી પરસ્પર પ્રેમથી જોડાયેલ બેયજણ એકબીજા પાસે બેસી, બનેલી વાતનું સ્મરણ કરતાં, તથા હવે કેવું સુખ આપણે અનુભવશું તેનો વિચાર કરતાં પોતાના દિવસો આનંદમાં ગાળવા માંડ્યાં.

પોપટનાં મનમાં શાળાની કેળવણીથી મળેલાં જ્ઞાન કરતાં તેમણે વાંચેલ પુસ્તકો તથા સારા સારા વિષયોએ આ વખતે સંસારસંબંધી જ્ઞાનનાં કંઈક અંકુર ઉત્પન્ન કરી દેતા હતા. પોતાના હાથમાં આ પ્રમાણે પડેલાં માણસને કેવી રીતે સુખી કરવું, તેની પૂર્ણ સમજણ તેને હતી નહિ, પણ આજસુધીના અનુભવથી તેના અંતઃકરણમાં એમ તો આવ્યું હતું કે એ માણસને સુખી કરવું એ તેનો મુખ્ય ધર્મ છે. ચાલુ અભ્યાસથી થયેલું એક જ્ઞાન આચારવિચારનું પરતંરપણું તેને તેનાં સર્વ આચરણ હદમાં રાખતાં શીખવતું હતું, અને તેથી, આ વખતે પોતાના દિવસો પોતાનાં માણસ સાથે ખુશી અને આનંદમાં ગાળવા, પોતાના અભ્યાસમાં ધ્યાન રાખવું, અને નિવૃત્તિનો વખત પ્રેમપાત્ર સાથે ગાળી પોતાના અને તેના સુખ તથા સંતોષમાં વધારો કરવો એ વગર વિશેષ પોતાનું કંઈ પણ કર્તવ્ય હશે એમ તેમના સમજવામાં હતું નહિ.

સૌભાગ્યવતાં જ્યાંકુવર જે કે તેનું વય પોપટ કરતાં કંઈક નાનું હતું, તોપણ પોતાની એક સ્થિતિ બદલાતાં. બીજી સ્થિતિમાં પ્રવેશ કરી, તે સાથેજ કેમ જાણે તે સ્થિતિનું સર્વ જ્ઞાન તેમને પ્રથમથી મળી ચૂક્યું હોય, તેમ તેમણે તરત દેખાડવા માંડ્યું. જે ભક્તિ માતાપિતામાં હતી તેજ ભક્તિ પવિત્ર સસરા તરફ બતાવવા માંડ્યાં, જે

સાહચર્યોની છેલ્લી ભેટ, સાસરિયાંના સહવાસ. ૩

નિર્મળપણાથી પોતાનાં માતાપિતાને સંતોષ આપતાં તેજ નિર્મળપણાથી પોતાના સસરાને સંતોષ આપવા માંડ્યાં, જે સરલતાથી પોતાને પીયર સર્વને ખુશી કરતાં તેજ સરલતાથી સાસરે સર્વને આનંદનું સાધન થઈ પડ્યાં, તથા જે પ્રેમથી લગ્ન પેહેલાં પોતાના થનાર પતિ તરફ વર્તતાં હતાં તે અને તેથી પણ વધારે પ્રેમથી હવે તેમને સુખદાયક થઈ પડ્યાં. કેવી રીતે પવિત્ર સસરા સંતોષ પામશે, કેવી રીતે મુરખી જેઠાણી તથા નહુંદ ખુશી થશે, તથા કેવી રીતે પતિનાં સુખ તથા આનંદમાં વધારો કરી શકાશે, એટલુંજ નહિ પણ કેવી રીતે વર્તવાથી આ ધરનાં સર્વ માણસો મારી ઉપર માયા તથા મમતા રાખશે એ સર્વ વિચાર કેમ નહોતું દર પળે મનમાં રમ્યાજ કરના હોય, તેમ માયાળુ સસરાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કંઈ પણ અનહોતાં થઈ ન જાય તે માટે નિરંતર ચિંતા રાખતાં, મુરખી જેઠાણી તથા નહુંદને લેશ માત્ર પણ દુઃખ લાગે એવો એક પણ શબ્દ મોઢામાંથી કાઢતાં નહિ, તથા પ્રેમથી જોડાયેલ પતિને પોતાની તરફનું કંઈ પણ ઓછું ન આવે તે માટે સર્વ પ્રસંગે પોતાતરફનાં સર્વ સાધનો તૈયાર રાખી, પોતાના આ ધર પ્રત્યેના ધર્મમાં આ વયે પણ લેશ માત્ર ખામી આવવા દીધી નહિ.

આ સંતોષ તથા સુખમાં થોડા દિવસ ગયા પછી પીયર જવામાટે તેમનું આજ્ઞાં વાળવામાં આવ્યું. આ વખતે

તેમનાં માતાપિતાને મુંબઈ છોડી બહાર જવાનું હતું, તેથી ત્યાં જત્રા પોતાના સસરા તથા પતિની રજા લઈ, અને નિરંતર પત્રદ્વારાએ પોતાની સંભાળ લેવા પતિને સૂચવી પતિથી છૂટાં પડતાં, તેમના સ્નેહ તથા પ્રેમનું સ્મરણ કરતાં આંખમાંથી આંસુ પાડી જીદાં પડ્યાં. જતી વખતે પવિત્ર સસરાની રજા લેવા તેમની પાસે જઈ, તેમને પગે લાગી, તેમની રજા માટે ત્યાંજ ઢલાં રહ્યાં. આ વખતે કેમ જાણે પોતાનું બાલક પોતાથી છૂટું પડતું હોય, અને તે ન ખમાયાથી અંતઃકરણ સંકોચાતું હોય, તેમ આંખમાંથી પડતાં આંસુ લૂતાં, તે મુરખપ્રીએ ‘અખંડ સૌભાગ્ય’ એમ આશિર્વાદ સાથે તેમને રજા આપી.

આ સર્વ સમજણ અને ટહાપણુ શિખવવાને શું હાલના ધોરણપ્રમાણે ચાલતી સ્ત્રીકેળવણી પૂરતી છે? માત્ર શાળાનાં જ જ્ઞાનથી સંતોષ પામેલી ઘણી સ્ત્રીઓએ પોતાનો સંસાર ખીજી અબણુ સ્ત્રીઓ કરતાં પણ વધારે દુઃખદ સ્થિતિમાં ગાળ્યો હશે; આમ છતાં કોઈજ લાગ્યશાળી માતાપિતાના મનમાં એવો વિચાર સૂઝે છે કે શાળામાંથી બાલકીઓને મળેલું જ્ઞાન તેમનો સંસાર સુખરૂપ રીતે ચલાવવાને પૂરતું નથી. સૌભાગ્યવતાં જ્યાંકુંવરનાં સુજ્ઞ અને સમજી માતા આ સારી રીતે સમજતાં હોવાથી, તેમણે શાળા છોડાવ્યા પછી એ પોતાની બાલકીને જે પદ્ધતિપ્રમાણે તેને નિરંતર ઉપયોગી થઈ પડે

સહિયરોની છઠ્ઠી બેઠ, સાસરિયાનો સહવાસ. ૩૩

તેની અમૂલ્ય કેલવણી તથા શિખામણ આપી હતી, તે પ્રમાણે જો સર્વ માતાપિતા કરે, તો સર્વ ઠેકાણે સંતોષ તથા સુખ જોવામાં આવે.

કેલવણી મળવી તે કંઈ માત્ર માતાપિતા અથવા ગુરુ-ઉપર આધાર રાખવું નથી. તેનો વિશેષ આધાર તે બાલકની પોતાની ઉપર છે. મનનું સ્વાભાવિક વલણ એ તરફ થવું, ઈશ્વરકૃપાએ યોગ્ય કેલવણી મળવી, તે પ્રમાણે આચરવાનો પ્રયત્ન પડવો, એટલુંજ નહિ પણ તે કેલવણી અને તેના પરિણામમાં ઉત્પન્ન થયેલા સદ્ગુણ તથા સર-લતાની પરીક્ષા કરનાર પાત્ર મળવાં, એ બધે ઠેકાણે યુનવું જોવામાં આવવું નથી. તો'ણ આ ઠેકાણે તેવો સંતોષ દેખાતો હતો, તે પતિપ્રિયાના પરસ્પર પ્રેમથી, સસરાપ્રત્યે તેમનાં આ બાલકની નિર્મળ ભક્તિથી, દેરા-ણી, જેઠાણી તથા નાનુંદપ્રત્યે તેમના આ સહવાસીના નિરૂપમ સ્નેહથી, તથા ધરનાં ખીન્ન પાત્રોપ્રત્યે તેમનાં આ સંબંધીની મમતાથી સાફ જણાવું હવું. સાસરેથી છૂટાં પડ્યાં પછી, અને માતાપિતાસાથે મુંબઈ છોડ્યા પછી, તેમનું અંતઃકરણ નિરંતર તેમનાં આ ધરતરફ ખેંચાવું હવું, તે તેમના વારંવાર આવતા પત્રો જણા-વતા હતા:—

“સ્વસ્તિશ્રી મુંબઈ સોહામણી, જ્યાં બિરાજે વાલો મારો નાથ, કહું જોડી હાથ, પત્ર લખજે પ્રેમથી ?

વાલા પત્ર નથી હાલ આપનો, તેથી છઉં હું નાથ ઉદાસ
 રહું દિનરાત, પત્ર લખજો પ્રેમથી. ૨

વિનતિ મુણી દાસીની નાથજી, પત્ર લખજો વાલા મારા નાથ,
 કહું જોડી હાથ, પત્ર લખજો પ્રેમથી. ૩

વિષ્ણુમાં પડયે દિવસ ઝાઝાં થયા, તેથી મન મળવાનું થાય,
 હૃદય ગભરાય, પત્ર લખજો પ્રેમથી. ૪

લેશો સંભાળ પત્રેથી નાથજી, એવી વિનતિ કરું વારંવાર,
 વાલા પ્રાણુધાર, પત્ર લખજો પ્રેમથી. ૫

કરતી અપરાધ સ્વામી હું આપના, રીસ કરતા નહિ લવલેશ,
 કદી કરું કલેશ, પત્ર લખજો પ્રેમથી. ૬

અપરાધ થયો કદી મૂજથી, માફ કરજો કૃપા કરી નાથ,
 કહું જોડી હાથ, પત્ર લખજો પ્રેમથી. ૭

લ૦ આપની અપરાધી દાસી જયા.”

ધિંગળનો તેમને પોતાને જરાપણ અભ્યાસ હતો નહિ,
 તેપણ પોતાના પતિ તથા સખીપ્રત્યે વારંવાર આવીજ
 રીતે પત્ર લખવાનો અભ્યાસ રાખી, તેમણે પોતાની આ
 શક્તિ દિવસે દિવસે વધારી હતી, અને જ્યારે જ્યારે ઘર
 પ્રવૃત્તિમાંથી પોતાને નિવૃત્તિ મળતી, ત્યારે ત્યારે પોતાનું
 મન એવી બાબતોમાં જોડી, કોઈ વખત પોતાના પતિને,
 કોઈ વખત પોતાનાં માતાને, અને કોઈક વખત પોતાનાં

સહિયરોની છેઢી ભેટ, સાસરિયાંનો સહવાસ. ૩૫

સખીપ્રત્યે, આ અથવા એવીજ બીજી પદ્ધતિમાં પત્રો લખી તેમને આનંદનું સાધન થઈ પડતાં.

માતા પિતા સાથે સ્વદેશમાં ફરતાં કેટલેક દિવસે તે મોરબી ગયાં. અહિં તેમને મોરબીના મહારાજ રવાજનાં પુત્રી બાશ્રી વખતુબા, તથા તેમનાં સખી માકુબા સાથે સ્નેહ બંધાયો. સ્વભાવ, શીલ, ગુણ, નમ્રતા અને બીજી સર્વ રીતે સરખાં હોવાથી, આ સ્નેહ દિવસે દિવસે વધતો ગયો. સખીઓએ સાથે બેસી વિવિધ પુસ્તકો વાંચતાં તથા વંચાવતાં, જુદી જુદી જાતનાં ભરતો શીખતાં તથા શીખવતાં, અને બોધદાયક કવિતા, ગીતો, ગરબીઓ વિગેરે ગાતાં તથા ગવરાવતાં પોતાના દિવસો ઘણા આનંદમાં કહાડી નાખ્યા. અંતે મુંબઈ પાછા ફરવાનું નક્કી થતાં સૌભાગ્યવતાં જ્યાકુંવરે પરસ્પર પ્રેમમાં નિરંતર વધારો કરવાને વચન આપી તથા લઈ અંતે એ સખીઓની રજ માંગી.

થોડા દિવસમાં તે મુંબઈ પૂગ્યાં, ધીરે ધીરે તેમના આણંને વર્ષ એક વિતિ ગયું, અને હવે પાંચ સાસરે જવાનો તેમને વખત આવ્યો. આ પ્રસંગે પોતાનાં એકનાં એક બાલકને હવે લાંબા વખત સુધી સાસરે વળાવતાં, તેમનાં માતાપિતાના અંતઃકરણમાં દીકરીનો સાસરા-પ્રત્યેનો ભાવ, ભક્તિ, તથા પ્રેમ જોઈ જે આનંદ થતો હતો, તે આનંદ પોતાની પુત્રીના વિયોગના દિવસોથી

યનાર દુઃખ ભુલાવી દેતો હતો. તેપણ એવાં એક રત્ને સાસરે જતાં, પોતાની શાલાની સ્થિતિ, તથા શાલા છોડ્યા પછીની સ્થિતિ, જેથી પોતે પોતાનો અભ્યાસ તથા અનુભવ આજ દિવસ સુધી વધાર્યાં હતાં, તેનો લાભ તથા તેવી રીતે આચરવાનો માર્ગ તેમની સાથે શાલામાં ભણતી અથવા હવે મોટી વય થવાને લીધે અભ્યાસ છોડી ગયેલી બાલાઓને મળે, એવા વિચારથી, અથવા એટલા અભિ-માનને હું યોગ્ય નથી એમ ધારી, માત્ર મારી નાનપણની, શાલામાં મારી સાથે શીખતી સખીઓને હું હવે સાસરે જઈ તે પહેલાં એકવાર મળી લઉં, એવા માત્ર વિચારથી, તેમણે પોતાનો એ સમય પાસે આવતાં પોતાના પવિત્ર માતાપિતાને જણાવ્યું કે “આપથી હું જુદી પડું તે પહેલાં મારાં બાલપણનાં રનેહીઓનો સહવાસ થોડો વખત પણ મને કોઈ પણ રીતે થાય એવો કંઈક ઉપાય કરો.” પોતાની પુત્રીને આ ઉત્તમ વિચાર ધ્યાનમાં લઈ, તેમનાં માતાપિતાએ જે શાલામાં તેમણે અભ્યાસ કર્યો હતો, તે શાલામાં તે વખતે અભ્યાસ કરતી તથા હમણાં અભ્યાસ છોડી ગયેલી તેમની ઘણી સખીઓને, અને તે સાથે ખુંબઈ શેહેરની બીજી કન્યાશાલાઓમાં અભ્યાસ કરતી બાલાઓને એક દિવસે સૌભાગ્યવતાં જયાડુંવર સાથે તેમના છેવટના સહવાસમાટે આમંત્રણ કર્યું. આ વખતે આવો એક સુખદાયક સમાજ જોઈ સંતોષ પામે એવાં તે કન્યા-

સહિયરોની છેલ્લી ભેટ, સાસરિયાનો સહવાસ. ૩૭

ઓનાં માતાપિતા તથા અનેક ગૃહસ્થોને પણ એ પ્રસંગને શોભા આપવા આમંત્રણ કર્યું.

સાંજના આશરે પાંચ વાગ્યાને સુમારે મહાજનવાડીનું મોટું દિવાનખાનું આ પ્રમાણે ગૃહસ્થો, સ્ત્રીઓ તથા કન્યાઓથી ભરાઈ ગયું હતું. સૌભાગ્યવતાં જ્યાદુંવરનાં પીયર તેમજ સાસરાનાં સગાં પણ આ વખતે આ સંતોષમાં ભાગ લેવા ત્યાં જોવામાં આવતાં હતાં, તથા તેમનાં માતા, જોડાણી, નહુંદ વિગેરે તેમની ઉત્કંઠા પારપાડવાને ત્યાં તેમનીજ પાસે બેઠાં હતાં. જ્યારે સમાજ સર્વ ભરાઈ રહ્યો અને સર્વનું અંતઃકરણ હવેનાં કર્તવ્ય તરફ ખેંચાવા માંડ્યું, ત્યારે પોતાના પિતા તથા સસરાની રબ માગી, તે પોતાની જગ્યાએ ઉભાં થયાં, અને પોતાની સખીઓ પ્રત્યે નીચેપ્રમાણે કાષણ વાંચ્યું*.

“બહેનો,

આજ હું તમ સર્વને અત્રે એકટી મળેલી જોઈ ધણીજ

* લન્ડનની “નેશનલ ઇન્ડિઅન એસોશીએશન” નામની સભાનાં મંત્રી મિસ ઈ. એ. મેનિંગ આ કાષણ વિષે પોતાનાં ચોપાનિયામાં નીચેપ્રમાણે લખે છે.

“After hearing some verses and poems from the girls, Bai Jayakunvar read to them a speech. At its conclusion prizes were destri-

રાજ થાઈંછું, કારણ કે તમે, જેમાંની ઘણીકની સાથે કન્યા-શાલામાં મેં બેળો અભ્યાસ કર્યો છે, તેમની સાથે તથા બીજી બહેનો, જેમણે આપણો દાખલો લઈ વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો સ્તુતિપાત્ર રસ્તો પકડ્યો છે, તેમની તમામની મુલાકાત લેવાનો, અને તમારી સાથે વાતચિત કરી મારા વિચાર તમ સર્વને એકી વખતે જણાવવાનો લાભ આ પ્રસંગે મારાથી લેવાઈ શકાયો છે. સખીઓ ! જો કે મેં શાલામાં આવતું કેટલાંક વર્ષોથી બંધ કર્યું છે, તોપણ હું એ શાલા સાથે વિદ્યાર્થી તરીકેનો મારો સંબંધ હજી સુધી જીવી જ છે એમ સમજતી હતી. હવે મારે તે સંબંધ છોડી, શાલામાંથી મેં જે જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે, તેની અજમાયશ કરવાનો, અને આપણી સંસારીરીતિને અનુસરી, સંસારનો ખોળે માથે ઉપાડી લેવાનો શુભ અવસર પાસે આવ્યો છે, તેથી તેમ કરતાં પેહેલાં મને મારા અંતઃકરણમાં સહજ ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થઈ કે, મારે તમ સર્વ સાહેલીઓનો સાથે મેલાવડો કરી મેલાપ કરવા, અને મારાથી બની શકે તેવું

buted to the school girls. Hereupon the proceedings ended to the satisfaction of all. We quote below the address read by Bai Jayakunvar, in doing which our only object is to give due encouragement to a clever lady who shows so much devotion and warmheartedness to wards female education.

સ હિયરોની છેલી ભેટ, સાસરિયાનો મહવાસ. ૩૯

ઉત્તેજન તમને આપવું. આ વિચાર મેં મારાં પૂજ્ય માતા-
પિતાને દર્શાવ્યો, તે તેમણે અને તેમની પ્રેરણાથી તેમના
સ્નેહીઓ, જે સ્ત્રીકેલવણીના ખરેખરા અભિમાની છે,
તેમણે ખુશીથી મંજૂર રાખી તમોને અત્રે તેડાવ્યાં છે.

સાહેલીઓ, શાલામાં જે પરસ્પર સ્નેહ બંધાય છે તે
અપૂર્વ છે. માત્ર મન તમારાપ્રત્યે મારાં સહોદર જેટલું
ખેંચાય છે, અને તમારું પણ મારાપ્રત્યે તેમજ છે, તે
તમારા આ વખતના દેખાવ ઉપરથી દેખાઈ આવે છે.
સખિઓ, શાલામાં જવાય ત્યાંસુધી જાણે, અને જેટલું

Bai Jayakunvar read the following address
in Gujarati at the meeting:—

“Sisters,—I am very glad to see you all as-
sembled here to-day, because I have been able
to avail myself of this opportunity to express
at one and the same time my ideas to you all
in conversation with you, and to meet all those
together with whom I had studied in the Fe-
male School, and other sisters who following
our examples have taken the praiseworthy
course of learning the sciences. Dear sisters,
though I have ceased attending school since
several years past, yet I have continued

શિખાય તેટલું સત્વર શિખી લેજો. વિદ્યાનો પાર પમાય તેમ નથી. તેમાં વળી આપણે આપણી શાલા ધણીજ વેહેલી મૂકી દેવી પડે છે. ખાનગી વાંચવાનાં જોઈએ તેવાં પુસ્તકો નથી, અને ખીજાં સાધનો તો નહિં સરખાં છે. આપણા દેશની ઉન્નતિ આપણા વિના થવાની નથી, માટે આપણે આપણાથી બનતી રીતે અભ્યાસકરી, આપણે જેનાં મંત્રી થવાનાં હઈએ, તેને તેના કાર્યમાં લાયક અને મદદનીશ થઈપડિયે તેવી મેહેનત કરવી ધટેછે. માત્ર લખતાં વાંચતાં આવડું એટલે બાણી ઉતર્યાં ન કહેવાઈએ. આપણે આ-

my connection with the school as one of its ex-students to this day. I must now sever that connection, as the happy time of taking on my head the burden of family and domestic life in conformity with social and world principles, and putting the knowledge I have gained in this school to the test of experience is close at hand. Before doing so, therefore, I felt some slight temptation to assemble you all, gentle sisters, together, and exchange visits and to give you what encouragement it may be possible for me. I suggested this idea to my worthy parents. It was accepted with pleasure by them, and at their instance by

સહિયરોની છેલ્લી ભેટ, સાસરિયાનો સહવાસ. ૪૧

પણા ધર્મનુંજ્ઞાન મેળવવું જોઈએ છઈએ. હાલ આપણા અભ્યાસ બાધ્યાવસ્થામાં છે, આપણા વડિલો એ બાબતમાં ઘણે દરજ્જે પછાત પડેલા છે, અને એટલામાટે આપણે આપણી મેળેજ તૈયાર થવાનું છે; અને તૈયાર થઈ, આપણને આપણા વડિલોને કેલવણીથી કેટલા લાભ મળ્યા છે તે દેખાડી આપી, હવે પછી થનારી પ્રભને વધારે કેળવણી આપવા તેમને લલચાવવા. એનો આધાર આપણા હિપર રહ્યો છે. માટે હે સાહેલીઓ ! સન્ન થાઓ. ફાણવાર પણ તમારો અમૂલ્ય વખત નકામો ગણશે નહિ. ઓક-

their relatives, who are the true benefactors of female education, and it is they who have invited you all here.

“Sisters (or friends), the mutual connections or friendships formed in school are lasting, my heart is drawn towards you, and so is yours towards me, which I can very well make out from the appearance you present at this time. Good sisters, attend school as long as you can, and learn whatever you possibly can. There is no end or limit to the field of learning or science. Besides this, we have in consequence of our awkward customs to leave off school-going at a very early age. There are no such

રાઓ તો મોટી ઉમ્મર થતાંસુધી શીખી શકેછે, પણ આ-
પણ છોકરીઓને સારૂ તો નિયમિત કાલ છે. તેમાંજ કેળ-
વણી લેવી ઘટે છે, માટે રમત ગમત મૂકી દહ વિદ્યાનોજ
વિનોદ કરજો. હું તમારો અભ્યાસ જેમ જેમ વધારે વધશે
તેમ તેમ વધુ મગર થઈશ. કેમકે તેમ કર્યાથી તમે સ્ત્રીવ-
ર્ગનું લક્ષ કરવાના શુભ કામમાં સહાયભૂત થઈ પડશો.
માળાપો લાડ લડાવશે, પણ તે લાડ આપણને મોટાં થયે
ધણાં વશમાં લાગશે, માટે મારી શિખામણ માની શીખજો,
શિયળ પાળજો, સદ્ગુણી થજો, અને જો તમારાથી વધુ ન

books as one could wish or desire to have for private reading, and other means are almost none. Our country will not be prosperous without ourselves. It therefore befits us to labour so as to be of assistance to and useful for the purposes of him, whose secretary we are to be, by doing what we can to learn or study. To be able to read and write only does not mean a perfect education. We should gain some knowledge of our religion. Our studies are at present in their infancy. Our superiors have to a great degree fallen backwards in this respect. We have therefore to prepare ourselves by our own exertions, and

સહિયરેની છેલ્લી ભેટ, સારુદિયાનો રહવાસ. ૪૩

શિખાય તો આટલું તો શિખીજ લેજે કે,—હુંમેશાં નરમ
સ્વભાવ રાખવો; આજસ તથા ઉદ્યોગી થવું; મલિન ન
રહેતાં સુધડ રહેવું; કંકાસ ન કરતાં આનંદ રાખવો; વડિં
લની યોગ્ય આજ્ઞાઓની કદી અવગણના કરતી નહિ; કોઈ
કંઈ કહે તે ખમી રહેવું પણ સામે પ્રત્યુત્તર આપવો નહિ-
પીયર કરતાં સાસરે રહેવાનો વધારે પરિચય રાખવો,
સાસુસસરાને માતાપિતા સમાન માન આપવું; દિયર
નહાંદને ભાઈ બેન પ્રમાણે ગણવાં; તેમના ક્રોધથી તપી ન

having done so, to show what advantages have
been derived by us and our superiors by rea-
son of education, and it depends on us to tempt
them to give better or higher education to
posterity and the nations yet unborn. Good
friends, cheer up. Don't think even a moment
of your precious time to be useless. Boys can
learn to a great age, but for us girls there is
a certain fixed period of time, during which
we have to take what education we can. Pray,
therefore, leave off playing and amusements,
and delight yourselves in learning. I shall be
proud as you progress in your studies, because
by doing so you will be of material assistance
in the beneficent work of doing good to the

જવું; તેમનાં લડવાથી કલેશ કરી કંકાસ ન કરવો; મનમાં ઓછું લાવી અતડાં ન રહેવું; જેઠ જેઠાણીને પણ વડિલ તરીકે જ ગણવાં અને તેમને માન આપવું; કપરી કહેવરાવ્યા કરતાં ખિચારી ગાપડી કહેવરાવવામાં વધારે શોખા છે; પોતાનો સ્વામી એજ ઈશ્ટદેવ, અને એજ આપણો પરમેશ્વર સમજી, તેમનીજ સદાસર્વદા સેવા અને પ્રાર્થના કરવી; તેમનાં સર્વે કાર્યમાં સારી સલાહ અને મદદ આપવી; અને સુનીતિએ વર્તી, આપણાં માતાપિતા, જેમણે

female sex. Parents will indulge us, but as we grow up that indulgence will make us very disagreeable. Believe in what I say by way of advice, and learn; be virtuous, and if you cannot learn more, try and learn this much at all events,—that you should always be of gentle disposition. Shun idleness and be industrious. Take to habits of cleanliness. Do not quarrel, but be of good cheer and contentment. Do not violate the lawful commands or authority of your superiors or betters. Pocket or tolerate what any body tells you, but don't retort. Be in the habit of remaining more at your husband's than at your parents' house. Respect your father or mother-in-law just as you would

સહિયરોની છેલી ભેટ, સાસરિયાંનો સહવાસ. ૪૫

આપણને પાળી પોષી મોટાં કર્યા છે, તેમની સુકીર્તિ વધારવી, અને વાહ વાહ કેહેવરાવવી; એજ આપણી તરફથી તેમના અત્યંત આભારનો બદલો છે. બહેનો, વખત બહુ થઈ ગયો છે. મારે કહેવાનું તો ધણું છે, પણ તેનો પાર આવે તેમ નથી, માહે મારી તમને છેલ્લેલી એમ બલામણુ છે કે અનસૂયાભ્યુદય નામની જે ચોપડી છપાઈ છે, અને વળી છપાવાની છે, તે તમારે ધણુંજ મનન કરીને વાંચવી, તેમાં દર્શાવેલા સતીના ધર્મો તથા શીખામણુ

your own parents. Consider your husband's brothers and sisters as your own. Don't get wild at their wrathful conduct. If they fight and quarrel, don't you do the same and break the peace of the family. Don't take it all at heart and keep yourself aloof from or indifferent to others. You should respect your husband's brothers and sisters-in-law and consider them as your superiors or betters. You should always and for ever serve and worship your lord, knowing him to be your preceptor, your guardian angel or protector. You should give him good advice and assistance in all his affairs. You should behave virtuously and try to increase the fame of your parents, who have maintained and brought you up. You should

તમારે વિસરવાં નહિ. મારી ઘણી ઈચ્છા હતી કે તે પુસ્તક હું તમોન મારી તરફથી ભેટમાં અપાવું, પણ તેની નકલો થઈ રહેવાથી છપાવવાની જરૂર પડી, તે હાલ તરત છપાઈ શકી નથી; પણ તે છપાયેથી થોડી નકલો તમારી શાલામાં હું ખચીત મોકલીશ. હાલ તરત હું તમને 'મુક્તા' નામની ચોપડી, જેમાં જણાવેલા વિચારને હું મળતી છું, તે અપાવું છું, અને યોગ્યવચન, નીતિયોગ્યકથા, બાળમિત્ર, શાલા-પયોગી નીતિગ્રંથ, નીતિવચન, સંસારસુખ, દલપતકાવ્ય,

behave in such a way as to have them spoken of as having won the applause of the world.— This only is the return for their mighty obligations, which we on our part can make them. Sisters, it is now getting late; I have much to say, but it cannot be exhausted here. Therefore my recommendation to you in conclusion is, that you should read and meditate deeply the book, which is, I believe, out of print, but is to be printed, called *Anasooya-Bhyudaya*, and you should not forget the duties of a lady therein pointed out and the advice there given. It was my great desire to have that book presented to you on my behalf, but having run short of all copies, we have been ob-

સહિયરોની છેઢી ભેટ, સાસરિયાંનો સહવાસ. ૪૭

જયકુમારીવિજય નાટક, લલિતાદુઃખદર્શક, હરિશ્ચન્દ્ર નાટક, નળદમયંતી નાટક, વિપત્તિવિષે નિબંધ, સંસાર-દુઃખદર્શક નાટક, કાવ્યદોહનનાં પુસ્તકો, રામાયણનું ભાષાંતર વિગેરે વિગેરે ગ્રંથો વાંચવાની મારીતરફની ભલા-મણ કડંછું બેહેનો! મારાથી બનશે ત્યારે ત્યારે હું તમારી ભેટ લેતી રહીશ; અને તમારો અભ્યાસ કેમ અને કેવો ચાલે છે તે જાણવાને આતુર રહીશ, માટે મને જણાવવાની કૃપા કરજો, અને તમારાથી અને તો તમે પણ તમારા

liged to have some more printed, which cannot for the present be done. But as soon as some of the copies thereof are printed, I will make sure to send some of them for your school. For the present I am going to have a book called *Mukta* presented to you, with the ideas expressed wherein I quite agree, and I have to recommend you on my part to read work like *Bodh Vachan*, *Neeti Bodh Katha*, *Bal Mitra*, *Shalopayogi Neeti Grantha*, *Neeti Vachan Sansar Sukh*, *Du'put Kavya*, *Jayakumari Vijaya Natak*, *Lalitadukh Darshak*, the play of *Harishchandra* the play of *Nala-Damayantee*, the essay on calamities or worldly sufferings, *Sansar Dukh-Darshak Natak*, the works on *Kavya Dohan*, the version of the *Ramayana*,

માળાપો પાસે આવાજ મેલાવડા કરાવતાં રહેજે, કે જેથી આપણે આપણે ધારેલો અર્થ સાધવાને શક્તિમાન થઈએ. તમારી મનકામના પરિપૂર્ણ કરવાને પ્રભુ તમને સહાય થાય એટલી એના પ્રત્યે આચના કરી, તમ સર્વ આ મારી ટુંક વિનતિ સાંભળી, સમજી, તથા તે પ્રમાણે ચાલી, સતી-ઓના પદને લાયક થજો, એ આશીર્વાદ દઉં છું તે તમને ફળીભૂત થાઓ. તથાસ્તુ.”

ભાષણ પૂરું થતાંજ સર્વ સમાજે ખુશી તેમજ સાબા-

&c., &c. I shall call on you occasionally when I can do so, and I shall feel anxious to know how and to what extent you have progressed in your studies; pray, therefore, do me the favour to let me know about them, and if you can do so, you also should get your parents to call together gatherings of this nature, whereby we may be better able to attain the end in view, and may God help you in fulfilling the desired objects of your mind. Having offered this little prayer for you, the blessing I am about to offer you is, that you may all be worthy of the position of virtuous ladies after having listened to this short prayer of mine, having well understood it and acted upon it. May this supplication bear fruits !”

સાહિયરોની છેલ્લી ભેટ, સાસરિયાંનો સહવાસ. ૪૯

શીના પોકાર કર્યા, સર્વ કન્યાઓને પુસ્તકો વહેંચવામાં આવ્યાં તથા આ પ્રમાણે આ આનંદદાયક શુભ પ્રસંગનો છેડો આવ્યો.

સાસરે આવતાંજ કેમ જાણે નવો ઉમંગ મનમાં આવ્યો હોય, અને નવાજ ઉત્સાહથી સર્વ કર્તવ્ય કરવું હોય, તેમ અતિશય આનંદથી સર્વ સંબંધીઓસાથે વર્તવા માંડ્યાં. હું મારા માતાપિતાનું તથા પવિત્ર સસરાનું બાલક છું, એ અભિમાન જોકે મનમાં હતું, તો પણ હું બાલક છું એ વિચાર હવે તેમના મનમાંથી નીકળી ગયા, અતિશય લાડ, પ્રેમ અને માયાથી ઉછરેલ તે રત્ને, હવે તેવાંજ લાડ, પ્રેમ અને માયા પોતાથી નાનેરાં ઉપર દેખાડવા માંડ્યાં. નિરંતર સખીઓ સાથે હરેલ ફરેલ તથા આનંદમાં દિવસ ગાળેલ તે રત્ને હવે ધરતું કામ એજ મારી સખી એમ ગણી તેમાંજ પોતાનો વખત ગાળવા માંડ્યો. નિવૃત્તિને વખતે માતા પાસે બેસી તેમને આનંદ પમાડનાર તે સુશીલે હવે જેઠાણી અને નણંદના સહવાસમાં પોતાનું મન રોક્યું. જે મન બીજું કંઈ કર્તવ્ય ન હોવાથી, હું હવે શું વાંચું, શું ભરું, એવા વિચારમાં માતાને ઘેર રોકાઈ રહેવું, તે મન, હવે મારા વડિલ સસરા કેમ રાજ થશે, મારાં નણંદ જેઠાણીને કેમ ખુશી રાખી રાકીશ, તથા મારા પતિને આનંદનું સાધન કેમ થઈ પડીશ, એવા અનેક વિચારોથી ભરાવા માંડ્યું. આ સર્વ ચિંતા, વિચાર અને વ્યવસાયમાંથી

નિવૃત્ત થતાં જે વખત મળતો, તે નિઃસીમ સ્નેહથી જોડા-
 ચેલા પોતાના પ્રાણપતિ સાથે ગળતો, તથા આ બેય જણાં
 આ સુખનો અનુભવ લેતાં, હવે અમને સર્વસ્વ મળી ચૂક્યું,
 એમ સમજતાં. પરસ્પર જોઈને તે બેયજણુ આનંદ પામતાં
 નિરંતર એક બિજના સહવાસમાંજ સુખ માનતાં, તથા
 પરમેશ્વર હમેશ આ અવસરજ દેખાડે એવું તે પરમકૃપાળુ
 પાસે માગતાં. સૌભાગ્યવતાં જ્યાંકુંવર વારંવાર પતિપાસે
 બેસી, સ્વદેશથી સખીઓના આવેલા પત્રો વાંચી, તેમના
 નિઃસીમ સ્નેહનું વર્ણન કરતાં, અને વખત મળ્યે તે સ્નેહી-
 ઓના પત્રનો બેયજણુસાથે ઉત્તર વાળતાં. ઈશ્વરકૃપાએ
 પોતાનેજ યોગ્ય સખીરત્ન મળવાથી પત્રવિનોદથી પણ
 પરસ્પર જે આનંદ થતો તે અતુલ્ય હતો.

“પરમ પ્રિય સૌભાગ્યવતાં બેન જ્યાંકુંવરબા.

બંધન શલુના દોરનું, કોઈ દિન છટી જાય,
 પણ બંધન પ્રીતિતાણું, કાપ્યું નાજ કપાય. ૧
 સૂર્ય તેજ વાદળતાણું, અપ્રતિબંધ છવાય,
 પ્રીતિ પ્રતિબંધન કરી, દિન દિન વધતી જાય. ૨
 સખી સાથ રે'તું સદા, લાગે સારું સાર,
 જરા દુર રહેતું પડે, દુઃખ કરમે તે વાર. ૩
 નિત્ય નિરખતું સ્નેહથી, એક બીજનું મૂખ,
 તેથી બન્ને બેનનું, વધતું થાય સૂખ. ૪

સહિયરોની છેઢી બેઠ, સાસરિયાંનો સહવાસ. ૫૧

મોરખીથી લ. ખાશ્તી વખતુખાના પ્રણામ વાંચરો. માયાળુ બેન, તમારો પત્ર આવ્યો તે પહોંચ્યો, તે સાથે તમે કરેલાં બાપલુની છાપેલી નકલ પણ આવી; તે બાપલુ વાંચી હું ઘણી ખુશી થઈછું, અને થાઉં તેમાં નવાઈ પણ નહિ. મારાં માતૃશ્રી પણ એ સાંભળીને બહુ ખુશી થયાંછે, અને તમારાં વખાલુ કરે છે. હું ખુશી થાઉં છું કે મને તમ જેવાં ગુણિયલ બેન મળ્યાં. બેન, તમારો રનેહ, સદ્ગુણ, ચંચળબુદ્ધિ, અને મીઠી બોલી મને વારંવાર સાંભરે છે. તમારું બાપલુ હું હવે રોજ વાંચીશ અને તમને સંભારીશ, તથા જે શીખામણ લેવા જેવી હશે તે લઈશ. એ વાંચ્યા પછી મને એમ થાય છે કે તમારો અને મારો મેળાપ એક વાર ફરીથી થાય તો કેવું સારું? વાણાં બેન, મારે હજી લખવાનું તો ધણું છે, પણ હવે મારી કલમને અટકાવું છું, કેમકે હેત કંઈ કાગળમાં લખાવું નથી.

હે બેન, આપણે સાથે બહુતાં અને ચોપડીઓ વાંચતાં, એ દિવસ મને બહુ સાંભરે છે, અને ઈશ્વરની પ્રાર્થના રાત-દિવસ કરું છું કે એવો દિવસ હવે ક્યારે દેખાડીશ.

બેન, તમે બાપલુમાં જણાવેલી ચોપડી અનસૂયાબુદ્ધય હવે છપાઈ હોય તો મારે સારૂ મોકલજો. એજ.”

પરમ પ્રિય પતિના સહવાસમાં, પ્રેમીસખિના પત્રરૂપી મેળાપસાથે, તથા પોતાનુંજ બહુ રહેલા ઘરમાં મુરખી

સસરા, નહુંદ તથા જેઠાણીની સેવા કરતાં, અને બીજાં સહ્યાસીઓ ઉપર પ્રેમ તથા માયા રાખતાં સૌભાગ્યવતાં જ્યાંકુંવરના દિવસો અતિશય સંતોષ, સુખ તથા આનંદમાં જતા હતા. તેમને સંતોષ તેમને જણાવતો હતો કે આથી વિશેષ મારે હવે શું જોઈએછે, અને તેમની સમજણ તેમને શિખવતી હતી કે ઈશ્વર આવાજ દિવસમાં નિમગ્ન રાખે, એવાં સર્વ કર્તવ્ય મારે નિરંતર કરવાજોઈએ.

આમ આ સ્થિતિમાં ઘણા દિવસો અને મહિનાઓ નીકળી ગયા, તે પછી તેમના માતાપિતાને જરૂરી પ્રસંગે રાજકોટ જવું પડ્યું. પોતાના પ્રિય માતાથી વિખુટાં પડતાં જો કે અંતઃકરણ સંકોચાણું હોય, તોપણ તેવું લેશ માત્ર પણ દેખાડયા વગર તે તેમનાથી છટાં પડ્યાં; પણ તે પ્રસંગે પોતાના બાલકથી જુદાં પડતાં તે માતાપિતાના મનમાં જે ખેદ તથા દુઃખ થયું, તે વિખુટાં પડતી વખતે તેમની આંખમાંથી પડતી અશ્રુની ધારા દેખાડી આપતી હતી; તોપણ પોતાને સાસરે તે આનંદથી પોતાના દિવસો ગાળે છે, તે પોતાને સુખી માને છે, તેને આ તેની સ્થિતિમાં અતુલ્ય સંતોષ છે, તથા અમે તેમને અમારી સાથે તેડી જશું તો પોતાના ધર્મમાં ખામી આવી એમ સમજી તે દુઃખી થશે, એવા વિચારથી એ બાલકથી છટાં પડતાં મનમાં થવું દુઃખ તેમણે દબાવી રાખ્યું, તથા તેમના શરીરનું જાતન રાખવા તેમને તથા તેમના પતિને બના-

સહિયરોની છેલ્લી બેઠ, સાસરિયાંને। સહવાસ. ૫૩

મણુ આપી, તે બેયજણથી આ તેમનાં મુરખી છટાંપડયાં.

માયાળુ માતાની પહોંચના સમાચાર આવતાંજ તે
આનંદથી વાંચી, પોતાના પતિને વંચાવી, માતાપિતા
બેય કુશળ છે તે માટે સંતોષ પામી, નીચેપ્રમાણે પોતાનાં
વહાલાં માતાને પત્ર લખ્યો.

“સ્વસ્તીશ્રી રાજકોટ સોહામણું, જ્યાં બિરાળે વાલી
મારી માત; માતા કેને વીસરે. ૧

ઈશ્વરકૃપાથી વાલાં માતજી, હૃદયે અમે કુશળક્ષેમ;
માતા કેને વિસરે. ૨

સ્નેહ આપનો સાંભરેછે બહુ, માટે મળવાનું બહુ મન થાય;
માતા કેને વીસરે. ૩

પાળી પોષી મુને મોટી કરી, લડાગ્યાં વિધવિધનાં લાડ;
માતા કેને વીસરે. ૪

ઉપકાર બહુ કેમ આપનો, લખવા બેસું તો નવ લખાય;
માતા કેને વીસરે. ૫

કેવી રીતે બદલો વાળું આપનો, તે તો મુજથકી ન વળાય;
માતા કેને વીસરે. ૬

પુત્રનું કળ લઈને પધારણે, કરણે તેનું જતન રૂઝી રીત;
માતા કેને વીસરે. ૭

આશીર્વાદ કેળે વાલાં ભાભીને, મટી કાઢીને તેની સાથ;
માતા કેને વીસરે.” ૮

અને ખરેખર તેમજ બન્યું. રાજકોટ ગયા પછી થોડા વખતમાં સૌભાગ્યવતાં જ્યાંકુંવરને ખબર મળ્યા કે, ઈશ્વરે તેમને ભાઈની ખોટ પૂરી પાડી, તેમના વિયોગમાં હવે તેમના ભાઈનું મુખ જોઈ સંતોષ પામવાનો વખત તેમનાં માતાપિતાને આપ્યો છે.

સૌભાગ્યવતાં જ્યાંકુંવરનાં માતાપિતાએ લાંબા વખત સુધી એ વગર બીજાં સંતાનનું મુખ જોયું નહોતું. સંસારમાં રહી સ્ત્રીપુરૂષે સંતાન વગરનું રહેવું એ જન્મ અસંતોષનું મૂળ ગણાય છે, તેમજ સંસારમાં રહી પુત્રનું મુખ ન જોવું, એ પણ સ્ત્રીપુરૂષને એક જનનેા અસંતોષ છે વૃદ્ધાવસ્થામાં, પેટ ભરવા, ચાકરી કરવા, તથા સંભાળ લેવાની આરા પુત્ર વગર બીજા કેનાથી રાખી શકાય? શરીરમાં હાલવા ચાલવાની શક્તિ ન હોય, શરીર ગળી ગયું હોય, સર્વ શક્તિનો નાશ થઈ ગયો હોય, આંખ, કાન સર્વ ઈન્દ્રિયો શિથિલ થઈ ગઈ હોય, હાથ પગ કંઠું કરતા ન હોય, અને એ વચાનુસાર બીજા અનેક તરેહની વ્યાધિઓએ શરીરને પોતાનું ઘર કર્યું હોય, તે વખતે પેટના પુત્ર વગર બીજું કોણ કામ આવે? કોઈજ નહિ. આ વિચાર અને એવે સમયે આપણું શું થશે તેની ચિંતા, વારંવાર સ્ત્રીપુરૂષોના મનમાં પુત્રના મુખની ઈચ્છા ઉત્પન્ન કરે છે પોતાને ભાઈ ન હોવાને લીધે, સૌભાગ્યવતાં જ્યાંકુંવરને એ બાબતનું વારંવાર આંધું આવતું, તથા ભાઈનું પ્રયોજન

સહિયરોની છેલ્લી ભેટ, સાસરિયાનો સહવાસ. ૫૫

પડે એવે પ્રસંગે તે વાત યાદ આવતાં, તેમનાં માતા તથા તેમની આંખમાંથી આંસુ પડતાં. અંતે તે કૃપાળુએ તેમને સારો દિવસ દેખાડી, તેમનાં માતાપિતાને પુત્રનું તથા તેમને ભાઈનું સુખ આપ્યું.

આ સુખ અને આનંદમાં થોડો સમય ચાલ્યો ગયો, ત્યાં સૌભાગ્યવતાં જ્યાકુંવરને પોતાના સાસરામાં એક મોટો ધક્કો વાગ્યો. તેમનાં મોટાં જોડાણી, જે પીયરનાં સગપણે તેમનાં બેન પણ થતાં હતાં, તે એકાએક સુવા-રોગમાં પોતાના એક પુત્રને, માતા વગર દુઃખી થઈ અંતે પરમેશ્વર પાસે જવા, પાછળ મૂકી, સ્વર્ગવાસ પામ્યાં. નાનપણથીજ પીયરમાં તેમની સાથે માયા બંધા-યેલી હોવાથી, તથા આ નવાં સગપણને લીધે તે સ્નેહ તથા માયામાં વધારો થયેલો હોવાથી, સૌભાગ્યવતાં જ્યાકુંવર તેમને પોતાનાં મુરખી ગણી, પોતાના લક્ષ-વેળા જે ઉપકાર તેમના તરફથી થયો હતો, તે ઉપકાર વારંવાર ધ્યાનમાં લાવી, તેમને પોતાનાં શુભેચ્છક ગણતાં. પોતાને સાસુનું સુખ હવું નહિ, તેથી આ જોડાણીનેજ પોતે સાસુ તુલ્ય ગણી તેમને અંતઃકરણથી માન આપતાં, તેમ તે પોતે પણ પોતાની નાની બેન અથવા દેરાણી તરફ એવીજ માયા રાખતાં. સર્વથી મોટાં હોવાથી, આ વખતે તેમણે ઘરનો બાર ધણો ખરો ઉપાડી લીધો હતો, અને તેથી તેમની ખોટ પડતાં સર્વના મનમાં અતિશય ખેદ

તથા દુઃખ થતાં હતાં. એકબીજાનાં સહવાસમાં ખુશીથી દિવસ ગાળતાં તે બેય પ્રાણીઓમાંથી એક આ પ્રમાણે નારા પામતાં એક બીજાનાં મનમાં કેમ જાણે પોતાનો એક આધાર ખરી ગયો હોય, તેમ થવા માંડ્યું. સાથે બેશી આનંદ સંતોષમાં જે દિવસ જતા હતા, તેનો આ પ્રમાણે છેડો આવ્યો. સૌભાગ્યવતાં જ્યાંદુવરને પોતાનાં આ મુરખીના સ્વર્ગવાસથી ધણુંજ દુઃખ થવા માંડ્યું; તે સાસરે કેમ જાણે એકલાં પડી ગયાં હોય તેમને લાગવા માંડ્યું; તેમની ઉપર હાય રાખનાર તથા તેમની સંભાળ કરનાર કેમ જાણે જવું રહ્યું હોય, તેમ તેમના સ્વર્ગવાસથી તેમને ઓછું આવવા માંડ્યું; એટલુંજ નહિ પણ આ મુરખી જતાં, તેમનાં મનમાં પોતાનાં આ ધરવિષે નવીજ ચિંતા તથા ઉદ્વેગ થવા માંડ્યાં. અંતઃકરણમાં થવું આ અસહ્ય દુઃખ તેમણે ધણી મહેનતે દબાવી રાખવા છતાં, જે એક નવીજ ચિંતા તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ, તે તેમને વધારે દુઃખદાયક થઈ પડી. તે જાણતાં હતાં કે તેમણે આ તેમનાં ધરમાં પગ મૂક્યો, તે પેહેલાં ધણું- વર્ષ ઉપર તેમનાં સાસુ આ સંસાર છોડી ચાલી નીકળ્યાં હતાં, તેમણે સાંભળ્યું હતું કે તે વખતે મા વગરનાં નિરધાર થઈ પડેલાં બાલકોની સામું બેઠે તેમના વડિલ સસરાની આંખમાં પ્રાણી આવતાં, તેમને એમ પણ ખબર હતી કે તેમનાં સાસુ જતાં તેમનાં ધરની સ્થિતિ વ્યવસ્થા

સહિયરોની છેલી ભેટ, સાસરિયાનો સહવાસ. ૫૭

વગરની અને દુઃખદાયક થઈ પડી હતી, અને તે એમ પણ સમજતાં હતાં કે તેમનાં આ જેઠાણી આવ્યા પછી સર્વ જણને એ વિષયમાં કંઈક સંતોષ મળ્યો હતો. આ ઉપરથી જે વખતે સર્વના મનમાં એમ હતું કે આગળ બનેલ દુઃખ આ પ્રમાણે વિસરાશે, તથા હવે પછીના દિવસો કંઈક સારી સ્થિતિમાં આવશે, તેજ વખતે આ દુઃખદાયક બનાવ બનતાં, સર્વ જણ શોકાધીન થઈ ગયાં. સૌભાગ્યવતાં જયાકુંવરના સસરાને આ દુઃખ સૌથી વધારે લાગ્યું. પોતાના એ બાલકના ભયંકર મંદવાડના સમાચાર સાંભળી, તે, મનમાં થતા ઉદ્વેગ તથા ચિંતાના સમાધાન માટે, તેમની પાસે જવા મુંબઈથી ઉપડ્યા. પણ જ્યારે માત્ર એકજ દિવસનો રસ્તો બાકી હતો, ત્યારે સવારના એક ઠેકાણે રેનાન કરતાં તેમણે આ દુઃખદાયક ખબર સાંભળ્યા. તરતજ તેમના અંતઃકરણમાં ઉઠો ચરેઠો પડ્યો, તથા આ પ્રમાણે સુખ તથા આનંદની આશા વખતે ધરનું સર્વસ્વ ઉડી જતાં તે મુરખીના મનમાં અતિશય ખેદ તથા સંતાપ થવા માંડ્યો. જ્યારે એ મુરખી પોતાના આ દુઃખદાયક પ્રવાસથી પાછા ફર્યા ત્યારે સૌભાગ્યવતાં જયાકુંવરનાં મનમાં પોતાનાં મુરખી જેઠાણીના સ્વર્ગવાસથી જે દુઃખ થતું હતું, તેમાં સસરાજીની આ સ્થિતિ જોઈ અતિશય વધારો થયો. હવે મારાથી કેવી રીતે મારા સસરાને સંતોષ આપી શકાશે,

કેવી રીતે તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થયેલું આ દુઃખ હું વિસ-
રાવી શકીશ, તથા કેવી રીતે હું આ ધરને સર્વ ભાર
ઉપાડી તેમને ધરની ચિંતા અહર્નિશ હવે સૌભાગ્યવતાં
જ્યાકુંવરને થવા માંડી. મુરખી સસરાના અંતઃકરણમાંથી
આ દુઃખને કીધે પડતો એક પણ નિશ્વાસ તે દૈવયોગે
સાંભળી જતાં. તો તેમની આંખમાંથી દડદડ આંસુ
પડતાં, અને મારાથી મારે ધર્મ પરિપૂર્ણ રીતે બનવી
શકાતો નથી અને તેથીજ મારા સસરાજીને આ દુઃખ
થાય છે, એમ મનમાં લાવી અતિશય ખેદ પામતાં. જોકે
તેમની તરફનો પૂર્ણ સંતોષ તેમના સસરા તથા તેમનાં
બીજાં સર્વ મુરખીઓને હતો, તોપણ હું જે કંઈ કરી
શકું છું, અને મારાથી જે કંઈ થાય છે, તે મારે જે કરવું
જોઈએ તેના પ્રમાણમાં નજીવા જેવું છે, એમ વારંવાર
મનમાં લાવી, રાત્રિ દિવસ એજ ચિંતા કરતાં પોતાનાં
શરીર સ્વસ્થતા તથા સંતોષ પાછળ તેમણે જરા પણ
ધ્યાન આપ્યું નહિ.

પ્રકરણ ૪ થું.

સુખદુઃખના તરંગ; રત્નપ્રભા.



જે અભ્યાસ અને ફેલવણી માણસને સુખદાયક થઈ પડે છે, તેજ અભ્યાસ અને ફેલવણી તેમને દુઃખદાયક પણ થઈ પડે છે. પશુ સમાન અવસ્થામાંજ ઉઠી, કંઈપણ ચિંતા તથા વિચાર મનમાં ન લાવતાં, ખાવું, પીવું અને આનંદ કરવો એટલુંજ સમજનાર પ્રાણીઓ, જોકે સંસારમાં કોઈને કોઈપણ રીતે ઉપયોગી થઈ શકતાં નથી તોપણ તેઓ જે સુખ તથા સ્વસ્થતા ભોગવી પોતાના મનમાં આનંદમગ્ન રહે છે, તેવો આનંદ કોઈપણ સમજી માણસમાં જોવામાં આવતો નથી. જ્યારે મનુષ્યના મનમાં સમજણનો કંઈક પણ અંશ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે પ્રસંગાનુસાર તેમને જે ચિંતા તથા ઉદ્વેગ થાય છે, તેમાંથી મુક્ત કરવાને કોઈજ ઉપાય કામ લાગે છે. આમ છે ત્યારે સુખદાયક સ્થિતિ કોને ગણવી? જે સમજણ એજ દુઃખ થઈ પડતું હોય તો પછી સમજણનું કામ શું? ઘણે દેકાણે સંસારસાગમાં સહેજ પણ તાન વગર પડેલી ઘણી સ્ત્રીઓ, દિવસરાત મજુરની પેઠે કામ કરી કરી, તથા રનેહ શું છે, કેવાં બંધનથી તે પોતાના પ્રાણ સાથે જોડાયેલ છે, તથા ધરતીવ વગર ખીજી શું શું તેમને કરવાનું

છે, તેનું લેશ પણ જ્ઞાન ન છતાં, પોતાનો સંસાર આનંદ તથા સંતોષમાં ગાળે છે. આ સ્ત્રીસમૂહમાંનાં કેટલાંક જણ સરખેસરખાં સાથે મળી, હસી, રમી, તથા ગમે તે રીતે આનંદ કરી, પોતાનાં ધરનાં તથા પોતાના પતિના લેશ-માત્ર પણ વિચાર વગર, પોતાના દિવસ કાઢાડી નાખેછે; કેટલાંક જણ સાસુસસરા તથા પતિપ્રત્યેનો પોતાનો લેશ માત્ર પણ ધર્મ જાણ્યા વગર, ટાળે મળી, કોઈની નિંદા કરવામાં, કોઈની મશ્કરી કરવામાં, તથા કોઈને દુઃખી કરવામાં પોતાનો નિવૃત્તિનો વખત ગાળેછે; ધરમાં મોટાં કહેવાતાં કેટલાંક જણ, પોતાથી નાનેરાં ઉપર જીલમ કરી, તેમને અનેક તરેહનાં દુઃખદાયક વચનો સંભળાવી, રડાવી કે દુઃખી કરી, સંતોષ માની લે છે; કેટલાંક પોતાનાં મુરખીઓ અથવા ખીજાઓને મોઢે સારી વાતો કરી, પછવાડેથી તેમનીજ નિંદા અને તેમનુંજ ખરાબ બોલી પોતે ગામને મોઢે ચડે છે, અને ખીજાઓને ચડાવી, તેમાંજ આનંદ માની લે છે. કેટલાંક જણ પોતાનાંજ ધરનું સાત્રું અથવા નરતું છિદ્ર બહાર દેખાડી, તેમાંજ અભિમાન માની લેછે; કેટલાંક જણ વેહેમનું પૂતળું થઈ, ભૂત, પિશાચ અને પક્ષીત પોતાનાં ધરમાં ફરે છે, અથવા પોતાનાં ધરમાંથી દેવયોગે ઇશ્વરાધીન થયેલું કોઈ પોતાનું સંબંધી પોતાની આડું ફર્યા કરે છે, એમ તુચ્છ વાતો કરી, તેમાંજ કેમ જાણું પોતાની મોટાઈ જણાતી હોય, તે પ્રમાણે સુખ માની

લેછે; કેટલાંક જણ ખીન્ન ઉપર ખોટું આળ ચડાવી તેમાં પોતે કંઈ વાધ માર્યો હોય, તેમ સમજી, આનંદમાં પોતાના દિવસ ગાળે છે; પોતાના સહવાસમાં રહેલા માણસની નિંદા કર્યાથીજ પોતે ડહાપણવાળાં અથવા મોટાં છે, એમ બહાર મનાશે, એમ સમજી, કેટલાંક જણ એવાં નીચ કામમાં પણ પ્રવૃત્ત થઈ ખુશી થાય છે; સાથે રહેતાં ભાઈ, બેન, પિતા, કાકા, તથા ભોભઈ વિગેરેમાં સિત્તભાવ ગણી, એકને સુખી જોઈ સંતાપ પામવામાં, તથા ખીન્નને દુઃખી જોઈ ખુશી થવામાંજ કેટલાંક જણ સંસારનું સર્વસ્વ માની લેછે; અને ધણું જણ પોતાનાં મુરખ્ખીએને અનેક તરેહના અસંતોષ દેખાડી, કંઠાસ અને કલેશમાં દિવસ ગાળવામાંજ પોતાની મોટાઈ માની લેછે. આવો નીચ, તુચ્છ તથા ધિકારવા યોગ્ય તેમને સંતોષ હોવા છતાં, તેમાં તેઓ નિમગ્ન રહી, પોતાના દિવસો આનંદમાં ગાળે છે. તેમને કેલવણી મળેલી હોતી નથી, પણ જો કંઈ પ્રભુ પ્રતાપે મળી હોય, તો તે ઉધી રીતે મળેલી હોય છે; તેમનામાં તેમના આચારવિચાર સંબંધી કંઈપણ જ્ઞાન હોઈ નથી, પણ જો કંઈ હોય, તો તે ઉલટી રીતનુંજ હોય છે; એટલુંજ નહિ પણ મુરખ્ખી તથા પોતાથી નાનેરાં સાથે વર્તવાની તેમનામાં લેશમાત્ર પણ સમજણ હોતી નથી, પણ જો કંઈ સમજણ હોય, તો તે આડી રીતેજ અપા-એલી હોયછે. આ પ્રમાણે ઉદ્ધાતપણામાં, સ્વચ્છંદપણામાં

તથા છતે અંકુશે નિરંકુશપણામાં, પોતાનો વખત ગાળતાં તેમના મનમાં એક પણ પણ પોતાનાં ધરવિષેની, પોતાનાં સાસુસસરાદિ મુરખ્ખીઓવિષેની, અથવા તેમાં રહેતાં પોતાનાં નાનેરા સંબંધીની લેશ માત્ર પણ ચિંતા થતી નથી. આવાં, પોતાનું ખરૂં કર્તવ્ય ન જાણનારાં, પોતાના ધર્મનું લેશમાત્ર પણ જ્ઞાન ન ધરાવનારાં, આચારવિચાર વગરનાં, મનમાં આવે તેવી રીતે વર્તવાવાળાં, ખોટા દેખાવ તથા પ્રપંચ કરી મુરખ્ખીઓને ઠગવાવાળાં, નિંદા કરી સંતોષ માનનારાં, તથા સર્વ અસંતોષનું મૂળ થઈ પડે તેવાં સંસારમાં જ્યારે સુખેથી નિશ્ચિંતપણે હરતાં ફરતાં અને આનંદ કરતાં જોવામાં આવેછે, ત્યારે એક સુશીલ સદ્ગુણી સરસ, શાન્ત અને નમ્ર તથા શરમાળ રત્નને પોતાનાં ધરની અવ્યવસ્થાની, પોતાના મુરખ્ખી પવિત્ર સસરાને સુખી કરવાની, પોતાના પતિને આનંદ આપી ખુશી રાખવાની, પોતાથી મોટેરાંની સેવા કરી સંતોષ પમાડવાની, અને પોતાનાં નાનેરાંની સંભાળ રાખવાની ચિંતાથી, એટલુંજ નહિ પણ તે સાથે કોઈને મારાથી ખોટું લાગશે તો, કોઈ મારાં કંઈ કર્તવ્યથી અસંતોષ પામશે તો, કોઈ મારા કંઈ વચનથી દુઃખી થશે તો, તથા કોઈને હું ખેદનું સાધન થઈ પડીશ તો, એવા અનેક તરંગથી દુઃખી થવું જોઈએ છઈએ ત્યારે સંસારની આ વિચિત્ર રચના કઈ વિચિત્ર પદ્ધતિપ્રમાણે ચાલેછે તે સમજવું નથી.

સૌ. જયાકુંવરની કેલવણી, તેમનું નમ્રપણું, તેમના સદ્-
ગુણ, તેમનું સરલપણું, તથા તેમની સૌજન્યતા આપ્રમાણે
તેમને ચિંતાના સાધનરૂપ થઈ પડ્યાં હતાં. મુરખી સસ-
રાની, પ્રિય પ્રાણનાથની, ધરનાં બીજાં વડિલોની કૃપાની,
તથા ધરની સર્વ ચિંતા ત્યાંજ ધર કરીને રહી, અને
એપ્રમાણે ડાહ્યું ડહાપણથી દુઃખી થાય એ લોક વાયકા
તેમણે ખરી પાડવા માંડી.

આવા દિવસ કોઈ વખત આનંદમાં અને કોઈ વખત
ચિંતામાં ચાલ્યા જતાં. કેટલેક વખતે સૌ. જયાકુંવરને
ઈશ્વરે શુભ અવસર દેખાડ્યો અને તેમનાં સીમંતની શુભ
ક્રિયા તેમના સસરાના આનંદ તથા માતાપિતાના સંતોષ
વચ્ચે થઈ; પણ ઈશ્વરેચ્છા પૂર્ણરીતે અનુકૂલ ન હોવાથી
તેમનું શરીર આ અવસ્થામાં આરોગ્ય રહી શક્યું નહિ,
અને ધીરે ધીરે ધસાવા માડ્યું. પ્રથમ તો પોતાની સ્થિતિ
કોઈને ન જણાવતાં મન મારી પોતાનાં ધરનું કામ
કરવું ચાલુ રાખ્યું, પણ અંતે જ્યારે તેમની નબળી
સ્થિતિ સાવ પ્રત્યક્ષ જણાઈ, ત્યારેજ તેમણે સર્વના
આગ્રહથી ધરની ચિંતા પોતાની એ સ્થિતિમાં પોતાના
મનમાંથી કહાડી નાખવાનું કબૂલ કર્યું, તોપણ તેમ
તેમનાથી થઈ શક્યુંજ નહિ. જ્યારે જ્યારે પોતાને
કંઈ વિશેષ વ્યાધિ જણાતી ત્યારે ત્યારે સસરાજીને ખબર
પડ્યો તો તે દુઃખી થશે એમ જાણી પોતાના મનમાંજ

રાખવા માંડયાં, ઘરનું કામ પોતાથી થઈ શકતું નથી એમ મનમાં લાવી દુઃખી થવા માંડયા, પોતે જેની સંભાળ લેવી જોઈએ તેમને પોતાની સંભાળ લેવી પડેછે, એમ સમજી મનમાં મુંઝાવા માંડયાં, તથા આમ આવો વખત આવી, હું સર્વને ચિંતા તથા ખેદનું સાધન થઈ પડી છું એમ મનમાં કચવાવા માંડયાં. પોતાની ગમે તેવી સ્થિતિ થાય તોપણ તે કોઈને જણાવવી નહિ એમ તેમણે નિશ્ચય કર્યો; અને સર્વ તરેહનો સંતોષ છે એમ બતાવી મુરખાને, પતિને અથવા બીજાં પોતાને દુઃખી થતાં જોઈ દુઃખી થાય તેવાં સંબંધીઓને લેશમાત્ર પણ ખેદ, અસંતોષ અથવા દુઃખનો પ્રસંગ આપ્યો નહિ; પણ ધીરે ધીરે જ્યારે શરીર સાવ નિર્બલ પડતું ગયું, અને સર્વના મનમાં તેમની આ સ્થિતિમાટે ચિંતા તથા લય ઉત્પન્ન થવા માંડ્યાં, ત્યારે તેમણે પોતાનાં માતા-પિતા સાથે હવાફેર-માટે બહાર જવા કબૂલ કર્યું, અને એ પ્રમાણે તેમને મુંબ-ઈથી થોડે દૂર સમુદ્ર કિનારે આવેલાં આરનાલા ગામમાં તેમનાં માતા પિતા લઈ ગયાં.

આ પ્રમાણે પતિપ્રિયાનો વિયોગ થતાં મનમાં થતું દુઃખ બેચબેજીને દબાવી રાખતું પડ્યું. વિદ્યાસ્વાસ અને ગૃહસ્થાશ્રમ એ ધર્મો એક બીજાથી કેટલા ઉલટા છે તે, કોઈનું અનુભવું નથી. એક ઠેકાણે સંસારને અસારરૂપ ગણી,

અથવા તેમાં ચાલતા વ્યવહારને નિરંતર પ્રયોજન રહિત ગણી, સંબંધ કંઈ છેજ નહિ, અને પોતે એક વગર પોતાનું જગતમાં ખીજું કંઈ હોવુંજ નથી એમ મનમાં લાવી, કંઈ પણ ચિંતામાં મન ન રાખતાં, 'ખાઈ, પી, શાલાને સર્વસ્વ ગણી, તે સંબંધીજ સર્વ બાબતમાં ધ્યાન આપવું પડે છે. ખીજે ઠેકાણે હું માણસ છું, મ્હારે આશરે પડેલ એક માણસનું સુખ અથવા દુઃખ મારી ઉપર આધાર રાખેલું, હું તેની સંભાળ નહિ લઉં, હું તેની સ્થિતિ ઉપર ધ્યાન નહિ આપું, હું તેના સુખ પાછળ પ્રયત્ન નહિ કરું, અને હું તેને સંતોષનાં સર્વ સાધનો પૂરાં નહિ પાડું, તો ખીજું કોણ તેને માટે મનમાં સંકેત ચ આણશે, ખીજાં કોણથી તે સુખની આશા રાખશે, અથવા ખીજું કોણ તેની સારી અથવા નરની સ્થિતિમાં તેને સહાયકારક થઈ પડશે, એ સર્વ વિચાર કરી તે પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ છઈએ. ઈશ્વરેચ્છાએ, મંદભાગ્યે, અથવા પ્રારબ્ધમાં એમજ હોવાને લીધે જ્યારે જ્યારે એક જાણુ ઉપર આ બેય કર્તવ્યો એક સાથે આવી પડે છે, ત્યારે ત્યારે તેનું એક મન બે જુદી જુદી અને સાવ ઉધી બાબતોમાં પ્રવેશ કરી શકવું નથી અને તેના પરિણામમાં બેય કર્તવ્યોમાં ખામી આણી પોતે સાવ નિષ્પ્રયોજન થઈ પડે છે. સમજી મન આ સમજેછે, તે સમજી દુઃખી થાય છે, દુઃખી થઈ પોતાને આ સ્થિતિમાંથી કઢાડવા પરમેશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના કરે છે, પણ અંતે એટલુંજ સમાધાન થાય છે કે

પ્રારબ્ધમાં એ સ્થિતિ અનુભવવાનું લખેલજ હશે, નહિ તો તેને એ બાબતનું કંઈ પણ ઓછું તેની ગમે તેવી સ્થિતિમાં પણ ન આવવા દે, એવાં તેનાં મુરખી માતા સંસાર છોડી ચાલ્યાં જાયજ શું કામ ?

આરનાલા વસઈ પાસે સમુદ્ર કિનારે એક નાનું ગામડું છે, ત્યાંની હવા સ્વચ્છ તથા સુખકારક છે, અને ત્યાં રહેવાથી સૌ. જયાકુંવરની સ્થિતિ સુધરશે એમ સર્વના મનમાં હતું. ત્યાં રહેવાનું સ્થાનક દરિયેથી થોડે દૂર એક સાદા અને સ્વચ્છ ઘરમાં હતું. પોતાના અધ્યાસમાંથી મળતી નિવૃત્તિયે, પોતાના મુરખીની રજ લઈ, પોપટ પ્રસંગોપાત પોતાના એ પ્રાણના મેલાય માટે ત્યાં જતા. સં. ૧૯૩૬ના વૈશાખ માસમાં જ્યારે શાલા બંધ હતી, ત્યારે સૌ. જયાકુંવરની તબિયત સારી નથી એમ સાંભળી એક દિવસે તહેના પવિત્ર સસરા તથા મુરખી નહુંદ પોપટને સાથે લઈ ત્યાં જવા માટે નીકળ્યાં. ત્યાં આવતાંજ એ સહનશીલ રજની સ્થિતિના સમાચાર પૂછતાં તેમના એ મુરખીની આંખમાંથી પાણી વેહેવા માંડ્યાં. તેમની દુર્બલ સ્થિતિ જોઈને મુરખીનું મન અતિશય ખેદ પામ્યું. પોતાનાથી બાલકને વ્યાધિઅસ્ત જોઈ, દુઃખી થવું જોઈ, કયા મુરખીની આંખમાંથી પાણી ન પડે? હવે સૌ. જયાકુંવર મોટાં થતાં, તેમણે કોઈ દિવસ ઘર વિષેની ચિંતા થવાનું સાધન આપ્યું નથી, અને હવે આપશે પણ નહિ, એવી

આશા બાંધી નિશ્ચિંત થવાની આશા રાખનાર મુરખીના મનમાં આવી તેમની રિયતિ જોઈને શું દુઃખ ન થાય ? અંતે વિચાર એટલેજ આવીને અટક્યો કે ઈશ્વરેઆ કંઈ પ્રતિકૂલજ હોવી જોઈએ, નહિતો પ્રથમથીજ તેનાં સાસુ સ્વર્ગવાસ કેમ પામે, તે પામતાં ઘર ચલાવી સંતોષ આપનાર તેનાં જોડાણીને સ્વર્ગવાસ શું કામ થાય, અને તેમ પણ કદી દૈવયોગે થયું, તોપણ અંતે આ બાલક, જેને પોતાની આ વયમાં પોતાની ધીરજથી, નમ્રપણાંથી, તથા પોતાના ધરને બોલે માથે ઉપાડી લેવાની પોતાની હતકંઠાથી, એ વિષેની રિયતિ મુરખીઓના મનમાંથી કહાડી નાખવાનો પરમેશ્વરે વખત આપ્યો, ત્યાં તે પોતે આત્રમાણે બ્યાધિથી પીડાયજ શું કામ ? આ સર્વ વિચાર એ મુરખીના મનમાં એક પછી એક આવવાથી તેમનું અંતઃકરણ અતિશય દુઃખી થયું; તોપણ તેમણે એ પોતાનાં બાલકને ધીરજ આપી, શરીરની સંભાળ રાખવા વારંવાર બલામણુ કરી, અંતઃકરણથી તેમનાં સુખ તથા આરોગ્યતા માટે આશીર્વાદ આપી, ત્યાં થોડો વખત રહી પાછા મુંબઈ ગયા.

પોપટ તથા સૌ. જયાકુંવરે આ સર્વ જોયું, સાંભળ્યું, તથા અનુભવ્યું. એ મુરખીના ગયા પછી બેય જણુ સાથે બેઠાં, સહવાસને કેટલાક દિવસ થઈ ગયેલા હોવાને લીધે આ મેળાપથી બેયને આનંદ થયો, પણ અંતે તે આનં-

દની વચ્ચે સો. જ્યાંકુંવરનું અંતઃકરણ ન રહેવાથી તેમણે તે ખાલી કરવા માંડ્યું—“શું ત્યારે મહારો જન્મ આટલાજ માટે ? મેં જન્મ લઈ માતાપિતાને સુખ નથી આપ્યું, મહારા પવિત્ર સસરાને કંઈ સંતોષ નથી આપ્યો, તેમ તમને પોતાને પણ કંઈ આનંદ દેખાડ્યો નથી. મારી યુવાવસ્થા તો આમજ જશે, ત્યારે પછી કયે વખતે હું કોઈને પણ સંતોષ આપનાર થઈ પડીશ. મારા સંબંધમાં આવનાર દરેક માણસને હું ચિંતાનું સાધન થઈ પડી છું. મારાં માતાપિતા મારે માટે કેટલી ચિંતા કરેછે, મારા મુરખી સસરા પણ મને વ્યાધિગ્રસ્ત જોઈ કેટલો ખેદ પામેછે; ઈશ્વરે આમજ મારા દિવસ કહાડવાનું નિર્માણ કર્યું હશે ! હું ક્યારે સાજી થઈશ, ક્યારે મારા ધરતી ઈશ્વર મારા મુરખી ઉપરથી ઉતારીશ, અને ક્યારે તમારી સેવા કરી તમને ખુશી કરીશ તે મને સમજાતું નથી. મને એજ દુઃખ થાયછે, કે જેની સેવા મારે કરવી જોઈએ, જેનાં સુખસાર મારે મેહેનત લેવી જોઈએ, તથા જેને નિશ્ચિંત કરવા હું વગર હાલ બીજું કંઈ પણ સાધન નથી, તે સર્વની પાસે હું મારી સેવા કરાવુંછું, તે સર્વને હું મારે પોતાને માટે મેહેનત આપુંછું, તથા તે સર્વ મહારી ચિંતા કરતાં દિવસ ગાળેછે. માત્ર શરીર મારા અંતઃકરણનું કહું કરવું નથી, અને ઈશ્વર એવા દિવસ ક્યારે આપશે કે મારી મરજ પ્રમાણે સાસરે તથા ખીયર સર્વને સંતોષ તથા સુખ આપી

શકીશ. તમે મારી ઉપર ક્રોધ કરશો મા, પણ માફ અંતઃકરણ મને સૂચવેછે, તેજ પ્રમાણે હું કહું છું, કે મારાં પ્રારબ્ધમાં એ સંતોષ મને મળે એમ લખેલજ નથી, અને તેથીજ મ્હાં બહુતર, તથા માંડુવતર હું મૂળ સમજું છું.” આમ બોલી ઉઠેા નિશ્વાસ મૂક્યો અને તે સાથે આંખ-માંથી દડદડ આંસુ વેવા માંડયાં.

પોપટથી આ જોવાઈ શકાયું નહિ. કેવી રીતે તેમનાં અંતઃકરણમાં ભરાઈ રહેલું દુઃખ દૂર કરવું તે તેને સૂઝયું નહિ; તોપણ અંતે જ્યારે સૌ. જયાકુંવર પોતાનું હૈયું ખાલી કરી જરા સ્વસ્થ થયાં, ત્યારે તેમણે કહ્યું, “આ શું ! શું આમ કરવાથી તમને સંતોષ મળશે ? શું આમ કરવાથી તમે સાનં થશો ? અથવા આવી રીતે વર્તવાથી તમને કંઈપણ વિશેષ સુખની આશા છે ? તમે તમારા મુરખી સસરામાટે તથા મારેમાટે ઘણું કર્યું છે અને હજી પણ કરશો. તમને શું છે ? કાલે સવારે તમે સાનં થશો. ત્યારે તમારા મનમાં હશે તે પ્રમાણે વર્તી શકશો. શું માંદું માણસ આખું જીવતર મંદવાડમાંજ ગાળવું હશે ? શું જગતમાં કોઈ માંદાં નહિજ પડતાં હોય ? જ્યારે તમે શરીરે સ્વસ્થ હોછો, અને દૈવયોગે મને કંઈ વ્યાધિ આવે છે, ત્યારે તમે મારી ચાકરી નથી કરતાં ? સંસારમાં શરીરને દુઃખ આવે અને જાય, પણ તેટલામાટે આમ તમારી પેઠે કલ્પાંત કરી વધારે દુઃખી થનાર માણસ તો

તમવગરખીજું મેં નથી જોયું. કચવાઓછો શું કામ ? આમ દુઃખી શું કામ થાઓછો ? તેથી તમે ઉલટાં વધારે માંદાં પડશો, તેથી તમારા સર્વ વિચાર પાર પાડવાનો વખત વધારે આઘો જશે, માટે હિંમત રાખો. હજી કંઈ આપણે સંસાર પૂરો થવા નથી આવ્યો, હજી આપણે ધણાં વર્ષો આ જગતમાં કહાડવાં છે, તેમાં શું પરમેશ્વર આપણને સુખના દિવસ નહિ દેખાડે ? થોડા વખતમાં તમે એક બાલકનાં માતા થશો, તમારો આ મંદવાડ મટી જશે, તે બાલકને જોઈ તમારા સસરા આનંદ પામશે, તમારાં માતાપિતાને સંતોષ થશે, તથા એ સર્વને એ સ્થિતિમાં જોઈ તમે અને હું કેટલાં ખુશી થશું ? ઇશ્વર-કૃપાએ એવો વખત આવવાને હવે કંઈ વાર નથી, અને તે વખતે તમારી મરજીમાં આવે તે પ્રમાણે તમારા મુરખી સસરાની તથા સાસરાનાં સર્વ સંબંધીની સેવા કરજો, તમારાં માતાપિતાને તમારી ખુશીમાં આવે તેટલો સંતોષ આપજો, તથા મને તમારી મરજીમાં આવે તેટલું સુખ તથા આનંદ આપજો. તમે સમજી છો, બાણેલાં છો અને આટલામાંજ હિંમત હારી જવાય ? હોં. આંસુ લૂઈ નાંખો. જીવો, બા તમારા બાઈને તેડીને આવેછે, તે તમને આ સ્થિતિમાં જોઈ ઉદાસ થશે.”

આમ બોલેછે તેટલામાં તેમનાં માતા તથા તેમનો નાનો બાઈ એ આરડામાં આવ્યાં. સૌ જયારુંવરે તરત

પોતાની સ્થિતિ દખાવી રાખી અને આંસુ લૂંઈ નાખ્યાં, તેનો ભાઈ પોતાની બેન સાથે આનંદ કરવા મંડ્યો, તથા તેનાં માતા પોતાના જમાઈ સાથે વાતોમાં ગુંથાયાં.

સૌ. જયાકુંવરની સ્થિતિમાં દિવસે દિવસે ફેરફાર થતો જતો હતો, અને અંતે એવો વખત આવ્યો, કે તેનાં સર્વ મુરખ્ખીઓના મનમાં એમ આવ્યું, કે કદાચ તેમનું શરીર આ સંસારમાં તેમની એ માંદગી પછી ટકી શકશે નહિ. સ્નેહીઓનું મન હંમેશા સ્નેહીનાં અશુભની શંકા કર્યા કરે છે અને આ વખતે પણ તેમજ જોવામાં આવતું હતું. ઈશ્વર ન કરે, અને એજ દુઃખ-દાયક વખત આવે, તો પછી તેના ગયા પછી તેનું સ્મરણ આપવા કંઈપણ ચીજ પાછળ ન રહે એ વિચાર વારંવાર તેનાં માતાપિતા તથા પતિને મુંઝવતો હતો, અને તેથી તેમણે તેમનું સ્મરણ નિરંતર રહેવાને કંઈક બહાનાં કહાડી એ સુશીલ રત્નની છબી ત્યાં તે વખતેજ પડાવી લીધી. આ છબી તૈયાર થઈ આવતાં પોપટ તેની ઉપર નીચેપ્રમાણે લેખ કરી રાખ્યો.

“મનુષ્ય દેહનો ભરોસો નથી, પ્રથમ રહેલા મર્લાની માંદગીમાંથી ઉઠવું, એ સ્ત્રીની એક નવી જીંદગીનો આરંભ છે. ઈશ્વર એને કુશળ રાખે.”

આરનાલા એ, ૧૮૮૩.

આરનાલામાં આ સ્થિતિને જો સુખદાયક ગણીએ તો

તેવી, અને દુઃખદાયક ગણીએ તો તેવી સ્થિતિમાં કેટલાક દિવસ કહાડી પોપટ પોતાનાં એ સંબંધીઓથી વિખુટા પડી પાછા મુંબઈ આવવા નીકળ્યા.

મુંબઈ આવ્યાને થોડા દિવસ થયા તેટલામાં સર્વને ખબર મળ્યા કે સૌ. જયાકુંવરની સ્થિતિ વધારે ખરાબ થતી જાયછે, અને તેથી અંતે તેમને મુંબઈમાં લાવવામાં આવ્યાં. આહિં તેમનું શરીર જરા ઠીક થયું, અને પૂર્ણ અવસરે તેમણે એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો. આ પછી તેમની સ્થિતિ જરા જરા સુધરતી ગઈ, ધીરે ધીરે તેમનામાં હરવા ફરવાની શક્તિ આવતી ગઈ, તથા સર્વ સંબંધીઓના સંતોષ વચ્ચે તેમને વિષે સર્વને સારી આશા બંધાઈ.

સૌ. જયાકુંવરની પુત્રીનું નામ તેનાં કુટુંબે “રતન” પાડયું, પણ તેના કાકાએ તેમાં “પ્રભા” ઉમેરી “રત-પ્રભા” કયું. મોસાળમાં સર્વના અતિશય વહાલ, પ્રેમ, તથા આનંદ વચ્ચે તે બાલક ઉછરતું ગયું. સૌ. જયાકુંવરનાં માતા તથા પિતાનાં ઘરમાં પ્રથમથીજ બાલકોનું સુખ ઓછું હોવાને લીધે આ બાલકને જોઈ તે બેથ મુરખીઓ અતિશય આનંદ પામતાં. તે એમ સમજતાં કે ઈશ્વર એણું સુખ ક્યારે આપે, કે જ્યારે ઘરમાં નાનાં નાનાં બાલકો એક બીજાં સાથે રમતાં, આનંદ કરતાં, તથા કલ્લોલ કરતાં તેમનાં માતાપિતાને સંતોષ આપે.

કેટલાક મહિના આ પ્રમાણે મોસાળમાં ઉછરી, રત્નપ્રભા, પછી પોતાનાં માતા સાથે પોતાના પિતાને ઘેર આવી. સૌ જયાકુંવરના વૃદ્ધ સસરા પોતાનાં આ બેય બાલકોને જોઈ અતિશય આનંદ પામ્યા. જે ચિતા, તથા ઉદ્વેગ તેમના મનમાં તેમની શારીરિક સ્થિતિ વિશે હતો, તે કંઈક ઓછો થયો, અને ફરી એકવાર કંઈક સંતોષ વચ્ચે સર્વના દિવસ ગળવા માંડ્યા.

નિઃસીમ સ્નેહથી બંધાયેલાં સ્ત્રીપુરુષોનો પૂર્ણ સંતોષ તેમનાં બાલકમાં ધર કરીને રહેલો છે. કેટલા પ્રેમથી, કેટલા આનંદથી અને કેટલા સંતોષથી તે બેય જણ ઈશ્વરે આપેલાં એ ફળ તરફ જુવેછે, તેની સંભાળ કરેછે, તથા પોતાનું સંસારનું સર્વ સુખ ત્યાંજ માની લેછે. સંસારમાં જન્મ લઈ માતાપિતાના આનંદ વચ્ચે ઉછરવું એક બાલક કંઈ તેમને થોડા સંતોષનું સાધન થઈ પડતું નથી. સંસારનાં સર્વ સુખ ત્યાંજ ધર કરીને રહ્યાં હોય, તેમ એક દષ્ટિએ નિવૃત્તિમાં બેઠેલાં માતાપિતા પોતાના પગ આગળ રમતાં પોતાનાં એ નાનાં રમકડાંને હસવું, આનંદ કરવું, તથા કલ્પલોક કરવું જોઈ તેમાં સ્વર્ગનું સુખ માની લેછે. જેમ એક છોકરું તેના હાથમાં આપેલું રમકડું જોઈ તેની સાથે રમવામાં, અને તેમાંથી મળતા આનંદમાં મગ્ન રહેછે, તેમ માતાપિતા પોતાના આ રમકડાં આગળ પોતે પણ બાલક થઈ, તેની સાથે વિનોદ કરી, તેમાંજ સુખ માની લેછે.

પરમ પરમેશ્વરની ઈચ્છા એવીજ છે, નહિતો સુષ્ટિમાં હમણા દેખાતો વિશાળ જનસમૂહ આટલી હદને પહોંચ્યો ન હોત. બાલક પોતાની પરતંત્ર સ્થિતિમાં, માતાના સુખદ ઓળામાં સુધ, ઘડીમાં તેની સામું જોઈ તેને સંતોષ સાગરમાં નિમગ્ન કરી, તથા બીજી વખતે પય:પાન કરી ત્યાંજ નિશ્ચિંતપણે નિદ્રા કરતાં, પોતાની તરફ એકજ દષ્ટિએ જોઈ રહેલાં પોતાનાં માતાને કેટલો આનંદ આપે છે ! થોડા દિવસ આ સંસારમાં વધારે કહાડી પ્રભુપ્રતાપે જરા મ્હોટું થતાં, તેનામાંજ સર્વસ્વ માની એટલાં તેનાં માતા હેતથી તેને બાલાવતાં હોય, ત્યારે તેના પ્રત્યુત્તરમાં આનંદથી હસવું તે બાલક, માતાને કેટલા સંતોષનું સાધન થઈ પડે છે ! માતાના પ્રેમમય અનેક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મનને આનંદ આપે તેવા કાલા કાલા શબ્દોથી તે પોતાની માતાના દિવસોને કેવા સુખદાયક કરે છે ! પોતાના બાલકને આનંદથી રમવું જોઈ માતા કેટલો આનંદ પામે છે, તેને સુખી જોઈ તે કેટલો સંતોષ પામે છે, તથા તેની શરીરસ્વસ્થતા માટે અને તેનાં ભવિષ્યનાં કલ્યાણ માટે પરમેશ્વર પ્રત્યે કેવાં નિર્મળ અંતઃકરણથી તે પ્રાર્થના કરે છે ! જેમ જેમ તેની નજર આગળ તે બાલક મોટું થવું જાય છે, તેમ તેમ તે પોતાના મનમાં કેટલું સુખ માને છે ! પોતાના કુખના દિવસોમાં પોતાની આગળ પોતાનાં બાળકને નિર્દોષ રમતોમાં મગ્ન જોઈ તે કેટલો સંતોષ પામે છે ! સુખનાં

સર્વ સાધનો એ એકજ ઠેકાણે હોય, તેમ એ બાલકથી તેને તેનાં ગમે તેવાં દુઃખમાં પણ કેવી ધીરજ મળેછે ! વ્યાધિઅસ્ત માતા પોતાની સમગ્રવ્યાધિ પોતાનાં બાલકનાં લાલનપાલન વખતે ભૂલી જાયછે, દુઃખી માતા પોતાનાં સર્વ દુઃખ પોતાનાં બાલકનું મોટું જોઈ વીસરેછે, દુકામાં જે સુખ માતાને અથવા પિતાને પોતાનાં બાલકથી મળેછે, તે સુખની ખરેખરી ખીલું કોઈપણ સુખ કરી શકતું નથી.

બાલક રત્નપ્રભા પોતાનાં માતાને આવાં સુખનું સાધન થઈ પડી. માતાનો મંદવાડ પરમેશ્વરકૃપાથી ધણે આછો થઈ ગયો હતો, અને તેમાં આ સુખ મળવાથી સૌ. જયાકુંવરના દિવસો વધારે આનંદમાં જવા માંડયા. આ સંતોષમાં પોપટ પણ નિમગ્ન થતાં ત્રણેય જણના દિવસો સુખમાં નીકળવા માંડયા.

ઘરમાં વૃદ્ધ વડિલને આ સુખ જોઈ સૌથી વધારે આનંદ થયો. તેમના મનમાં આજદિવસસુધી સૌ. જયાકુંવરવિષે જે જે ચિંતાઓ હતી, તે કંઈક આછી થઈ, અને બાલક રત્નપ્રભાને જોઈ, જેમ પૈસા કરતાં વ્યાજ વહાણું લાગે, તેમ અતિશય પ્રેમથી તથા આનંદથી તેની સંભાળ લેવા માંડયા. સૌ. જયાકુંવર શરીરે જરા વધારે સ્વસ્થ થતાં ઘરકામમાં પાછાં વળ્યાં અને જે સંતોષથી તથા હૃદહાસથી તે પોતાનાં આ ઘરની સંભાળ આગળ

રાખતાં હતાં, તે સંતોષ તથા ઉલ્હાસમાં પોતાનું અંતઃ-
કરણ પાછું જોડ્યું.

નિર્દોષ બાલકની સંભાળ કરતાં, ઘરકામમાં ધ્યાન આપતાં, સસરા નહુંદ વિગેરેને સંતોષ આપતાં, તથા પતિની નિર્મલ અંતઃકરણથી ભક્તિ કરતાં કેટલોક વખત નીકળી ગયો. આ વખતે હૈવેચ્છા કંઈ પ્રતિકૂલ હોવાને લીધે સૌ. જ્યાકુંવરનું શરીર પાછું બમડ્યું. ગરીબ બિચારી રતપ્રભાને માના ધાવણું સુખ મળ્યું નહિ, અને પ્રસંગાનુસાર હેતથી પોતાનાં બાલકને છાતી સરસું દાખતાં તેનું પોષણ કરવાની શક્તિ પોતામાં ન હોવાને લીધે માતાની આંખમાંથી આંસુ પડવા માંડ્યાં. ગમે તો આ ચિંતાથી અથવા તો બીજી કોઈ ચિંતાથી જ્યારે તેમનું શરીર વધારે નિર્બલ થયું, ત્યારે તેમના સસરા તેમના શરીરની સ્વસ્થતા માટે તેમને પોરબંદર થોડા દિવસ રહેવામાટે મૂકી આવ્યા.

પોરબંદર કાઠિયાવાડમાં દરિયા કિનારે એક શહેર છે. તેની હવા સ્વચ્છ અને સુખકારક છે. આ શહેરમાં પોપટના પિતા પોતાની બાલ્યાવસ્થાથી રહેત હતા; અને ત્યાંજ સાધારણ સ્થિતિમાં ઉછરી પોતાનાં વિદ્યા, વિનય, વિવેક અને શ્રમને લીધે સારી સ્થિતિમાં આવી આજ મુંબઈમાં તેમણે યોગ્ય આબરૂ તથા ધન મેળવ્યાં છે. આ જગ્યાએ સૌ. જ્યાકુંવરને રાખવાથી

તેમની શરીરસ્વસ્થતા સુધરશે એમ તેમના એ વડિલના મનમાં નિશ્ચય જણાયાથી, તેમણે ત્યાં આવી, પોતાના ભાઈના કુટુંબના સહવાસમાં તેમને રાખી, તે સર્વને તેમની સંભાળ કરવાનું સૂચવી, તે પાછા મુંબઈ આવ્યા.

સૌ. જયાકુંવરના આ વડિલને પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરે જે પુત્રનું સુખ આપ્યું હતું, પણ તેમાંના એકને યુવાન અવસ્થામાં દૈવયોગે આ ક્ષણભંગુર સૃષ્ટિ છોડાવી તેમનાં માતાપિતા તથા થોડા વખતથીજ તેમની સાથે જોડાયેલાં તેમનાં પત્નીને અનહદ દુઃખમાંનાખ્યાને આજ સાત વર્ષ થયાં હતાં. આ પતિ પત્ની, અને તેમનાં વડિલ સાસુ સૌ. જયાકુંવરની સંભાળ કરવામાં મુગ્ધ હતાં. તેઓ તેમને પોતાનાં બાલક બરાબર સમજી, તથા બાલક રત્નપ્રેક્ષાને પોતાનાંજ સંતાન તુલ્ય ગણી સર્વ રીતે તેમનાં સુખમાં તથા શરીરસ્વસ્થતામાં વધારો કરવા પાછળજ પોતાનો વખત ગાળવા માંડયાં. માતા જેટલો પ્રેમ દર્શાવનાર વૃદ્ધ સાસુ, જેને સૌ. જયાકુંવર પણ હવે તેટલુંજ માન આપવા માંડયાં, તે તેમને કોઈપણ રીતનું એાંધું ન આવવા દેતાં પોતાનાંજ સંતાનની પેઠે તેમની સંભાળ કરવા માંડયાં. ભાગ્યયોગે નિઃસીમ દુઃખનો ભોગ થઈ પડેલ સખીતુલ્ય રનેહ દર્શાવનાર વડિલ જેઠાણી, સૌ. જયાકુંવરના સહવાસમાં નિરંતર પોતાનો વખત ગાળી, પોતે આનંદ પામવા લાગ્યાં,

તથા તેમને આનંદ આપવા લાગ્યાં. આ સુશીલ વ-
ચમાં, સ્વભાવમાં, નમ્રતામાં, વિવેકમાં વિનયમાં, તથા
સર્વ સદ્ગુણોમાં સૌ જયાકુંવર સમાનજ હતાં. હાલના
રિવાજ પ્રમાણે તેમણે શાલામાં કેલવણી લીધી ન હતી,
પણ તેમના વડિલોથી મળેલાં જ્ઞાનને તેમણે અતિશય
વધાર્યું હતું. તેમની આજ સાત વર્ષની દુઃખદ સ્થિતિએ
તેમને સંસારનું ક્ષણભંગુરપણું દેખાડ્યું હતું. તે સંસારને
તુચ્છ ગણતાં શીખ્યાં હતાં, તથા સહવાસમાં આવનાર
સર્વનું હિત કરવું, અને તેથીજ પરમેશ્વર ખુશી છે એમ
સમજી, બીજાં કંઈપણ કર્તવ્ય ન સમજતાં એજ પોતાનું
કર્તવ્ય છે, અને એ સાથે સદાચાર તથા સદ્ધર્મ પાળ-
વાથીજ તે કૃપાળુ ખુશી રહેશે, એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી,
કોઈને પણ દુઃખ દેવામાં, કંઈપણ અયોગ્ય આચરણ
આચરવામાં, તથા લેશમાત્ર પણ હિંસે રસ્તે જવામાં
આલોક તથા પરલોક બેય દુઃખદાયક થઈ પડેછે, એમ
તેમનું અંતઃકરણ તેમને સૂચવતું હતું. સૌ જયાકુંવરને
આવાં સુશીલ સખી મળતાં તેમના આનંદની તથા
તેમના સંતોષની સીમા રહી નહિ, પણ એટલેથીજ તે
આનંદનો છેડો ન હતો.

પૌરબંદરના રાજ્યમેહેલના એક સુશોભિત મોટા
ઔરડામાં ગાદી ઉપર એક સદ્ગુણશીલ રત્ન બેઠું હતું.
તેમના હાથમાં એક પુસ્તક હતું તથા આસપાસ કેટલાંક

સુખદુઃખના તરંગ: રત્નપ્રભા.

પુસ્તકો ભરત તથા ભરતનાં સંધિનો પડચાં હતાં. તેમનું મન તેમનાં પુસ્તકમાં દૃઢ હિત્યું હતું, તેટલામાં એક દાસીએ આવી કહ્યું, “બા, આપને મળવામાટે આપનાં સખી આવે છે.” “કોણ! મારાં સખી!” એમ કહી તે તરત ત્યાંથી ઉઠ્યાં, અને જ્યાં જરા ચાલી બારણા આમળ જાયછે, ત્યાં તેમની સાથે ધણાં વર્ષથી રનેહસાંક-ળથી બંધાયેલાં તેમનાં પ્રિય સખીને સામાંજ આવતાં જોઈ એકદમ તેમને ભેટી પડ્યાં અને બોલ્યાં, “જેન! કેટલે દિવસે આપણે મેળાપ! કુશળ તો છે? આ કેવું સુખ! મને તમારો મેળાપ ક્યાંથીજ થાત! પરમેશ્વરે આપણી ઉપર કૃપા કરી. આવો, બેસો.” એમ કહી પોતાની પાસે બેસાડ્યાં.

દૃઢપ્રેમથી બંધાયેલાં આ બેય રત્નને ઓળખવાં કંઈ કઠણ નથી. પરમપ્રેમથી મળવા આવતાં પોતાનાં સખીને જલ્દાસથી ઉઠી આલિંગન કરનાર બીજું કોઈ નહિ, પણ મોરબીના પ્રતાપિ ઠાકોર શ્રીરવાજીનાં પુત્રી તથા અહિંના પાટવી કુમારબીનાં પ્રિયપત્ની બાશ્રી વખતુબા હતાં, અને હવે તેની પાસે આનંદથી બેસી સખી સહવાસથી મનમાં સંતોષ પામનાર બીજું કોઈ નહિ પણ સૌ. જયાકુંવર હતાં.

તેમણે કહ્યું “ખરેખર ઈશ્વરેજ આપણી ઉપર કૃપા કરી, નહિ તો ક્યાં મુંબઈ! ક્યાં પોરબંદર! અને ક્યાં મોરબી! રનેહ બંધાવો તે એક સ્થળે અનાચાસે બંધાયો, પણ

તે એવી ને એવી સ્થિતિમાં રાખવાને જો પરમેશ્વર વખત ન આપે, તો પછી તે ધીરે ધીરે થસાઈ જાય. માયાળુ બા, માંડ શરીર અસ્વસ્થ હોવાને લીધે મારા મુરખી સસરા મને મારી શરીરસ્વસ્થતા પાછળ મારાથી પૂર્ણ લક્ષ અપાય તે સારું અહિં મૂકી ગયા છે.”

“જેન શું ત્યારે તમારે શરીરે ઠીક નથી? અને આ કારણથીજ પતિસેવાથી વિખુટાં પડતું પડ્યું છે?”

“હા. મારા પ્રારબ્ધમાં એમજ છે. આ શરીરથી આજ્ઞાસુધીમાં કંઈ યોગ્ય કર્તવ્ય થઈ શક્યું નથી, અને હવે થરો કે નહિ તે વિષે સંશય છે. બા ! પ્રથમ તો મને ચિંતા થઈ કે પતિથી વિખુટાં રહેતાં અહિં મને ગમશે નહિ, પાત્ર જ્યારે તેમજો પોતે આજ્ઞા કરી, ત્યારે ખીજો ઉપાય રહ્યો નહિ અહિં આવતાં મારાં વડિલ સાસુ તથા જેઠા-ખીના સહવાસથી મને આનંદ થયો અને તે આનંદમાં આજ આપના સહવાસે અતિશય વધારો કર્યો.” આમ બોલતાં કાલુ જીભે સખીસહવાસના આનંદથી, અથવા પોતાની વ્યાધિવ્રત નિયતિ મનમાં આવવાથી સૌ. જ્યાંકુવરની આંખમાંથી આંસુ પડવા માંડ્યાં.

બાશ્રી વખતુબા પોતાનાં સખીની આ ઉદાસી જોઈ શક્યાં નહિ. તેમણે તેનાં આંસુ લૂઈ નાંખ્યાં, અને કહ્યું “જેન આ શું કરે છે! તમે સમજો છો. મારે તો શું શીખામણ આપવી હોય? ચાલો ઉઠો. આપણે

આપણું પુસ્તકાલય જોઈએ. તેમાંનાં પુસ્તકોથી તમને આનંદ આવશે, તથા તે તમારાં મનની મુંઝવાળું દૂર કરશે. આપણે પરસ્પર સહવાસમાં આપણા દિવસ આનંદમાં કહાડી નાંખશું. જીવો, આ ભરત તથા આ પુસ્તકો આપણને ખીન્ન વિચારમાં પડવા ક્યાંથી દેશે ! મારે તો તમારી પાસેથી ધણું શીખવું છે તથા સાંભળવું છે, મારે તમને મારાં શિક્ષક કરવાં છે, પણ તેને બદલે તો મારેજ શિક્ષક થવું પડે છે. શરીર સુધારવું તે શું કામ ? શરીર સ્વસ્થ હશે તો પતિ તથા સર્વ વડિલોની સેવા આપણાથી બની શકશે, માટે તેટલામાટે થયેલો વિચાર તો પતિસેવાના અનુપમ સુખ સારણ છે એમ સમજી ધીરજ રાખવી જોઈએ. બેન ! આજ તો તમારી આંખ-માંથી આંસુ પડે છે, પણ જ્યારે તમે અહિંથી નવા આનંદ અને ઉલ્લાસ સાથે પાછા જશો, ત્યારે તમારે મને ધીરજ આપવી પડશે.”

એમ કહી પોતાનાં સખીનો હાથ ઝાલી તેને ઉઠાડયાં, અને પુસ્તકોથી ભરેલાં કબાટો આગળ લઈ ગયાં. એક પુસ્તક કહાડી તે પોતાનાં સખીને બતાવવા માંડયાં, અને એપ્રમાણે આ બેય અનુપમ રત્નો પરસ્પર આનંદમાં નિમગ્ન થયાં. આ વખતે પાછળથી એક દાસી રત્નપ્રભાને લઈ તેનાં આ બેય મુરખીઓ પાસે આવી. બાકી વચ્ચુબાએ તેને જોતાંજ પોતાના હાથમાં લઈ

હીધી, અને પોતાનાં સખી તરફ નજર કરી કહ્યું. “બેન પરમેશ્વરે તમને કેવું સુંદર રમકડું આપ્યું છે? હવે તમે પુસ્તકોમાં કે ભરતમાં ધ્યાનજ શું કામ આપશો?”

સૌ. જ્યાંકુંવર જેનું મન આ વખતે એક પુસ્તકમાં હતું તેમણે આ સાંભળ્યું, નજર ઉઠી કર્યા વગરજ જરા હસ્યાં, તેમની આંખમાં હમણા સુધી આવતાં આંસુ સુકાઈ ગયાં, નાણે કંઈ સંભળાયુંજ નથી તેમ તેમણે પુસ્તક વાંચવું આગળ ચલાવ્યું, તથા બાકી વખતુબા પોતાનાં આ બાલક સાથે આનંદ કરવામાં રોકાયાં.

અંતે આ દિવસ આવા અતુલ્ય આનંદમાં ગાળી સૌ. જ્યાંકુંવર ઘેર આવ્યાં. ત્યાં આવતાંજ તેમને ટપાલ મારફત નીચેનો પત્ર મળ્યો.

“પરમ અથ આજી !

તમારો પત્ર મને હમણાંજ મળ્યો. આજ ત્રણ દિવસ થયા હું તમારી પહોંચના પત્રની વાટ જોતો હતો. તમે જાણતાં હશે કે સર્વ કામ કરતાં વધારે અગત્યનું કામ અહિં પત્ર લખવાનું છે, કારણ માત્ર એટલુંજ કે તમારાં શરીરની સ્થિતિની અને તમારી પોતાની ચિંતા કરનાર એક માણસ તમારાથી ન્હાં છે.

મારાથી ન્હાં અને મુંબઈથી બહાર રહેતી વખતે એક અગત્યની બાબત યાદ રાખવાની એજ છે, કે તમારી સ્થિતિ, તન્દુરસ્તી અને શરીરની સંભાળ સર્વ

કામ પડતાં મૂઝી તમારે પહેલાં કરવી. જ્યારે તમે મારી પાસે હો ત્યારે મારાથી આ બાબત ઉપર ધ્યાન અપાવું નથી, અને તેજ મને દિલગીરીનું કારણ થઈ પડે છે. તમે જાણો છો કે અભ્યાસ અને પરતંત્રતા નિરંતર સાથેજ રહે છે, અને એ બેની બેડીમાં પડેલું માણસ પછી બીજાં કયાં કામમાં ધ્યાન આપી શકે? આપણા હાલના રિવાજપ્રમાણે બધી ફરજો એક જણ ઉપર ભેળી આવવાથી તેમાંની એકપણ ફરજ બરાબર રીતે પાર પાડી શકાતી નથી. હું જાણું છું, સમજું છું, જોઈું છું અને અનુભવું છું કે તમારી તરફ જે રીતભાતથી હું વર્તું છું, તે રીતભાત પ્રમાણે તમારા પ્રત્યેની મારી ફરજ હું કોઈ પણ રીતે બજાવી શકતો નથી. તેનાં માઠાં પરિણામો જોઈું છું અને જોઈશ; પણ શું કરું? મારાથી લાચારીને લીધે કંઈપણ બની શકતું નથી. તમારાં સુખમાટે જે જે વિચાર હું કરું છું, અથવા કરી શકું, તે સર્વમાં અભ્યાસ, અને પરતંત્રતા નડે છે, અને તે અભ્યાસ અને પરતંત્રતા એની તરેહનાં છે, કે જે તેના બચમાંથી હું હમણાં નીકળી જઈ, તો તેથી કંઈપણ ફાયદો તમને અથવા મને ભવિષ્યમાં અથવા હમણાં થાય નહિ. એથી ઉલટું જે તે પરતંત્રતા અને અભ્યાસની બેડીમાં હવે જે બાકી થોડો વખત છે તેટલો વખત રહું, તો ઈશ્વરકૃપા તો ભવિષ્યમાં તમને અને મને સુખી

જેવાની આશા રાખી શકાય. આથીજ આ ધરમાં રહી મારાથી તમારે માટે જે જે થઈ શકે તે તે હું કરી શકું, પણ જ્યારે તેટલું ફળીભૂત ન થાય, ત્યારે વધારે કરવાને હું ઉપલાંજ કારણોને લીધે શક્તિમાન થઈ શકતો નથી; અને તેમ ન થવાથી વારંવાર મારા મનમાં એજ દુઃખ થાયછે, કે હું તમારા પ્રત્યેની મારી ફરજે સંતોષકારક રીતે બળવી શકતો નથી. મને દિલાસો દેવા કદાચ તમે કબુલ કરો કે મારી તરફથી તમને સુખનાં સર્વ સાધનો પૂરાં પડેછે, પરંતુ માફ મન મને શું કહેછે તે હું સમજુંછું. મારી ખાત્રી છે કે આ વખતે હું જે તમારે માટે કરુંછું, અથવા કરી શકુંછું, તે કોઈપણ રીતે તમને મારી પાસેથી ખરેખર જે સુખ મળતું જોઈએ તેની ખરેખરી કરી શકે તેમ નથી.

જ્યારે હું આપ્રમાણે જાણુંછું, અને જ્યારે મારી ખાત્રી થઈ કે તમને આહિં રાખી હું તમારાં શરીરની સ્થિતિ અથવા સુખમાં વધારો કરવાને બદલે ઉલટો ઘટાડો કરીશ, ત્યારે મેં તમને ત્યાં ખુશીથી જવાની રજા આપી. આ સર્વ બાબતથી તમને જાણીતાં કરી હવે મારે જે સૂચવવાનું છે તે માત્ર એટલુંજ કે, તમારું ત્યાં જવાનું કારણ બીજું કંઈજ નહિ પણ માત્ર તમારા શરીરની નબળી સ્થિતિ છે, ત્યારે તે સ્થિતિ સુધારવા બીજાં હજાર કામ પડતાં મૂકી તમારે બનતો પ્રયત્ન કરવો. આહિં રહેતાં ત્યારે

તે કામ મુખ્યત્વે કરીને માફ હવું, પણ તે કરી શકવાને હું સાવ અયોગ્ય થઈ પડ્યો હતો; પણ ત્યાં ગયા પછી જ્યારે તે તમારા પોતાના હાથમાં આવ્યું છે, અને જ્યારે તમે આ ધરની ચિતામાંથી મોકળાં થયાં છો, ત્યારે હવે હું આશા રાખું છું કે તમારા તથા મારા એટલુંજ નહિ પણ ભવિષ્યમાં આપણુ સર્વના સુખમાં વધારો કરવાને તમારા શરીરની સ્થિતિમાં સુધારો કરવાનો આજે પ્રસંગ તમને મળ્યો છે, તેનો તમે બરાબર ઉપયોગ કરશો. વિશેષ શું લખું? આપણું નાનું રત્ન આનંદ કરવું હશે.”

પત્ર વાંચી થોડીવાર વિચારમાં પડયાં, પછી ઉઠયાં, લખવાનાં સાધનો લીધાં અને નીચે પ્રમાણે ઉત્તર લખ્યો.
“અચ્છ પ્રેમસાગર સૌભાગ્યશોભન દેવામીનાથ.

મુ. મુંબઈ.

પોરબંદરથી લ. આપની વિયોગી પ્રિયાના પ્રેમથી પ્રણામ વાંચ્યો. આપનો પ્રેમ ભરેલો પત્ર વાંચી આ માણસ જે વિયોગ દુઃખથી ટળવળવું હતું, તેને શાંતિ થઈ છે. વળી પણ એવીજ રીતે શાંતિ ઉપજવશે એવી આશા છે.

પ્રિય પ્રાણ, આપની સર્વ આજ્ઞા હું માથે ચડાવીશ, પણ તેમ કરતાં મારી એક ચિનંતિ ધ્યાનમાં લેશો એવી મને આશા છે. જે શીખામણુ આપ મને આપે છે, તેજ શીખામણુ આપને પણ લેવાની છે. અહિં મારે વિષે જેવી કાળજી અને તજવીજ રખાય છે, તેવી કાળજી આપ વિષે

કોઈ રાખવું નથી, તેમ મેં આપને ઘણીવાર વિનવેલ હશે, પરંતુ તે બાબત આપે ધ્યાનમાં લીધી નથી. આપ આપના મનમાંજ સર્વ વિચાર દઢ કરીને મને લખો છો, એટલે તે ફેરવવાની મારામાં શક્તિ નથી, તોપણ જો આ માણસના વિચારને કંઈ પણ વજન મળવું હોય, તો તેનું એટલુંજ કહેવું છે કે આપ તરફથી મારી જેટલી સંભાળ અને તજવીજ થઈ છે અને થાય છે, તેવી સંભાળ અને તજવીજથી મળવું સુખ ભોગવવાને કોઈજ લાગ્યશાળી સ્ત્રીએ જન્મ લીધો હશે. આમ છતાં પણ આપનું આ પ્રમાણેનું લખવું મને દોષમાં નાખે છે. પ્રાણનાથ, આપ જાણો છો કે સ્ત્રીને પોતાનો પતિ સુખી હોય તો સુખ લાગે છે, અને પતિ દુઃખી હોય તો દુઃખ લાગે છે. હું અહિં માત્ર શરીર સુધારીશ. અને આપ આપનાં શરીર પાછળ કંઈ પણ ધ્યાન નહિ આપો, તો જોકે ત્યાં આવ્યા પછી શરીરનું દુઃખ નહિ હોય, તોપણ મનનું દુઃખ શરીરનાં દરદને ઉશ્કેરણી કરશે. માટે હે પ્રાણવલ્લભ પ્રિયપતિ, આ આપની વિયોગી દાસીની વિનંતિ સ્વીકારી, જેમ બને તેમ શરીરની તજવીજ રાખરો. જેવું વિદ્યાભ્યાસમાં ધ્યાન રાખો છો, તેવુંજ જો શરીર અભ્યાસ ઉપર રાખો, તો આ મન કેવું ખુશી યાય ! અરે મેં કોઈ દિવસ પણ આપની તળિયત સુધરે, અને આપ આરોગ્ય રહો, એવી બાબત ઉપર આપને ધ્યાન આપતા નથી જોયા. અભ્યાસમાં

પ્રવીણ થશો, પરંતુ શરીર સુખી નહિ હોય, તો તે શું કામનું માટે હે પ્રાણનાથ ! આપ વાસ્તે નહિ પણ આપની પ્રિયાનાં સુખ વાસ્તે, આપનાં શરીરની સ્વસ્થતા પાછળ ધ્યાન આપો. મને જે જે લખ્યું છે તે કૃપા કરી આપ પણ ધ્યાનમાં લ્યો, અને આ અપરાધી દાસીની દયા આણી, આરોગ્ય અને સુખી જીવવાને ટળ-વળતી પ્રિયાની ધૃજતી કલમ તથા ભરાઈ આવેલ હૃદયના લખાણ ઉપર ધ્યાન આપો.

પ્રિય પ્રાણ ! આપની મરજીને અનુકૂલ વર્તવાને હું ઘણીજ ખુશી છું, અને તેથી ખુશીથી અહિં રહું છું. જોકે પતિને વિયોગ આપની પ્રિયાને બહુજ વશમે લાગે છે, વિયોગનું કાળું મોઢું તેને ગમતું નથી, ઘણી વખત વિયોગનાં અસહ્ય દુઃખથી તેનું હૃદય ભરાઈ આવે છે, તોપણ પોતાના પ્રાણનાથની આજ્ઞા પાળી છે એમ જાણી મનને શાંત કરે છે. પ્રાણનાથ ! આપનું રત્ન ખુશી છે, અને હમણાં મારીપાસે નિશ્ચિંતપણે નિદ્રા કરે છે.”

વડિલ સાસુતુલ્ય કાઠીજી, તથા ગાઠ સ્નેહથી બંધાઈ ગયેલ જેઠાણી એટલુંજ નહિ પણ અતિશય પ્રેમથી જોડાયેલ બાકી વખતુબાના સહવાસમાં, અને તે સાથે પ્રિય પ્રાણનાથના પત્રરૂપી મેળાપમાં સૌ. જ્યાકુંવરના દિવસો સંતોષમાં નીકળવા માંડ્યા. જોકે કોઈ કોઈ વખતે

અંતઃકરણ પતિને સંભારી સંકોચાવું, કોઈ વખતે મારાં ધરની શું સ્થિતિ હશે એમ ચિંતા થઈ મન ખેદ પામવું, તથા કેટલીક વખત મારાથી કંઈ બની શકવું નથી એમ મનમાં આણી આંસુ પાડતાં, તોપણ સખીનાં આશ્વાસનથી તેમને આ ખેદ પ્રસંગોપાત દબાઈ જતો, અને તે પોતાના દિવસ સારી સ્થિતિમાં ગાળતાં. આમ એક માસ નીકળી ગયો.

એક દિવસ બપોરના ધરતું સર્વ કામ પરવારી બેઘ સખી એક બીજા સાથે આનંદમાં વાતો કરતાં હતાં, રતનપ્રભા પોતાની માતા અને કાકી વચ્ચે ઉભી, હજી ચાલવાની શક્તિ ન હોવાનેલીધે ઘડીમાં એક અને ઘડીમાં બીજાના હાથને આધારે વારા ફરતી બેઘ જણપાસે હસતી અને આનંદ કરતી જતી હતી, એટલામાં બહારથી મુરખ્ખીનો સાદ સંભળાયો કે “વહુ ! બાપુ ! અહિં આવો” આ સાદ સાથે અતિશય શોક અથવા રૂદન મિશ્ર હોય એમ આ બેઘ જણને લાગવાથી, તેમણે રતને ત્યાંજ મૂકી અને તુરત પોતાનાં આ મુરખ્ખી પાસે દોડી ગયાં. અહિં આવતાંજ તેમણે તે મુરખ્ખીની આંખમાંથી આંસુ પડતાં જોયાં, તેથી તેનું કારણ પૂછતાં તેમણે પોતા પાસેના એક કાગળ તે બેઘ જણને આપ્યો. મૂંજતે હૃદયે તેમણે તે લીધો, અને સૌ. જયાકુંવરે જલદીથી વાંચવા માંડ્યો. મુંબઈમાં તેમનાં નાનાં જેઠાણી કેટલાક દિવસ વ્યાધિ

લોગવી પ્રસવ કાળે સ્વર્ગવાસી થયાં હતાં. “અરે પ્રભુ આ શું!” એમ કહી તેમણે તે પત્ર પોતાનાં સખીના હાથમાં આપ્યો અને પોતે આંસુ પાડતાં ત્યાંજ બેસી ગયાં. સર્વને સરખું દુઃખ હોવાનેલીએ ધીરજ આપે એવું કોઈ ન હોવાથી સૌ જયાદુંવરનાં સખીએ હિંમત રાખી, તથા તેમનું હૃદય વધારે ગભરાય નહિ તેમટે તેમનું આશ્વાસન કરવા મંડયાં અંતે સ્ત્રીસમૂહ બરાચો, લોકરિવાજ પ્રમાણે સર્વ થયું, અને જ્યારે રોઈ રોઈને આંખનાં પાણી સુકાયાં, ત્યારે નાહી, ઘરમાં આવી, સૌ જયાદુંવરે નીચેને પત્ર મુંબઈ લખ્યો.

“પૂજ્ય તીર્થેષ્ઠ પવિત્ર મોટાંખાના સેવામાં.

ગૌરબંદરથી લખનારના પ્રણામ વાંચશે. વિશેષ લખવાનું કે મારાં માયાળુ બાલીજનો સ્વર્ગવાસ થયો તે સાંભળી મારાં મનમાં જે દિલગીરી થઇ છે, તે આ પત્રમાં લખવાને હું શક્તિમાન નથી. આહિં અમે સર્વ વધામણીની આશા રાખી બેઠાં હતાં. અરે અમારે વધામણીનો કાગળ આજ આવશે કાલ આવશે એમ હતું, ત્યાં મરણના સમાચારનો કાગળ વાંચી આશા હતી તે નિરાશ થઈ.

અહો ઈશ્વર! આ અમારાં ઘર ઉપર શું કોપ! એક પછી એક માણસ લેવા માંડયાં છે! ધરની સ્થિતિ ક્યારે ઠેકાણે આવશે? જ્યાં એક ઘર મંડાયું, ત્યાં એક ઘર ચૂંથાયું. અરે, મારાં માયાળુ બાલીજનું માયાળુપણું, તથ

તેમની ગરીબાઈ મને વારંવાર સાંભરે છે. અરે મુરખી તીર્થરૂપ મારા મોટા સસરાજી બાલકને ખોળે બેસાડી રમાડત તો તેમને કેટલો આનંદ થાત ! ઇશ્વરની ગતિ ગહન છે. કાલની ગતિની કોઈને ખબર પડતી નથી. આપણાં સર્વનાં મંદભાગ્યથી જે બનવાનું હતું તે બન્યું છે. અશુભાત કરી જીવ કાઢિયે તોપણ તેનું મોટું હવે આપણે દેખવાનાં નથી. સુખદુઃખ સંસારમાં વારાફરતી ચાલ્યાં જાય છે, માટે મનને કંઠણ રાખી, જે આપણે માથે ઇશ્વર નાખ્યું તે ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી.

આપને કોણ ધીરજ આપતું હશે, એવા અનેક વિચાર મારા મનમાં થાય છે, અને મારો જીવ ત્યાં આવવા તણાય છે, પણ ક્યાંયાર. વિશેષ શું લખું ? લખતાં લખતાં મારું હૃદય ભરાઈ આવે છે. મારી કલમ ધ્રુજે છે, મારા અક્ષર વાંકાચૂંકા થાય છે, ટુંકામાં એટલુંજ લખું છું, કે આ દુઃખદ બનાવમાં ધીરજ રાખવી; વિપત્તિ આવે ત્યારે ધીરજ વગર બીજો ઉપાય નથી, એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે,

‘ વિપત્તિ મૃત્યુ આદિથી, સંકટમાં બહુવાર;
ધીરજ રાખી સહન કર, કરશે પ્રભુ નિવાર.
સંકટમાં બહુ ડગમગે, બાવડું મન ધડકું;
ધીરજવાન ડગે નહિ, જેમ સમુદ્ર ખડકું.’

પ્રકરણ ૫ મું.

પોરબંદર; સંયોગ અને વિયોગ

એક દિવસે રાત્રિના ૮ વાગે ધરનાં કામથી પરવારી બેય સખિ ધરની વિશાળ અગાશીમાં થોડો વખત ગાળવા ગયાં. ગમે તો પતિવિયોગથી, અથવા તો પોતાનાં શરીરની ચિતાથી, સૌ. જયાડુંવર આ દિવસે ઉદાસ હતાં; અને તેથીજ તેમનાં સખીએ તેમને ખુશી કરવાને આ રસ્તો લીધો હશે. ચંદ્રના તેજમાં તે બેયજણ બેઠાં; રત્નપ્રભા નિદ્રાવશ હોવાથી નીચેજ હતી.

સૌ. જયાડુંવરની તબિયતમાં જોકે ઠીક સુધારો થયો હતો, તોપણ તે સાવ સારી થઈ ન હતી. તેમનાં સખી તેથી આ વખતે તેમને પોતાનાં પડખામાં રાખી ધીરે ધીરે આખી અગાશીમાં ફેરવતાં હતાં. કંઈ પણ બોલ્યા વગર મુંગે મોઢે આમ બેયજણે થોડીવાર ફર્યા કર્યું. અંતે સૌ. જયાડુંવરનાં સખી ઉભાં રહ્યાં, સામાં ઉભી તેમને હાથ ઝાલ્યો, અને કહ્યું—

“જયા! જો આ પ્રમાણેજ અહિંના દિવસ જવાના હોય તો તમે એમ ધારો છો કે તમારું શરીર સુધરી રાકશે? જો આવીજ સ્થિતિમાં તમારે દિવસો કહાડવા હોય તો શું તમે એમ ધારો છો, કે જે બાલકને આપણે આપણા છવ કરતાં પણ વહાલું ગણીએ છિયે, તે બાલકને કોઈ

દિવસ પણ પોતાની માતાનાં દૂધનું સુખ મળશે ? શું આમ વર્તવાથી પોપટ ખુશ થતા હશે ? એને તો તમારી આ સ્થિતિ વિષેની કંઈ પણ ખબર નથી. તમે તમારા પત્રમાં ખુશ છું એમ લખ્યા કરો છો, અને તેથી તેને એ વિષેની ચિંતા ક્યાંથી હોય ? હું ખરું કહું છું કે જો આવી ને આવી સ્થિતિ હું કાલ જોઈશ, તો મારે મુંબઈ કાગળ લખવો પડશે. હું તમારા મનને આનંદ કરવા, તમને અહિં લઈ આવી છું, પણ તમે કેટલો વખત થયાં મારી સાથે કરો છો. તેમાં એક પણ શબ્દ તમારા મોઢામાંથી નીકળ્યો નથી આ શું કહેવાય ? તમને સમજીને આમ ધટે ? આ સ્થિતિમાં મારાથી તમારું શું બની શકે, અને કેવી રીતે હું તમને ખુશ રાખી શકું ?”

આટલું બોલી સૌ. જયાકુંવરને હાથ તેમણે મૂકી દીધો, અને તેમની સામું એક નજરે જોઈ જવાબની વાટ જોતાં હતાં.

સૌ. જયાકુંવરની નજર આ સર્વ વખતે નીચીજ હતી, અને પોતાનાં સખી બોલતાં બંધ થયાં તે પછી થોડીવાર તેમજ રહી. અંતે તેમણે એક ઉંટો નિશ્વાસ મૂક્યો, તેમની આંખમાં આંસુ આવી ટપકવા માંડ્યાં, તે પોતાનાં સખીને ગળે વળગી પડ્યાં, અને પેહેલાં મનનો ઉલ્લસ શાંત કરી પછી બોલ્યાં—

“બાબીજી ! હું તમને શું કહું ? મારું કહેવું તમને

હુ;ખદાયક થઈ પડશે એમ ધારી મારા મોઢામાંથી કંઈ-પણ નીકળી શકું નથી. આશ્વાસનનું કામ માફ છે, તમારું નથી; તે છતાં મારી મૂર્ખાઈને મને આ સ્થિતિમાં નાંખે છે.”

સખીએ કહ્યું, “ જોન ! જોકે એ વિચાર ખરો છે તોપણ હું તેને વજન આપી શકતી નથી કારણ અજ્ઞાન અવસ્થામાં ઉછરી, કેમ રહેવું તેવિષે મેં મારા મનનું ધણા વખત થયા સમાધાન કરી મૂક્યું છે.”

“ તમારી ધીરજને હું ધન્ય ગણું છું; પણ ”—

“ પણ કેમ ! ”

“ મને આનંદમાં રાખવા, મને સંતોષ આપવા કોઈ પણ દિવસ તમે મને તમારી ઉદાસી દેખાડી નથી. હું મેંશ મારી સાથે હસતાં, બોલતાં તમે આપણુ જોયનેા વખત આનંદમાં કઢાવ્યો છે; તોપણ કોઈ વખતે એકલાં જોસી આંસુ પાડતાં અને તેટલામાં હું અનાયાસે ત્યાં આવું તો મોઢું ફેરવી હું ઉદાસ થઈશ એની ખીકથી તરત આંસુ લૂછ, તે રોઈને રાત્રી થયેલી આંખોએ મારી સાથે હશીને વાતો કરતાં મેં તમને ધણી વખત જોયાં છે. ભાણીજી ! આ તમારો વાંક કેટલી બધી વાર છુપાવવાની વ્યર્થ કોરોશ તમે કરી છે તે તમને ખબર છે ? ”

“ જયા ! હું સર્વ જાણું છું. મૂર્ખ મન કોઈ કોઈ વખતે અનેક વિચારથી મુંઝાય, અને મને એ સ્થિતિમાં જોઈ

આપણા મુરબ્બી પણ ઉદાસ થાય, તેથી મારે માફ મન દખાવવું પડે છે. આમ છતાં પણ તમારા અને રત્નના સહ-વાસથી મારા દિવસ ઘણાજ સંતોષમાં ન્તય છે, તે સિવાય”-

આમ બોલતાં આંખમાં આવેલું પાણીનું એક ડ્રીપું સૌ. જયાકુંવરના હાથ જે હજી પેતાનાં આ સખીના ગળામાં નોડેલજ હતા તેની ઉપર પડ્યું.

સૌ. જયાકુંવરે તરત તેમને નીચે બેસાડ્યાં, પોતાના હુગડાના છેડાથી તેમનાં આંસુ લૂઈ નાખ્યાં, અને કહ્યું: “તમે મારાં મુરબ્બી છો, પણ હવે થોડા વખત સારૂ મારે મુરબ્બી થવાનો વખત આવ્યો છે. બોલો ત્યારે મારા સહવાસથી વિશેષ હું તમારે સારૂ શું કરું, અને તમારા દિવસ વધારે આનંદમાં ન્તય એમ કેમ થઈ શકે?”

“બેન, વિશેષની હું ઈચ્છા રાખતી નથી. હું આટલે-થીજ સંતોષ પામી છું, અને મારા હમેશના દિવસો કરતાં આ દિવસો મેં ઘણાજ સુખમાં કાઢ્યા છે, આવી ને આવીજ સ્થિતિમાં મારો વખત ન્તય. અને તમારાજ સહવાસમાં માફ આયુષ્ય ખૂટે, એવું હું પ્રભુ પાસે વારં-વાર માગું છું. પણ પ્રથમથીજ પ્રારબ્ધ ઉધાં હોવાથી એટલુંપણ સુખ મારા ભાગ્યમાં ક્યાંથી લખ્યું હશે!”

“ભાણીજી ! ને એટલાથીજ તમે સંતોષ પામતાં હશે, અને એમ કરવાથીજ તમારું અંતઃકરણ ખુશી રહેવું હશે, તો ઈશ્વર આપણને એવો વખત આપશેજ.”

“જ્યા ! તમે ભૂલોછો. વારંવાર આવો વખત આવવો એ સંભવવું નથી. અનાયાસે આ સંયોગ થયો, અને હવે પછી ફરીથી થાય એવી મને આશા નથી. તમારા ગયા પછી મારી શું રિથિતિ !”

આમ બોલતાંજ તેમણે પોતાનું માથું પાછું નીચું કીધું, અને ફરીથી તેમની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડવા માંડયાં. સૌ. જ્યાકુંવરે પાછાં તેમનાં આંસુ લૂયાં, અને તેમને શાન્ત કરી બોલ્યાં:—

“બાલીજી ! આ વારેઘડિયે શું કરોછો ? તમને આમ ઘટે નહિ. જેટલું તમારું અંતઃકરણ મારાથી છટાં પડવાથી દુઃખી થશે તેટલું શું મારું નહિ થાય ? શું મને તમારા સહવાસથી થોડો આનંદ મળ્યોછે ? શું તમે મારી થોડી સંભાળ રાખી છે ? જેમ મા પોતાના બાલકની સંભાળ કરે, તેમ તમે મારી અને રત્નપ્રભાની સંભાળ આજ દિવસસુધી કરતાં આવ્યાંછો. જે રત્નપ્રભાની ચિંતામાં મારું શરીર સાવ અરધું થઈ ગયું હવું, તે રત્નપ્રભાની હવે મને લેશમાત્ર પણ ચિંતા નથી. મારી ચિંતા પણ હું પોતે રાખતી નથી તે સર્વ કેનેલીધે ? મારું બાલક મને પોતાને ભૂલી તમારીપાસેજ નિરંતર રહેછે એ સર્વનું કારણ શું ? મારું શરીર દિવસે દિવસે સૂઝરવું જાયછે એ સર્વ કેનો પ્રતાપ ? રત્નપ્રભા જે ઘડીમાં માંદી, ઘડીમાં સાજી, એમ દિવસ ગણાવતી તે આજ હુધપુષ્ટ થઈ આખા

ફળિયામાં ફૂદકા મારેછે તે કેની સંભાળથી? શું તમારા મારી ઉપર થોડા ઉપકાર થયા છે? શું આ સર્વ ઉપકારનો બદલો મારાથી કોઈ દિવસ વળી શકશે? એમ તો આ શરીરથી બનવું અશક્ય છે, પણ તેના બદલામાં શું તમે એમ ધારેછો કે હું તમને ભૂલી જઈશ? ભાભીજી! આવા તમારા વિચાર મને બહુજ દુઃખી કરેછે.”

“બેન મારું કહેવું એમ નથી, પણ સ્વાભાવિક રીતે અનુભવેલાં સુખ કરતાં વધારે સુખમાં પડતાંજ પ્રથમની સ્થિતિ ભૂલી જવાયછે.”

“ના! એમ આ માણસથી કોઈ દિવસ બનેજ નહિ. હા! આજસુધી આ બાબત મેં મારા મનમાંજ દબાવી રાખી હતી, પણ આજ પ્રસંગ આવ્યો છે તેથી કહુંછું. ભાભીજી! આપણી સરખી વયનેલીધે હું તમને મારાં સખી ગણુંછું, પણ જે લાડથી હું તમારી સાથે વર્તુંછું, જે નિશ્ચિત-પણાથી હું તમારા સહવાસમાં રહુંછું, તથા મારી તથા રત્નપ્રભાંની જે સંભાળ તમારાથી લેવાયછે, તે સર્વધ્યાનમાં લેતાં હું તમને મારાં મા બરાબર ગણુંછું. રત્નપ્રભા ભૂખે અથવા કંઈ દુઃખે રડતી હોય, ત્યારે તેના મોઢામાં શીશી આપી ધવરાવતાં, અથવા અનહદ ગ્રેમથી વારં-વાર રમાડતાં જ્યારે હું તમને જોઉંછું, ત્યારે મારા મનમાં એજ વિચાર આવેછે, કે તમારાથી જુદાં પડતાં એ મારાં બાલકની કોણ સંભાળ લેશે! અને તે વિચાર ને

અંતે મનને એજ નિશ્ચય થાયછે, કે શું મારામાં એટલી શક્તિ નહિ હોય, કે હું તમને મારી સાથે સદામાટે રાખી રહું! બાકી! હું તમારું બાલક છું, રત્નપ્રભા તમારું બાલક છે, મારું શરીર તો હવે સદાનું વ્યાધિગ્રસ્ત થયું. ત્યારે મારું આ બાલક, અથવા ઈશ્વર જો મને બીજા બાલક આપે, તો તે તમવગર બીજા કોને આધારે? જ્યારે મુંબઈથી હું આહિં આવી, ત્યારે તમારા દેરનું પણ એમજ કહેવું હતું, કે લાક્ષીના સહવાસમાં તમે સુખી થશો. આ સર્વ જો તમે ખરું માનતાં હો, તો એમ પણ તમારાં અંતઃકરણમાં નિશ્ચય રાખજો, કે કોક દિવસ એવો આવશે, કે જ્યારે આપણે હંમેશમાટે સાથે રહેશું, આપણાં બાલકોને આપણી આગળ રમતાં જોઈ ખુશી થશું તથા આપણા દિવસ આનંદમાં ગાળશું.”

“બસ. ઈશ્વર એવો વખત આપે તો મને સર્વ મળી ચૂક્યું. પોપટને હું મારા ભાઈ ખરાબર ગણું છું, મને સખીનું સુખ તમે આપવા માંડ્યુંછે, અને રત્નપ્રભાને હું મારું પોતાનું સંતાન ગણું છું. સંસારમાં એથી કંઈ વિશેષ સુખ હશે એમ હું સમજતી નથી. ઈશ્વર સદાનેા સહવાસ રાખશે, તો તમ બેચને સુખી જોઈ સુખી થવામાં, તમ બેચનાં બાલકોને મારાં પોતાનાં ગણી તેની સંભાળથી મળતું સુખ અનુભવવામાં, અને એ પ્રમાણે મારું પોતાનું

અંતઃકરણ સ્થિર રાખી તે પરમેશ્વરપ્રત્યે નિરંતર જોડવામાં હું માઁ સર્વસ્વ માની લઈશ.”

“ધન્ય! તમને એમજ થટે. દયો આ માઁ વચન. પરમેશ્વર જ્યારે યોગ્ય વખત આપશે ત્યારે હું તમને મારી પાસે તેડાવીશ; નાનાં બાલકોની સંભાળનું કામ તમને સોંપી હું હંમેશા ધરકામમાં માઁ મન રાખીશ; તમે અમ સર્વની સંભાળ રાખજો, અને નિરંતર શંકરના પૂજનમાં મન રાખી તેમાંથી મળતી નિવૃત્તિને વખત તમારાં બાલકો સાથે આનંદમાં કહાડજો.”

આમ બોલેછે તેટલામાં દૂરથી “કોણ” એવો અવાજ આવ્યો. બેય સખીઓએ તે તરફ જોયું. ધરની પશ્ચિમ દિશાએ આવેલી તુરંગની અગાશીમાં ચોક્કી કરતા એક સિપાઈનો આ અવાજ હતો. હવે તેમને ખબર પડી કે આહિં તેમને આવવાને ઘણો વખત થઈ ગયો હતો. તે બેય જણ નીચે ઉતરવા માંડ્યાં, નીચે ઉતરતાં પાસેની ચોક્કીએથી અગિયાર ટકોરા વાગતા સંભળાયા. સખી-સહવાસમાં ગયેલા આ ત્રણ કલાક બેયજણનાં મનને ધણાજ દુઃકા લાગ્યા. પગથિયાં ઉતરતાં સૌ જયાદુવરનાં સખીએ કહ્યું, “બેન! આ ત્રણ કલાક માટે હું અંતઃકરણથી ઈશ્વરનો ઉપકાર માનું છું” આ સાંભળવા ત્યાંજ કલાં રહ્યાં. તેનાં સખીએ તેને હેતથી આશ્વિન કડું અને તેનો હાથ ઝાલી સુવાના ઓરડામાં

ગયાં રત્નપ્રભાના ઘોડિયાં આગળ બેય જણ ઉભાં રહ્યાં, સખીએ તેનો પડદો ઉઘેા કયો, રત્નપ્રભા જાત્રત અવસ્થામાં આમથી તેમ આંખેા ફેરવતી જણાઈ, તેનાં કાઝીએ વહાલથી તેને ઉપાડી લીધી, દૂધથી ભરેલી શીશી તેના મોઢામાં આપી, અને પથારીમાં સુવારી બેય સખી તેની પાસે બેડા. પયઃપાનથી સંતોષ પામી બાલક આનંદ કરતાં નિદ્રાવશ થયું, તથા તેનાં આ બેય મુરખી પરસ્પર વાતો કરતાં તથા કલાકે કલાકે વાગતા ટકોરા ગણતાં અંતે નિદ્રાવશ થયાં.

આ પ્રમાણે ૬૯ સ્નેહથી બંધાયેલાં બેય જણ પોતાનો વખત આનંદ તથા સંતોષમાં ગાળે તેમાં શું નવાઈ ! જે સખીનો મેળાપ આજ ધણે વર્ષ થયો હતો તે બાત્રી વખતુબાના સહવાસમાં સૌ. જયાકુંવરના દિવસો ધણાજ ખુશીમાં જાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ! પોતાનાંજ બાલકને ઘરમાં તથા ફળિયામાં દોડાદોડ કરવું, રમવું, આનંદ કરવું, અને હવે પ્રભુપ્રતાપે થોડા થોડા શબ્દ બોલી સર્વને હસાવવું બેઈ કઈ માતાનું મન આનંદ ન પામે ! આ સર્વ ખુખવચ્ચે સૌ. જયાકુંવરને માત્ર એકજ અસંતોષ હતો, અને તે એજ કે તેના પતિ આ વખતે તેની પાસે હતા નહિ. આ અસંતોષ વારંવાર તે પોતાનાં સખીઓને જણાવતાં, પ્રસંગોપાત તે સાંભરી આવતાં સાથે પોતાનાં ઘરની સ્થિતિ પણ યાદ આવવાથી તેમની

આંખમાં પાણી આવતાં, પણ અંતે એ સખીરત્નનાં આશ્વાસનથી તે શાંત થતાં અને તેમના દિવસ યુશીમાં જતા.

પોપટે મૅટ્રીક્યુલેશન સુધીનો પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કર્યાને આજ એ વર્ષ થયાં હતાં, અને હવે તે મુંબઈની માંટ મેડિકલ કૉલેજમાં વૈદ્યકનેા અભ્યાસ કરતા હતા. હજી તેમની વિદ્યાર્થી અવસ્થાજ હોવાથી પોતા તરફની પોતાના પતિને જરાપણ ચિંતા ન થાય તે માટે સૌ. જયાદુંવર અતિશય મેહેનત લેતાં. મનમાં અતિશય ઉત્કંઠા હોવા છતાં યોગ્ય પ્રસંગ ન હોવાનેલીધે પોપટથી કંઈ પણ ખની શકતું નહિ, અને તેથીજ તેમને સૌ જયાદુંવરને તેમની સંભાળ વધારે લેવાય તેથી પોરબંદર જવાની રજા આપી હતી. આમ છતાં અભ્યાસથી મળતો નિવૃત્તિનો વખત હુંમેશ તેનાં મનને એ લાંબી મુસાફરી કરાવતો, અને કેટલીક વખત અભ્યાસની અધવચમાં પ્રિયા અને બાલક યાદ આવતાં પોતાથી પોતાનો એ ધર્મ બૂલી જવાયછે એમ મનમાં ખેદ થતો. અંતે ૧૮૮૫ના મે માસમાં જ્યારે કૉલેજ બંધ થાય, ત્યારે પોપટે પોતાનો એ વખત ત્યાં ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો.

આ પ્રમાણે એક દિવસ સવારના પોહોરમાં, આગળથી મળેલી ખબરને આધારે, આતુર અંતઃકરણને નિવૃત્ત કરવા, સૌ. જયાદુંવર સખી તથા બાલક સાથે ઘરની વિશાળ અગાશીમાં ચર્યાં હતાં. ઝળઝળું થતાંજ આવેલા

એક અવાજે તેમને સૂચવ્યું હતું કે જે આગખોટમાં તેમના પતિ આવવાના હતા, તે પૌરબંદરનાં બારામાં આવી ચૂકી હતી; અને તેને લગભગ એક કલાક થઈ જવાથી, જોકે પોતાનાં સખી તો અગાશીના એક ખુલ્લામાં રત્નપ્રભા સાથે આનંદ કરતાં હતાં, તોપણ પોતે પતિના આવવાના રસ્તા તરફ નજર કરી આતુરતાથી ઉભાં હતાં. અંતે દૂરથી આવતા પ્રાણપતિને તેમણે ઓળખ્યા, “ભાભીજી ! જીવે એજ કે નહિ.” એમ કહી સખીને પાસે બોલાવ્યાં, સખીએ હાસ્યમાં “હા બાપુ એજ” એમ કહેતાં રત્નપ્રભામાં પાણું ધ્યાન નાખ્યું, પણ તેટલા વખતમાં સૌ. જયાકુંવર તો પતિસહવાસ માટે કેઠ અગાશીની નિસરણી સુધી આવી પૂગ્યાં હતાં. નીચે આવતાંજ છેલ્લે પગથિયે તે અટક્યાં. ઘરમાં સુરખી આગળ એ ખબર મારાથી કેમ કહેવાય એમ વિચાર કરતાં, તથા ઉંચી દૃષ્ટિ કરી સખીની વાટ જોતાં તે ત્યાંજ ઉભાં રહ્યાં અંતે રત્નપ્રભાને હાથ ઝાલી, ધીરે ધીરે ઉતરતાં પોતાનાં સખીને જોતાંજ તેમણે કહ્યું, “ભાભીજી ! જલદી નીચે આવી બાઈજીને ખબર તો આપો !” “બેન આપું છું એમાં ઉતાવળ શું છે ?” એમ કહી તેનાં સખીએ એ પ્રસંગને બીજો લઢાવો લીધો, અને પછી નીચે આવી પોતાનાં સુરખીને એ ખબર કહી. સુરખી તરત બહાર આવ્યાં, અને ઘરના બારણાં આગળ ઉભાં, એટલામાં ખડકીનું બારણું ઉઘડ્યું, અને પોપટ

અંદર આગ્યા. ઘરનાં મોટાં કુળિયાંમાં થઈ ઓટલા ઉપર આવતાં તેમણે પોતાનાં મુરખખી કાઢીને, તેની પાછળ પોતાનાં મુરખખી ભાલીને, તે બેની વચમાં, નીચે, હાથમાં લીધેલાં કંઈ રમકડાં સાથે રમતી રતનપ્રભાને, અને સૌથી પછવાડે અગાશીની નિસરણીને આધારે ઉભેલાં સૌ. જયાકુંવરને જોયાં. આ બેય પ્રેમીની આંખ મળતાં સૌ. જયાકુંવર નીચી દૃષ્ટિ કરી પોતાના ઓરડામાં ગયાં; પોપટ પ્રથમ પોતાનાં મુરખખીને પગે લાગ્યા, જેમણે આંખમાં આ મેળાપથી આવતા આનંદનાં ઝળઝળિયાં સાથે તેમને આશીર્વાદ આપ્યો; આ પછી તે પોતાનાં ભાલીને પગે લાગ્યા, અને અંતે જમીન ઉપરથી ઉંચી નજર કરી આશ્ચર્યતાથી જોતી રતનપ્રભા તરફ પોતાનો હાથ લાંબો કર્યો. સહવાસને ઘણા દિવસ થઈ ગયેલા હોવાથી આ મુરખખીને તે ઓળખી શકી નહિ, અને તેથી પોતાની કાઢી તરફ જવા માંડ્યું, જેણે તેને હેતથી તેડી લીધી. ઓરડામાં જતાંજ અરધી નીચી દૃષ્ટિએ એક ખુલ્લામાં સૌ. જયાકુંવરને પોપટ જોયાં, તે તરત તેમની પાસે ગયા, પાસે આવતા પ્રાણપતિને તેમણે હાથ જોડયા, અને અંતે પ્રેમપાશથી અંધાયેલાં આ બેયજણુ આનંદથી પરસ્પર વાતોમાં ગુંથાયાં.

આ પ્રસંગથી મળતો આનંદ, સંતોષ તથા અનુભવાઈ સુખ પોપટ તથા સૌ. જયાકુંવરનાં મનને અતુલ્ય હતાં. નિશ્ચિંતપણે તે બેયજણુ એક બીજાના સહવાસમાં પોતાના

દિવસો ખુશીમાં કાઢવા માંડ્યાં. પતિ તથા પ્રિયા, પોતાનાં બાલકને પાસે ખેસાડી, તેને રમાડી, હસાવી, અને તેમાંથી મળતા સંતોષ તથા આનંદનો અનુભવ કરી પોતાના દિવસોને વધારે સુખદાયક કરતાં હતાં. તે સાથે ખેચ મુરબ્બીની અતિશય માયાથી, સંભાળથી, અને હેતુથી પોપટ તથા સૌ. જયાકુંવરના પૌરબંદરમાં તેમના સહવાસ અને તેમની સંભાળમાં ગયેલા દિવસોની બરેખરી બીજા કોઈ દિવસ કરી શકે તેમ હતું. અંતઃકરણ આ આનંદનો વધારે અનુભવ લેવા ઉત્કંઠિત હતું, પણ એ પ્રમાણે માસ એક જતાં પોપટને પાછો પોતાના અભ્યાસમાટે મુંબઈ જવાનો વખત આવ્યો. સૌ. જયાકુંવરનું શરીર સાદું જોઈ, તેનાં મનમાં એમ થયું કે હજી પણ તે થોડા દિવસ વધારે આહું રહેશે, તેા તેનાં શરીરની સ્વસ્થતા વધારે ચતાં, બિવિધનાં સુખની વધારે આશા રાખી શકાશે. આ લાલચે પોપટના મનમાં એમ નિશ્ચય કર્યો, કે બીજી રત્ન આવતાંમુધી તેમને આહુંજ રહેવાનું સૂચવવું, અને પોતે પાછું એકલાં મુંબઈ જવું. અંતે એ વખત પાસે આવતાં પોપટ એક દિવસે સૌ. જયાકુંવરને પોતાનો એ વિચાર જણાવ્યો.

સૌ. જયાકુંવરે કહ્યું, “શું ત્યારે વળી મને આહું એકલાં રાખવાનો તમારો વિચાર છે ? હા ! હું કપ્પલ કરૂં છું કે મને આહું સર્વ પ્રકારનું સુખ છે, પણ તમારા વિયોગમાં મને

તે કડવું ઝેર જેવું લાગેછે. મારી સંભાળ તો આહિં ઘણીજ લેવાય છે, પણ તમારી દરેક ઇચ્છાને અનુસરવું કરવાને ત્યાં કોઈ નથી. એ કામ માટું છે, એ ધર્મ મારો છે, હું શરીરે હવે સ્વસ્થ છું, અને તેથી તમે હાથે કરી મને મારા ધર્મથી ભૂલાવો મા.”

પોપટે કહ્યું, “તમારા સર્વ વિચારને હું મળતોહું. જેમ મારા વિયોગમાં આહિંનો આ સંતોષ તમને જરા-પણ ગમતો નથી, તેમ તમારા વિયોગમાં ત્યાંનો કંઈપણ સંતોષ મને સુખ આપી શકશે નહિ; પણ મારા વિચાર એટલેથી અટકતા નથી. હું હમણાનાં સુખ-દુઃખનો વિચાર કરતો નથી. હજી મારી સ્થિતિ એવી નથી થઈ કે હું તમારી પાછળ વધારે ધ્યાન આપી શકીશ, અને જ્યાંસુધી તેમ ન થાય, ત્યાંસુધી તમને ત્યાં લઈ જવાં, એ મારી કૃતમ્મતા ગણાય.”

ભય તથા આશ્ચર્ય સાથે સૌ. જ્યાકુવરે કહ્યું, “શું ત્યારે તમારો અભ્યાસ પૂરો થાય ત્યાંસુધી મને આહિંજ રાખવાનો તમે નિશ્ચય કર્યોછે?”

“ના, એમ ગભરાઓ માં. માટું એટલુંજ કહેવું છે કે માત્ર બીજા ત્રણ ચાર માસ આહિં કહાડો, તેટલા વખતમાં મને ફરીથી રજા મળતાં હું પોતે પાછો આવી તમને તેડી જઈશ.”

“ નાથ ! હવે તો એમ નહિ થાય ! હું વિનંતિ કરુંછું કે કૃપા કરી મને સાથે લેતા જાઓ. તમે મારી સંભાળ નથી લઈ શકતા એમ આ જીભમાંથી કોઈ દિવસ નીકળ્યું નથી, અથવા મારી ખાત્રી છે કે બીજું કોઈ એવું વિચાર વગરનું વચન તમારી આગળ બોલ્યું નહિ હોય, તેમ છતાં એ પ્રમાણે વારંવાર મનમાં એણું લાવી જીદાઈને ભાસ દેખાડો. માં હું માંદી હતી, એટલે તમારી આજ્ઞાપ્રમાણે મનમાં કંઈ પણ ન લાવતાં અહિં ખુશીથી આવી, તમારા વિયોગના દિવસો લેશ માત્ર પણ સંકોચ વગર મેં બા તથા બાબીના સહવાસમાં કહાડયા, તે સર્વ એવી આશાએ કે મારા પ્રાણપતિ તરત અહિં આવશે, અને પછી હું તેનાથી જીદી નહિ પડું. આ આશામાં હવે નિરાશ કરો માં ”

“ નિરાશ કરવાની મારી જરાપણ ઈચ્છા નથી. માં એટલુંજ કહેતું છે, કે ક્રૂર બીબા ચાર મહિના ધીરજ રાખવાથી, આપણે પરસ્પર સહવાસમાં લાંબો વખત રહી શકશું. આનું કારણ એટલુંજ કે તમારું શરીર વધારે સાંઝે થતાં, મુંબઈની અવ્યવસ્થામાં તે પાછું ખગડવાને થોડો સંભવ રહેશે, અને ઈશ્વરકૃપાએ એમ થયું, તો પછી જીદાં રહેવાનો પ્રસંગજ શું કામ આવશે.”

“ પણ કદાચ તમારા વિયોગમાં અહિં માં શરીર વધારે ખગડ્યું તો ?

“હા. જેમ લાલીએ મને જણાવ્યું તેમ તમે તમારા દિવસ ઉદાસીમાં અને નિર્થક ચિંતામાં ગાળશો, તે તમ થશે.”

“એમ થાય તો તેનો શું ઉપાય !”

“તેનો ઉપાય એજ કે મારે મારા વિચાર એક કોર રાખી તમારા વિચારને વજન આપવું.”

“આ હું બોલતી નથી, તમે બોલો છો, અને તેજ પ્રમાણે કરશો એવી મને આશા છે.”

પોપટ આ વખતે જરા વિચારમાં પડ્યા; અંતે તેના અંતઃકરણમાંથી એક નિશ્વાસ નખાયો અને તે પછી તે બોલ્યા, “હું બાણું છું અને સમજું છું કે હું જે આ વખતે કરું છું, અથવા તમને કરવા સૂચવું છું, તે મારે કરવું ન જોઈએ. તમારા અંતઃકરણનું નિર્મળપાત્રું, નિદોષપાત્રું, અને લોળાંપણું ધ્યાનમાં લેતાં મારા મોઢામાંથી જે વચનો આજે નિકળ્યાં છે તે તમને અતિશય દુઃખદાયક થઈ પડ્યાં હશે. પણ જે વિચાર આજ મેં તમને જણાવ્યા છે તે જો જરાપણ વજન આપવા યોગ્ય હોય, તે તમારું સમજી અંતઃકરણ તેમ કરવામાં મારાં મનની શું ધારણા છે, તે સમજ્યુંજ હશે. શું કંઈ ! મારો બીજો કંઈ ઉપાય નથી. હમણાં સાથે જતાંજ યાજી તમારી સ્થિતિ બગડશે, તો આપણા બેયની, અને તે સાથે આ બાલકની શું અવસ્થા થશે ? જરા વિચાર કરો,

તમારા પોતાના શરીર તરફ જુવો, મારી સ્થિતિ તરફ જુવો, આપણા ઘરની સ્થિતિ તરફ જુવો, અને તે પણ નહિ તો અંતે આ તમારે આધારે પડેલાં નિર્દોષ બાલક તરફ નજર કરો. તમારૂં પોતાનું શરીર ત્યાં આવવાથી અસ્વસ્થ થતાંજ તમે પાછાં કેવી દુઃખદ સ્થિતિમાં આવી પડશો, તમારૂં મન કેટલી કેટલી ચિંતાનું ભોગ થઈ પડશે, અને અંતે 'મારાથી કંઈ બનવું નથી' એમ ફરીથી મનમાં લાવી તમે કેવાં દુઃખી થશો ? એ તમારૂં દુઃખ તમારા ધ્યાનમાં ન આવવું હોય, તો એટલોજ વિચાર કરો કે તમને તમારી આગલી અસ્વસ્થ સ્થિતિમાં પાછાં પડતાં જોઈ મારાં અંતઃકરણમાં શું થશે, અને આપણા ભવિષ્યનાં સુખને આધાર પછી કયા સાધન ઉપર રહેશે ? તે પણ તમારી નજરમાં ન આવવું હોય તો એટલુંજ વિચારો કે તમારૂં શરીર બગડતાં રત્નપ્રભાની શું સ્થિતિ થશે, તેનાં પોષણ માટે તે કેની તરફ નજર કરશે અને હાલ જે કંઈક સંતોષ તમને મળ્યો છે તે સંતોષ જતાં જ્યારે એ તમારૂં બાલક ભૂખના દુઃખે તમારા ખોળામાં તરફડિયાં મારવું હશે ત્યારે તમારૂં અંતઃકરણ તેની દુઃખદ સ્થિતિ જોઈ કેટલું ખેદ પામશે ? તમારાં અંતઃકરણના વિચાર હું બાણું છું, પણ હું તેને લેશમાત્ર પણ વળન આપી શકતો નથી. ખરી વાત છે કે ત્યાં હમણાં કોઈ નથી, એકલાં

એન છે, તેની હું ના નથી કહેતો, પણ તેટલા સાડ થઈને તમારે ગમે તેમ હોય તોપણ ત્યાં આવવુંજ નોઈએ એ કંઈ જરૂરનું નથી.”

“કેમ જરૂરનું નથી? ઘરમાં કોઈ ન હોય, અને હું અહિં નિશ્ચિંતપણે આનંદ કરું એ કેવું દેખાય!”

“નહિ તમે ભૂલો છો. તમે એમ ધારતાં હો કે તમારા અહિં વધારે વખત રહેવાથી આપણાં કોઈ મુરખી ગુસ્સે થશે તો તે ખોટું છે. જે મુરખી તમારી અસ્વસ્થ સ્થિતિ નોઈ, તમે સારાં યશો અને સ્વસ્થ રહેશો તો તેથી આજસુધી અવ્યવસ્થામાં પડેલું ઘર, ભવિષ્યમાં કંઈક સારી સ્થિતિમાં આવશે એવી આશાએ તમને અહિં મૂકી ગયેલ છે, તેજ મુરખી તેની પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે થવા તમે અહિં વધારે વખત રહો તો તેથી શું ગુસ્સે થાય? કોઈ દિવસ પણ નહિ, પણ ઉલટું જો તમે તમારાજ વિચાર પાર પાડવા, અને તમારું, તમારાં બાલકનું, અને તમારાં ભવિષ્યનું ગમે તેમ થવું હોય, તોપણ માત્ર તમારા કહેવા પ્રમાણે સર્વને સાડે લગાડવાજ ત્યાં આવો, તો તેથી પોતાના વિચાર પાર ન પડવાથી, પોતાનાં મનની આશા અધવચ્ચે ઉંધી વળવાથી, તથા ઘરની ભવિષ્યની સ્થિતિ એ પ્રમાણે થવાથી વળી અનિયમિત થવાની ચિંતા ફરીથી મનમાં ઉત્પન્ન થવાથી, તે મુરખી કેટલો ખેદ પામશે તેનો તમેજ

વિચાર કરો. માણસના બોલવા ઉપર તમારે ધ્યાન આપવાનું નથી. તે ગાડરિયો પ્રવાહ છે. તમારે તમારાં મુરખીની આજ્ઞા ઉપર, તથા તમારી પોતાની બુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખવાનો છે. જો તમે સમજી ન હો, તો તમને ક્યારની અહિં રહેવાની આજ્ઞા મેં કરી હતી; પણ જ્યારે હું જાણું છું કે તમે તમારી, મારી, તમારાં બાલકની, તથા તમારાં ઘરની સ્થિતિ સમજો છો, ત્યારેજ તમારા અંતઃકરણમાં આવતા અનેક વિચારોનું સમાધાન કરવા હું આટલું બોલ્યો છું. હવે મારે વધારે કંઈ કહેવું નથી. માત્ર મારા આ બોલવા ઉપરથી તમારો શું વિચાર થયો, તેજ હું જાણવા ઈચ્છું છું.”

“કેણે જાણે મારા વિચાર દૃઢ નથી, અથવા તો મારી વિચારશક્તિ ઓછી થઈ ગઈ છે, ગમે તેમ હોય; તમારા આ વિચારની સામે મારાથી કંઈ પણ બોલી શકાય તેમ નથી, છતાં મારું અંતઃકરણજ મને એમ સૂચવે છે કે હું હવે ત્યાં આવું તો સર્વને સાચું લાગે.”

“નહિ સર્વને સાચું લાગવા સાચું તમે તમારું પોતાનું ખુવો મા. જો પ્રભુ પ્રતાપે શરીરે સ્વસ્થ હશું તો ખીલ સર્વને ખુશી કરવાનો ધણો વખત છે.”

“નાથ! હું તમારી મરજી પ્રમાણે આજ સુધી ચાલી આવી છું, અને હજી પણ એમજ કરીશ. જગતમાં મારું સાચું કેમ કહેવાય, તે તમે સારી રીતે સમજો છો, તેથી

તમારા વિચારથી વિરૂદ્ધ ચાલવામાં હું મારો કંઈ લાભ સમજતી નથી. તોપણ જગતમાં માણસને કેટલો વખત જીવતું છે, અને આયુષ્ય કેટલું લાંબું હશે ? વેહેલાંમોડાં મરણ તો આવવાનુંજ છે. ત્યારે જ્યાં બીજી કંઈ પાછળ ન રહેતાં, માત્ર મુરખીઓની સેવા અને માફ કર્તવ્ય કરતાં જો તેથી પાછળ કંઈપણ સાફ કહેવાતું હોય તો મારો ગમે તેટલો સ્વાર્થ હોય તો તે પણ મારે મુકી પહેલું તેજ કરવું જોઈએ. નાથ ! આવા મારા વિચારને લીધે મેં આટલીવાર તમારા વિચાર કબુલ રાખ્યા નહિ, અને જોકે હજી પણ મારા મનનો નિશ્ચય તો એજ છે, તોપણ અહિં મારા રહેવાથી મને જે જે લાભ હોય, તે ધ્યાનમાં લેવા કરતાં, માત્ર તમારી આજ્ઞાજ ધ્યાનમાં લઈ હું વળી બીજા ત્રણ માસ ગમે તેમ કહાડી નાખીશ. ભલે ! સુખેથી તમે જાઓ. મને અહિં પૂર્ણ સુખ છે. માત્ર મુરખીઓની અને આપની સેવા સુખની તથા મારાં ધરકર્તવ્યની આશા મનમાં હજી એમને એમ રહેછે, અને ઈશ્વર તે પૂર્ણ કરશે કે નહિ, એટલીજ મને શંકા થયા કરેછે. શું કામનું આ શરીર, તથા શું કામનું આ જ્ઞાન, ત્યારે તે શરીરનું અને જ્ઞાનનું કંઈ પણ સાર્યક થઈ શકે નહિ. હશે ! મારા પ્રારબ્ધમાં એમજ હશે. મુંબઈ જઈ મારી ચિંતા કરશે નહિ, હું અહિં મારાં માવતરનાં ઘર જેવીજ સુખી છું, અને જે પ્રેમ

તથા માયાથી મુરખી કાઢી તથા જ્ઞાની મારી સાથે વર્તે છે, તથા જે હેત બાળી વખતુબા મારી તરફ વળતાવે છે, તે પ્રેમ માયા તથા હેત મેં બીજે ક્યાંય જોયેલાં નથી તમારો સહવાસ વધારે વખત રહ્યો હતો તો મારી શારીરિક સ્થિતિમાં કેટલો ફેરફાર થાત? પણ હું બાળું છું કે તેમ થતું તમારા હાથમાં નથી, અને તેથી અહિં વધારે વખત રહેવાની વિનંતિ કરી તમારાં મનમાં સંકોચ કરવાને હું ખુશી નથી. માત્ર એટલીજ મારી વિનંતિ છે કે ત્યાં જઈ આ નિરૂપયોગી માણસને વિષે મનમાં ચિંતા ન રાખતાં, તેની તથા તમારાં બાલકની કૃપા કરી વારં-વાર પત્રદ્વારાએ સંભાળ લેતા રહેશો.” આમ બાલતાં નીચું જોયું, અને આંખમાં આવતાં પાણી પોતાના છેડાથી લૂવા માંડ્યાં.

“વાહ ! તમારી દૃઢતાની સીમા અહિંજ આવી રહી કે શું? ઉદાસ થાઓમાં, હું નિરંતર પત્ર લખીશ. ત્રણ મહિના હમણાં જતા રહેશે, તે પછી આવો આગ્રહ હું કોઈ દિવસ પણ કરીશ નહિ. ઉચું જીવો, મને જવાબ આપો. હું કાલે જવાની તૈયારી કરું કે નહિ?”

“ખુશીથી કરો. માત્ર અંતઃકરણ કડણ રહી શકું નથી, નહિ તો આ વખતે તમારાં મનમાં આમ ઉદ્વેગ કરાવત નહિ. શરીરની સંભાળ રાખજો, ખુશીમાં રહેજો, તથા પાછા વેહેલા આવી મળજો.”

આ સમયે સૌ. જયાકુંવરનાં સખી તથા તેની સાથે બાત્રી વખતુબાએ પોતાનાં પ્રિયસખીના નિરંતરના નિયમ પ્રમાણે ખબર પૂછવા મોકલેલું માણસ એ ઓરડામાં દાખલ થયું.

પોપટે કહ્યું, “આવો, કેમ બા કુશળ છે?”

તેણે કહ્યું, “હા, ખુશીમાં છે. આપને નમસ્કાર કલા છે, અને જયાબાના ખબર પૂછાવ્યા છે, તથા કહ્યું છે કે જો એમને શરીરે ઠીક હોય, અને કંઈ કામ ન હોય, તો બે ત્રણ દિવસ થયા મળાયું નથી, માટે જરા આવી નય તો મનમાં ચિંતા ન રહે.”

“ભલે! ખુશીથી. તેમને તેડી જાઓ. અને તે સાથે બાને મારા આશીર્વાદ સાથે એટલું પણ કહેજો, કે મને અહિં આવ્યાને માસ એક થઈ ગયો, તેથી હવે હું કાલે આપની રજા લેવા ધાડું છું, અને તે સાથે એટલું વિનવું છું, કે જો કે આપનાં સખીની ભલામણ આપને કરવી ન હોય તો પણ આજ સુધી આપે જે તેમની સંભાળ લીધી છે, તે માટે આપને આભારી છું. તથા વળી વિનંતિ કરું છું, કે હું પાછો આવું ત્યાંસુધી તેવીજ સંભાળ રાખી મને ઉપકારી કરશે.”

સૌ. જયાકુંવરનાં સખી આ વખતે આનંદ, જરા આશ્ચર્ય, તથા કંઈક ખેદ સાથે બોલ્યાં, “શું! ભાઈ તમે કાલજ ચાલવાના છો? અને મારાં બેનને અહિંજ રાખશો?”

“હા બાણી. એવિધે અમે બેયે હમણાંજ વિચાર કર્યો છે, તોપણ આપણાં મુરખી કાકીનો, ખાશ્રીનો, તથા તમારો વિચાર મારે લેવો હજી બાકી છે, માટે તે બેય કૃપાળુને મળી તમેજ એ વિષે નક્કી કરો. અહિં રાખવાનાં શું કારણ છે, તે સર્વ મેં તમારાં સખીને જાણાવ્યાંછે, તેમ તમે પણ તે જાણોછો માટે આજ રાત મુઘીમાં એ વિષે તમે ચારેયનો જે વિચાર થશે, તે પ્રમાણે હું કરીશ.”

બેય સખી તથા મુરખીએ નક્કી કર્યું કે સૌ. જયાકુંવરને ત્યાંજ રાખવાં, અને તેમની સ્થિતિ વધારે સારી થાય તેમ સર્વ રીતે પ્રયાસ કરવો. આ વાત તેમણે પોપટને જાણાવી, અને એપ્રમાણે તેને એકલાને બીજે દિવસે નીકળવાનું નક્કી થયું.

સવારના આઠ વાગ્યા હતા; તે વખતે પ્રાતઃકાલના કર્મથી પરવારી, જમી, પોપટ હવે સર્વની રજા લેવા તૈયાર થયા. ઓરડામાં સૌ. જયાકુંવર કંઈક ઉદાસ, પણ તે ઉદાસી જોઈ મારા પતિ જતી વખતે મનમાં ક્રુષ્ણી થશે એવી શંકાથી કંઈક હસ્તે મોઢે, પતિની વાટ જોતાં ઉભાં હતાં, ત્યાં પોપટ ગયા. “હું હવે જાઉં? મને કંઈ કહોછો? ઉદાસ ન થાઓ.”

સૌ. જયાકુંવરે જવાબ આપ્યો, “ખુશીથી જાઓ. હું ઉદાસ નથી. મારે કંઈ કહેવું નથી. જેટલું કહેવાનું હતું તેટલું કાલ કહી ચૂકી છું. ફરીથી યાદ આપવાનું માત્ર

એટલુંજ કે રસ્તામાં શરીરની સંભાળ રાખજો, તથા ત્વાં પહોંચી તરત પત્રથી સંભાળ લેજો.”

“ તરત પત્ર લખીશ. હવે જઈશું, ખુશીમાં રહેજો, મુંઝારો નહિ, તમારી તથા રત્નની સંભાળ રાખજો.—”આમ બોલતાં અંતઃકરણ બરાઈ આવ્યું, આંખમાં ઝળઝળિયાં આવ્યાં, અંતઃકરણનો અંદરનો ભાર ઓછો કરવા બહારથી કૃત્રિમ ભાર ઉપર મૂક્યો, પણ પતિપ્રિયા આ ક્ષિતિમાં માત્ર એક પણ રહ્યાં, તેટલામાં બહારથી આવતાં પગલાંએ તેમને છૂટાં કીધાં, અને તેજ વખતે બાપ્રી વખતુબાનાં માણસે આવી પોપટના હાથમાં એક પત્રિકા મૂકી પોપટે તે કબ્બેલી અને વાંચી.

“ સર્વ ગુણસંપન્ન વિદ્યાસાગર બાઈ પોપટ.

૧. બાપ્રી વખતુબાના નમસ્કાર વાંચવા તરિદ લેશે. આપના કહેવરાવેલા સમાચાર જાણ્યા, તથા વિશેષ વિગત મારાં સખીને મોટેથી સાંભળી. મારાં સખીની પ્રકૃતિ આદિ આવ્યા પછી સુધરી છે, અને આદિ રહેવાથી ફાયદો થશેજ. તે આદિ રહેશે તો આપે તેમના વિષે કંઈ ફિકર રાખવી નહિ. મારાં સખી મારા પ્રાણ છે, ફક્ત દેહ જુદો છે. કોઈ વાતની તેમને હરકત આવવા દઈશ નહિ. માણસ મોકલી તેમને ખુશી રાખવા બનશે તેટલી કેશોશ કરીશ. આપના વિયોગ વિના ખીજતું કંઈપણ દુઃખ હું થવા દઈશ નહિ. આપ તેમની

પ્રકૃતિ જોઈ, તેમને ખુશીથી આંહિ મૂકી જાઓ. આપણે
સાનું હૃદયે તોપણ દિલગીરીમાં રહિએ તો મંદવાડ
જેવાંજ થઈ જઈએ, તો માંદાં માણસને કેમ ન થાય !
તે માટે મૂંઝાતું નહિ. આપની મરજી છે, તથા આપના
તથા તેમના પિતાજીનો એક મત છે, તેથી હું પણ એ
બાબતમાં સંમતિ આપું છું. ફિકર એટલીજ રહેશે કે કદી
તબિયત બગડી તો! પણ પરમ દયાળુ ઈશ્વર એવું
કરશેજ નહિ. બાઈ એ તો સ્ત્રીનો ધર્મ છે કે પતિ
સાથેજ રહેવું; પણ કપાય ન હોય ત્યારેજ આમ રહેવું
પડે, તે મેં મારાં સખીને સમજાવ્યું છે. તે આપના વિયો-
ગથી દુઃખી થાય, વળી ધર્મ ચુકાય, એટલાવાસ્તે સાથે
આવવા આગ્રહ કરતાં હતાં, પણ હવે આપની આજ્ઞા
પ્રાપ્તતાં નથી. આપ ખુશીથી તેમને આંહિ રાખી જાઓ.
હું કોઈ વાતે મૂંઝાતો દર્શાવું નહિ. વખતો વખત આંહિ
અમની ખુશી હશે ત્યારે તેડાવી ખુશીમાં રાખીશ. એજ.”

પોપટે પત્રિકા પોતાનાં પ્રેમપાત્રના હાથમાં મૂકી
પત્રિકા લાવનારને કહ્યું, “ બાને મારા આશીર્વાદ સાથે
કહેજો કે આ ઉપકારનો બદલો હું કોઈ દિવસ નહિ ભુલું.”

માણસ જવાબ લઈ ગયું. પોપટે સૌ. જયાકુંવર
તરફ જોયું.

“ હવે હું—”

“પુરીથી.” એમ બોલી પતિ તરફ હાથ નેડયા; પતિએ તે પોતાના હૃદય સાથે પ્રેમથી દાખ્યા; પણ તેટલામાં બહારથી સાદ આવ્યો કે “બાપા હાલો પાછો તડકો ચડે છે. રસ્તામાં હેરાન થાશું.” સૌ. જ્યાંકુંવરે પોતાના હાથ લઈ લીધા, અને પોપટ તેમની તરફ પ્રેમથી નેઈ અંતે ઓરડાની બહાર આવ્યા. આહું રત્ન-પ્રભા સાથે તેનો હાથ ઝાલી, તથા નીચી નજરે તેની તરફ નેઈ ધીરે ધીરે ચલાવતાં બાણી સામાં મળ્યાં.

પોપટ કહ્યું, “બાણી હું રત્ન લઈશું.”

“બાઈ સુખેથી જાઓ. શરીર સંભાળજો, થાકા વહેલા આવજો, અને મારાં સખીની જરાપણ ચિંતા રાખશો માં.”

“બાણી! તમે છો ત્યાં હું તેમની જરાપણ ચિંતા રાખતો નથી. તમે તેની જે સંભાળ કરો છો, તથા આજ-સુધી કરી છે તે ધ્યાનમાં લેતાં મારે તેમના વિષે તમને કંઈ પણ જલામણ દેવી એ અયોગ્ય કહેવાય. તોપણ અંતઃકરણ ખંચાવાથી બોલવું પડે છે તેથી માફ લગાડશો નહિ. તમે જાણો છો કે મનમાં ગમે તેટલું દુઃખ, સંકોચ તથા ચિંતા હોવા છતાં, બીજાને કહી તેમને પણ દુઃખી કરવા કરતાં પોતેજ સર્વ ખમી લેવું, એવા એ તમારાં સખીના અંતઃકરણના વિચાર છે. આ વિચારે તેમની આ સ્થિતિ કરી છે, અને હજી પણ તેમની ચિંતા તથા તેમનાં અંતઃકરણનો સંકોચ તેમને કંઈ સ્થિતિએ પહોં-

ચાડશે, તે હું સમજી શકતો નથી. તેમને ચિંતામુક્ત કરવાને કીંત્રણ મારા સર્વ ઉપાય નિષ્ફળ નિવડ્યા છે, અને ઘર અને મુરખી એ વિષેની ચિંતા તેમનાં મનમાં એમને એમ અખંડ રહી છે. આ તેમના સદ્ગુણ તેમને હાનિકર્તા થઈ પડે છે તે જોઈ મારા મનમાં બહુ ખેદ થાય છે. બાબી ! તમારા સહવાસમાં તથા મુરખી કાકીની સંભાળથી તેમનાં શરીરની થયેલી સારી સ્થિતિ-માટે જો બાલકે મુરખીને ઉપકાર માનવો ઘટે, તો માનવું, બાકી વિશેષ તો મારાથી શું બની શકે તેમ છે ? તેની સંભાળ પોતાનાં પેટનાં બાલકની પેઠે કરો છો એ કંઈ માફ અજાણ્યું નથી; તોપણ માફ અંતઃકરણ આમ એમનાથી છૂટાં પડતાં આટલું દુઃખી થાય છે તેનું કારણ એટલું જ કે, આ છ સાત વર્ષના તેની સાથેના મારા સહવાસમાં મને કોઈપણ દિવસ એવો નથી સાંભરતો કે જે દહાડે તેણે મારી પાસે પોતાને ઈચ્છિત કંઈપણ વસ્તુ માગી હોય, કોઈ દિવસ હવે સ્વરે કોઈ પણ માણસ સાથે વાત કરી હોય, કદી પણ કોઈને માફ લાગે તેવું કંઈ બોલ્યાં હોય, અથવા કોઈપણ ચીજ માટે પોતાનો અસંતોષ જણાવ્યો હોય. આમ છતાં, કાલ જ્યારે મેં મુંબઈ એકલાં જવા માટે મારો વિચાર જણાવ્યો, ત્યારે તેમણે મારી સાથે આવવાને દીનતાથી કહ્યું, બાબી ! આટલા વર્ષમાં જો તેમણે મારી પાસે કંઈ પણ માગ્યું

હોય, તો તે આજ છે પણ મેં કંઠણ હુદય કરી તેમ કયું નથી, તે એવી આશાએ, એવી લાલચે, કે તેમનું શરીર આહિં સુધરે, તમારા સહવાસમાં તે સુખી થાય, આ રત્નપ્રભા આરોગ્ય રહે, અને તેને આનંદમાં ઉછરતી જોઈ તેની માતા સંતોષ પામે. ભાભી! કદાચ મારાં મંદભાગ્યે મારી એ આશા પાર ન પડે, તો જે પગલું હું હમણાં ભરું છું, તેને માટે મને કેટલો ખેદ થશે, તથા મારા ભવિષ્યના દિવસ કેવા દુઃખદાયક થશે, તે તમેજ વિચારો. હું શું વધારે કરું; આ બાલકની સંભાળ રાખજો, એ એની માતાનું સુખ છે.”

આંખમાં પાણી આવતાં પોપટથી વધારે બોલાયું નહિ. તેણે રત્નપ્રભાને તેડી, છાતીમાં દાબી, હેતથી ચુંબન કર્યું, અને પાછી નીચે મૂકી નીચીજ દૃષ્ટિએ “હું રત્ન લઉં છું” એમ બોલ્યા.

તેમનાં ભાભીએ કહ્યું “ભાઈ આમ કચવાઓ મા. હું મારાં સખીને કોઈ પણ પ્રકારે ઓછું આવવા દઈશ નહિ. રત્નપ્રભા મારો જીવ છે, માત્ર બાલક છે. એની તમારે જરા પણ ચિંતા રાખવી નહીં. એ બેયનાં સુખસાર હું મારાથી બનશે તેટલું કરીશ. જાઓ. દુઃખી થાઓ માં. પાછો માથે તડકો વેઠવો છે” એટલું બોલી તેમણે રત્નપ્રભા તરફ જોઈ કહ્યું, “બેન બાપુને કહે આવજો.” રત્ને ઉચું જોયું, પોતાનો નાનો હાથ ઉઠાવી કંઈ, તથા

પોતાને શિખવેલો પેહેલો પાઠ “આ, જો” કહી ભણી ગઈ, અને તે સાથે હસ્તે મોઢે ડોકું નમાવ્યું. આ શબ્દ સાંભળી પોપટના મનમાં થતી જીદાઈનો વળી વિચાર આવતાં આંખમાં ભરાયેલાં પાણી છલકાવા માંડ્યાં, જે ગુપ્ત રાખવાને નીચીજ દૃષ્ટિએ ચાલીમાં થઈ પોપટ બહારના આરડામાં આવ્યા. અહિં તેમનાં મુરબ્બી કાકા તેને મલ્યાં જતી વખતની રજા લેવા પોપટ તે મુરબ્બીને હાથ જોડ્યા અને કહ્યું, “કાકા! હું જાઉં છું.” આંખમાં ઝળઝળિયાં સાથે તે મુરબ્બીએ તેમને રજા આપતાં કહ્યું, “ભાઈ રસ્તામાં શરીરની સંભાળ રાખજે, મુંબઈ જઈ તરત પહોંચનો. પત્ર લખજે, તથા અહિંની કંઈ પણ ચિંતા મનમાં રાખીશ માં. મને એ ખેચ મારાં પેટનાં બરાબર છે. ત્યાંનું કામ પરવારી પાછો વહેલો આવજે, જા બાપુ! નવ વાગી ગયા છે. પાછો તડકો હેરાન કરશે. જો ગાડાવાળો પણ ઉતાવળ કરે છે.”

આ વખતે ખડકીનું બારાણું ઉઘાડી ગાડાવાળો અંદર આવ્યો, અને કહ્યું, “ભાઈ સાહેબ તમને તો કાંઈ નથી પણ બળદ બચારા હેરાન થાય છે. પાછું દશ ગાઉ પૂગવું છે, માટે હવે તો જરૂર કરો તો ડીક” આ શબ્દ કાનને કઠોર લાગ્યો, પણ પરાણે તેને તાબે થવું પડ્યું.

ગાડું આગળ ચાલ્યું અને પોપટ તેની પછવાડે ધીરે ધીરે ચાલવા માંડ્યા. ઘરની પછીતે આવતાં ત્યાં પડતી

ખારીમાં પોતાનાં પ્રેમપાત્રને, બાળકને, તથા મુરખ્ખી બાળીને ઉભેલાં જોયાં. પ્રેમપાત્રે ફરીથી હાથ જોડ્યા, જેનો જવાબ પોપટે માથું નમાવી આપ્યો; રત્નપ્રભાએ ફરીથી છેવટનો આવકાર દીધો, જેની સામું પોપટે હસી તેનો ઉત્તર આપ્યો; પણ અંતે હૃદય ભરાઈ આવવાથી પોપટે પાછું ઉઠ્યું જોયું નહિ અને આગળ ચાલવા માંડ્યું. શેહેરને ઝાંપે આવતાં ફરી એકવાર ધરતરફ નજર કરી તો તે ત્રણેય જણને ઘરની અગાશીમાં પોતાની તરફ જોતાં ઉભેલાં જોયાં. પોપટે હાથ ઉઠ્યો કરી અંતે સર્વની છેવટની રજ લીધી, એટલામાં ગાડું ઝાંપામાંથી બહાર નીકળ્યું અને તેની પાછળ પોપટ પણ ગામ બહાર જતાં પરસ્પર સ્નેહીઓ એક બીજાને અદૃશ્ય થયાં.

વિચારમાં ને વિચારમાં, ઉઠ્યું જોવાવગર, પોપટે આગળ ચાલવા માંડ્યું. તેનાં મનમાં એમ હતું કે થોડો રસ્તો આમ કાપી હું ગાડામાં બેસીશ. ચાલતાં ચાલતાં દશ મિનિટ થઈ પણ તેણે ઉઠ્યું જોયું નહિ. હૃદયચક્ષુ વ્યવસાયમાં હોવાને લીધે નીચી દ્રષ્ટિ છતાં પણ આંખ પોતાનું કામ કરી શકી નહિ અને તેથી એક પત્થરની ડેશ વાગતાં તેને જ્ઞાન આવ્યું. ઉઠ્યું જોયું તો આગળ ખાડી જોઈ, પાછળ જોતાં પોતાનું વાહન જણાયું નહિ, પગમાં કળ ચડવાથી તે જરાવાર ત્યાંજ બેઠો, અંતે કઠી, રસ્તાની શોધ કરતાં પૂલ ઉપર જવાનો રસ્તો હાથ લાગ્યો. તે

ઉપર જઈ વાહનમાટે આગળ પાછળ નજર કરતાં પોતાથી પાછળ ઘણે દૂર એક અવાડા આગળ બળદને પાણી પીતા જોયા. આ ઉપરથી તે ત્યાંજ બેઠા, ગાડું ધીરે ધીરે આગળ, તેમાં અંતે બેસી જલદીથી આગળ ચલાવવાનો હુકમ કર્યો.

પોરબંદરના પાણામાં બડબડાટ કરતાં બળદ તથા ગાડું આગળ ચાલ્યાં, અને તે સાથે પોપટનાં અંતઃકરણનો અગ્નિ પણ ધીરે ધીરે સળગવા માંડયો. પહેલા પહોરનો તડકો માથે ચડ્યો હતો, અને મન ચિંતા તથા તાપથી દુઃખી થઈ હઈ. શાંતિમાટે ગાડામાં પાથરેલી પથારી ઉપર તે સુતા, પગથી માથા સુધી રબઈ ઓઢી લીધી, અને હવે પોતાનું મન પોતાપાછળ મૂકી આવેલ પ્રેમપાત્ર સંબંધી વિચારને સોંપી દીધું. “ પળે પળે હું તેનાથી છોટો જઈશું; તેની આ વખતે શું સ્થિતિ હશે. તે હું જોઈ શકતો નથી, પણ ખરેખર તે દુઃખીજ હશે. હું કેવો કૃતઘ્ની તથા કેવો ક્રૂર છું ! મારાથી તેમનું આ વચન પણ કબુલ રાખી શકાયું નહિ. હવે એ દુઃખી થઈ હોરાન થશે તો તેનું શું થશે ! પરમેશ્વર આવો પ્રસન્ન શું કામ આપતો હશે ? નિષ્કપટપણે સંસારમાં રહેતાં, સદ્ગુણ અને સદાચાર પાળતાં પણ આમ દુઃખી થઈ એ પ્રારબ્ધનીજ કડબાઈ. આવી મારી પરતંત્ર સ્થિતિમાં મેં અને શું સુખ આપ્યું ? કંઈજ નહિ. એની ઈચ્છા પ્રમાણે બે

દિવસ વધારે પણ હું એની સાથે રહી શક્યો નહિ. મેં તેમને મારી સાથે લીધાં હતાં તે શું હરકત હતી ? એટલી ચિંતા તેા મનમાંથી દૂર થાત ! પણ વળી મનની તે ચિંતા દૂર થતાં તેનાં શરીરની નવી ચિંતા ઉત્પન્ન થાત, તેા તેથી હું અને એ બેય વધારે દુઃખી થાત. આહું સખીસહવાસમાં તે આનંદમાં થોડા દિવસ કહાડી નાખશે, ત્યાં હું તરત પાછો ફરીશ. ભાભી એને દુઃખી થવા નહિ દે. ધીરજ આપશે. એમની એટલી બધી સંભાળ માટે હું તેમનેા જોડલો આભારી થાઉં તેટલો થોડો. તેમણે મારે માટે ઘાતું કર્યું છે, અને કરશે, પણ હું તેમને સારૂં કંઈપણ કરી શકું તેવી સ્થિતિમાં નથી. પરમેશ્વર એનાં નિર્મલ સ્વભાવ, તથા સ્વચ્છ અંતઃકરણ સામું જોઈ એનું બહું કરે. બેય સખીઓને પરસ્પર અગાશીમાં થયેલી વાત મારાં અંતઃકરણમાં કેવી કોરાઈ રહી છે ! અરે પ્રાણ ! તું શરીરે સ્વસ્થ થા, સુખી થા, અને પછી હું તારી એ દુઃખી સખીમાટે તારા કહેવા પ્રમાણે તજવીજ કરીશ. કેવા પ્રેમથી તે બેય જણ સાથે બેસે છે, કેવાં હૃદયથી તે પોતાનાં સુખદુઃખની વાત પરસ્પર કરી સંતોષ પામે છે, તથા એક બીજના સહવાસમાં તેમને કેટલો આનંદ થાય છે ! મુરખી કાકી આ બેય સખીને સાથે બેસી આનંદ કરતાં જોઈ કેટલું સુખ માની લે છે, અને રત્નપ્રભા તથા તેની માતાની કેવી ચિંતાથી સંભાળ કરે છે ! ખરેખર આ સર્વ મારે-

સાડ, મારાં સુખસાડ, તથા મારાં ભક્ષાંસાડ થાયછે. હું તેમને માટે જોટકું કરું તેટલું ઓછું છે. સર્વ તરફથી મારી ઉપર મેલાયલો ઉપકારનો ભાર ઓછો કરવાને મારામાં જરા પણ શક્તિ નથી. માયાળુ બાપી વખતુબા, કેવું તેમનું નિર્મલપણું, કેવી તેમની નમ્રતા, તથા સખી પ્રત્યેનો કેવો તેમનો નિઃસ્વાર્થ સ્નેહ ! રાજકુલમાં આવાં સદ્ગુણી, વિવેકી અને નમ્ર રત્ન ઉત્પન્ન થયેલાં જોઈ કેટલો સંતોષ થાયછે ! નાનપણથી બંધાયલો સ્નેહ તેમણે કેવી સંભાળથી જાળવી રાખ્યોછે ! પોતાની સખીપ્રત્યે કેવા સ્નેહથી વર્તેછે, કેટલી માયાથી તેની સંભાળ રાખેછે, તથા પોતાની પદ્ધતિનાં લેશમાત્ર પણ અભિમાન વગર કેવા પ્રેમ તથા હેતથી એક બેનની પેડે તે પોતાનાં સખીસાથે ચાલેછે ! આવાં રત્ન કોઈ જ ભાગ્યશાળી માતાપિતાને પેટે જન્મ લેછે. ધન્ય છે એમનાં માતૃશ્રીને કે જેણે તેમને આવી ઉચી કેલવણી આપી, આવાં નમ્ર તથા નીતિવાન કન્યા ચાલતી વખતે પણ તે દુષાણુએ મને કેવી ધીરજ આપી મારાં મનમાં થતી અનેક ચિંતા કેટલે બધે દરજ્જે દૂર કરી ! આ સર્વના બદલામાં હું શું કરીશ ? પરમેશ્વર એને કુશળ રાખે, સુખી રાખે, તથા એમના મનોરથ પૂર્ણ કરે.”

આ સર્વ વિચાર ટુટક ટુટક તથા વારંવાર મનમાં આવવા માંડયા. પ્રેમપાત્રને ત્યાં રાખવામાં મેં કંઈ ખોટું કર્યું નથી એમ તેને લાગ્યું, તેથી જરા સંતોષ થયો. અને

તે સંતોષનેલીધે જરા આંખ વીચાઈ. તરત રત્નપ્રભાના અવાજ કાને પડવા માંડ્યા, પ્રેમીનાં વચન સંભળાવા માંડ્યાં, અને તે સાથે થતા ગાડાના અવાજે પોપટને પાછા નમ્રત કર્યા. “ખરેખર હું એ બેચને મારી પાછળ કકળતાં મૂકી આવ્યો. મને આ શું સૂઝ્યું ! એના પ્રત્યેના મારા ધર્મમાં આ કેટલી ખામી ! એના શરમાળ સ્વભાવનેલીધે એ દુઃખી થશે.” આ વિચારમાં ને વિચારમાં આંખ ધ્રુવિક્ષિતાં આંસુથી ભરાઈ, પથારી ભીંજી, અને અંતે એ પ્રભાણે અંતઃકરણને બાર એછે થતાં ઉંઘ આવી.

શરીર શિથિલ થયું, પણ મને પોતાનું કામ ચાલુ જ રાખ્યું. કોઈ ભયંકર મહાશક્તિના બલવાન પંજમાં તેણે પોતાને પકડાયેલા જોયા. મોટું પોતાનાં ઘર તરફ હતું. પછવાડેથી કોઈ વિક્રાળ સ્વરૂપ તેના બેચ હાથ ઝાલી પાછે પગે તેને ઘસડતું હતું. ઘરની અગાશીમાં પ્રેમપાત્રના હાથમાં રત્નપ્રભા હતી, અને તેની પાસેજ તેનાં સખી હોમાં હતાં. આ ત્રણેય જણુ આ ભયંકર દેખાવ જોઈ, ભયભીત થઈ આંખમાંથી વહેતાં દડદડ આંસુસાથે રોક-કળાંજી કરતાં હતાં પોપટે આ વિક્રાળ પંજમાંથી છૂટવાની ધણી મેહેનત કરી, એક બે વખત મહા મેહેનતે છૂટી બનતી ઉતાવળે દોડી, તે ઘરનાં બારણાં આગળ પહોંચ્યા. પણ એટલામાં તેજ ફર સ્વરૂપે પાછા તેને કેદ કર્યા, અને હવે તો જેમ બને તેમ જલદી પોતાના આ ભોગને

પાછે પગે ધસડી ધણે દૂર લઈ ગયું. હજી અગાશીમાં સર્વ જણ તેને દેખાતાં હતાં, તેમના દયાજનક સ્વર પોપટનું અંતઃકરણ ફાડી નાખતા હતા, હાથ લાંબા કરી ઘણીજ આજીજીથી તે ત્રણેય જણ પોપટને બોલાવતાં હતાં, પણ પોપટના હાથ તેની પીઠ પાછળ સજ્જડ બાંધેલા હતા, તથા હજી તે તેજ કૂર શક્તિનો ભોગ થઈ પાછે પગે ધસડાતા હતા. આ વખતે પોતાના પિતાને પોતાપાસે બોલાવવાની વ્યર્થ આશાથી રત્નપ્રભાએ પોતાના હાથ લાંબા કર્યા, તેમ કરતાંજ માતાના હાથમાં તે ઢળી પડી, તથા એટલી ઉંચાઈએથી નીચે જમીન ઉપર તુટીપડી. તેનાં ત્રણેય મુરખીઓનાં મોઢામાંથી એક સરખી ચીસ નીકળી અને તે સાથે એક ભયંકર અવાજ થયો.

પોપટની ઉંઘ કડી ગઈ, તેનું આખું શરીર પાણીથી ભીંજી ગયું. છાતી ઘડકવા માંડી, તેને લાગ્યું કે તેના હાથ ખરેખર કોઈએ બાંધી લીધા છે, આંખ ઉઘડતાં પોતાને એક વડતાં છાયાવાળાં ઝાડનીચે ભેગા, પાસે નગર કરતાં ગાડામાં પાયરેલ પથારીમાંજ પોતાને પડેલા દીઠા; હવે ધ્રુજતે શરીરે તેણે માથું ઉંચું કર્યું, બળદને છોડી નાખ્યા હતા, પણ તે છોડી ગાડાને નીચે મૂકતાં થયેલા અવાજે આ પ્રમાણે તેને નિદ્રામાંથી જાગૃત કર્યા હતા. હવે તેને જણાયું કે તેણે ભેયેલું સર્વ સ્વપ્નજ હવું. તેનાથી એક નિશ્વાસ મૂકાયો, તે ઉઠ્યા, પૂછતાં જણાયું કે પૌરબંદ-

રથી રાણાવાવ જેટલો રસ્તો કાપ્યો હતો. ખાર ઉપર એકનો અમલ થઈ ચૂક્યો હતો. આ કેકાણે તડકો ગાળ્યો; અને રસ્તે પડવાનો વખત થતાં પાછી એવીજ ક્ષિતિ થશે એમ ધારી પોપટ ગાડામાં ન બેસતાં સાથે લીધેલા એક થોડા ઉપર સ્વાર થયા, અને તે દિવસની બાકીની મુસાફરી તેવીજ રીતે પૂરી કરી.

પ્રકરણ ૬ કું

પત્રવ્યવહાર; રત્નપ્રભાનું પ્રયાણ.

પગરસ્તે મુંબઈ પુગતાં સાત દિવસ થયા. પોપટનું અંતઃકરણ પ્રેમપાત્રને પાછળ મૂકી આવવા કેટલીક વખત તેને ઠપકો આપતું, અને કેટલીક વખત ત્યાં તેની વધારે સંભાળ થશે એમ માની સંતોષ પામતું. તેનું જીવંત કંઈપણ સમાધાન થઈ શકે તો તે કરવા નીચે પ્રમાણેના પત્ર પોરબંદર લખ્યો.

“પરમ પ્રિય પ્રાણ !

હું આજે આહિં ખુશીથી પહોંચ્યો છું. મારી સ્થિતિવિશે વ્યર્થ ચિંતા કરી તમે દુઃખી થશો મા. ઈશ્વર કૃપાથી આખી મુસાફરીમાં મારી તબિયત સારી રહી છે. હું સર્વરીતે સુખી છું. માત્ર હાથે કરી માથે લીધેલા આ વિયોગથી અંતઃકરણ જરા સંકોચાય છે.

જો તમને ત્યાં મૂકી આવવાનું, તથા મને માફ મન મારી તમને મારી સાથે રાખવાની મરજી છતાં ત્યાં મૂકી આવ્યો. તેનું ખરેખરું કારણ તમે સમજતાં હો, તો આ વખતને માટે શોક કરશો નહિ. વખત પ્રમાણે શોક થાય, અને મને પણ તેમ થાય છે, પણ દીર્ઘ દષ્ટિ કરતાં સાફ જણાશે, કે આહિ સાથે રહેવાનું સુખ ધ્યાનમાં લઈ, જો તમને મારી સાથે લઈ આવત, તો તે સુખને બદલે કેટલાંક આગળ અનુભવેલાં દુઃખ પાછાં અનુભવવાં પડત. જ્યાંસુધી હજી મારે વિદ્યાભ્યાસ તરફ ધ્યાન આપવું પડે છે, અને જ્યાંસુધી તમારી શારીરિક સ્થિતિ સારી નથી, ત્યાંસુધી તમને આહિ રાખી દેખીતું દુઃખ માથે લઈલેવા હું કોઈપણ રીતે ખુશી નથી, અને નજ હઉં, તે તમે સારી રીતે જાણતાં હશો. આજ કારણને લીધે મન સાથે ધણીક તકરાર કીધા પછી મને જે રસ્તો ચોગ્ય લાગ્યો તે મેં લીધો છે. ત્યાં તમારાં શરીરને સાફ છે, મુરખીની તથા તમારા પિતાની સંમતિ છે. એવો કાળ હાથમાંથી જવા દઈ રોજનું થતું દુઃખ જોવા તમને આહિ લઈ ન આવવામાં જો કોઈ એમ કહેતું હોય કે મેં ખોટું કર્યું છે, તો તે ઉપર મારે અથવા તમારે ધ્યાન આપવું ન જોઈએ. મારાં મનને અને જે ખરી રીતે વિચાર કરતાં હશે તેને મેં જે રસ્તો લીધો છે તે ખરો લાગ્યા વગર નહિ રહે. ઉછળતો પ્રેમ મને પ્રિયને પાછળ મૂકી આવવાને માટે ઠપકો દે છે, પણ

તમારી સ્થિતિ મને તેમ કરવા માટે શાખાશી આપે છે. આથી જો કે હું વિથોગે દુઃખી છું, તોપણ એક તરફથી જરા સંતોષનો અંશ મારા મનમાં આવે છે, અને એટલાથીજ મારાં વિથોગી મનને શાંત પમાડું છું, તે થોડા વખતને માટેજ. આજથી બરાબર ત્રણ મહિને હું પૌરબંદરમાં તમારી સાથે આનંદ કરતો હૃદયશી; માટે જે થોડા દિવસ વચમાં રહ્યા છે, તે જેમ તેમ પૂરા કર્યા વગર બીજો ઉપાય નથી.

શરીરને માટે સંભાળ રાખવામાં હું પાછળ પડું તેમ નથી. પણ જે શરીરને માટે મને ચિંતા છે તે શરીરની સ્થિતિ સંભાળ વગર બગડતી હોય, તો તેને માટે શું ઉપાય કરવા? નિશ્ચય છે કે તમે સારી સંભાળથી તેને આરોગ્ય કરશો. રત્નપ્રભાને સંભાળશો.

તમારા રોકાવાથી, મુરખ્ખી કંઈપણ બોલેલા નથી. તે વિષે ચિંતા કરશો નહિ. તમારાં માતૃશ્રીનો વિચાર તમને આંહિ લઈ આવવાનો હતો, પણ જ્યારે ખરાં કારણો તમને જણાવ્યાં, ત્યારે મેં જે કંઈ છે તે બોલું નથી એમ તેમણે કયુલ કયું. તમારા પિતાજીનું તો લખવુંજ હવું કે ત્યાં તમારી તબિયત સારી હોય તો ત્યાંજ રહેવું, એટલે તે કંઈ બોલેલા નથી. એ બેય જણ તમારા બાલક ભાઈ સાથે ખુશીમાં છે.”

આ પ્રમાણે પત્રથીજ સંતોષ પામવા તથા પમાડવા પોપટે નિશ્ચય કર્યો, અને જે ત્રણ મહિના આમ બુદ્ધિમાં

ગાળવાના હતા, તે ધીરજથી કહાડવા માટે પરસ્પર એકબીજાની ચિતાનું સાધન ઈશ્વર ન આપે, તે સાડ અંતઃકરણથી તે કૃપાળુની પ્રાર્થના કરી પોપટ પાછા પોતાના અભ્યાસમાં પડયા. મુંબઈ પુગ્યા પછી બરાબર સાતમે દિવસે, જ્યારે પોપટ પોતાની પરીક્ષા માટે તૈયાર થઈ ઘરની નિસરણી ઉતરતા હતા, તે વખતેજ ટપાલના સિપાઈએ તેના હાથમાં એક પત્ર મૂક્યો. તેણે તે ઉઘેડ્યો, અને વાંચ્યો,—

“વિદ્યાસાગર સૌભાગ્યરક્ષક અક્ષુતેજ

ત્રિયપ્રાણનાથની પવિત્ર સેવામાં.

ચોરબંદરથી લ. આપના વિયોગથી દુઃખી થતાર, વિયોગને આધીન થઈ રહેલી પ્રેમી પ્રિયાના પ્રેમથી પ્રભામ વાંચવા તરિદ લેશે.

આપનો કૃપાભરેલો પત્ર મને પહોંચ્યો. વાંચી વિયોગી પ્રિયાનાં વિયોગ દુઃખની જરા શાંતિ થઈ. વળી પછુ એવીજ રીતે શાંતિ પમાડશે.

પરમ દયાળુ પરમેશ્વરની કૃપાથી, તથા મુરખીઓના આશીર્વાદથી રસ્તામાં કંઈપણ હરકત ન આવતાં ખુશી સાથે આપ મુંબઈ પહોંચ્યા, તેથી આ મન ધણું પ્રકુ-
હિત થયું છે, તે સાથે વારંવાર પરમદયાળુ પરમેશ્વરને આભાર માનતાં તેને નિરંતર પોતાના ત્રિય પ્રાણનાથને

આરોગ્ય અને સુખી રાખવા વિનંતિ કરેછે. ઈશ્વર તેની માગણી સફળ કરે.

આપનું રત્ન ખુશીથી પોરબંદરની ધૂળમાં દિવસ ગાળે છે. મારી તબિયત આપ સિધાવ્યા તે દિવસે રાત્રે બગડી આવી હતી, પણ એસડ ઉપચાર કર્યાથી શાંતિ થઈ. આપ હતા ત્યારના અનુભવથી અને હાલના અનુભવથી મને તો એમજ લાગેછે, કે જેમ આપણે સાથે રહીશું, ને મારી તબિયત સુધરશે, તેમ રાત દિવસ વિયોગનું અસહ્ય દુઃખ ભોગવી, વારંવાર આંસુ આવતાં અટકાવી, ઉદાસ રહેતાં મનને પરાણે ખુશી કરવાથી સુધરશે નહિ. મારી તબિયતમાં જે લાભ અને ફેરફાર આપ હતા અને લાગતો, તેવો હવે કોઈ દિવસ લાગશે નહિ. મને વારંવાર વિચાર થાય છે, કે આપણે સાથે રહીને તબિયત સુધારવી, પરંતુ આ પ્રાણીનાં મંદભાગ્યથી એવું કોઈ દિવસ બન્યું નથી. અને હવે બનવું અશક્ય છે. જેવી ઈશ્વરેચ્છા. ઈશ્વરેચ્છાને આધીન થઈ, સુખદુઃખ તો દેહના ધર્મે છે એમ બાણી, વિયોગરૂપી અસહ્ય દુઃખ ભોગવી, ઉદાસ રહેતાં મનને પરાણે ખુશી કરી દિવસ ગાળવા વિના બીજો ઉપાય નથી. નશીબમાં જે લેખ લખ્યા હોય તે કોઈ કાળે મટતા નથી. સર્વપાંતીનું સુખ છતાં આમ દિવસ ગાળી સર્વ સુખને અકારૂં કરવું પડે-છે. વિશેષ લખી આપનું મન કચવાવણું હું ઠીક ધારતી

નથી. મનમાંથી એક પછી એક નીકળતા ઉભરાયે લખવાનો ઉભરો સમાતો નથી, પરંતુ આટલું લખાઈ ગયું તેથી પણ પ્રાણુ ઉદાસ થશે, એવો વિચાર આવવાથી પસ્તાવો થાય છે. પ્રાણુનાથને ખુશી કરવા હોય તેને બદલે દિલગીર કરવા! ધિકાર છે મને. કોઈ દિવસ પણ આપને હું સંતોષદાયક થઈ નહિં. માયાળુ બાપ્રી વખતુ-બાએ આપને નમસ્કાર કહ્યા છે. હાલ એજ.”

પત્ર વાંચતાં પોપટની આંખમાં આંસુ આવ્યાં; પણ તે શરીરે સુખી છે એમ જાણી મનમાં સંતોષ માન્યો. મન ત્યાંજ રાખી વિચારમાં ને વિચારમાં તે પરીક્ષા આપવા ગયા. બપોર પછી ત્યાંથી પાછા ફર્યા, અને સવારે મળેલા પત્રનો પ્રત્યુત્તર નીચે પ્રમાણે લખ્યો:—

તા. ૨ જુન ૧૮૮૫.

“પ્રિય પ્રાણુ.

તમારો પત્ર પહોંચ્યો. વાંચી સંતોષ પામ્યો છું, ફરી પણ ખુશી ખબર લખી ચિંતાતુર મનને શાંત પમાડવા તજવીજમાં રહેશો.

રત્નના ખુશી ખબર વાંચી ખુશી થયો છું. ઈશ્વર એને આરોગ્ય રાખે.

દુઃખ ન હત તો સુખના અનુભવથી કોણ સુખી કહેવાત? તેમજ વિયોગ ન હત તો સંયોગથી કોણ ખુશી

થાત? જે વખતે એક બાળક તરફ મન વાળવામાં આવે તે વખતે તેની સામેની ચીજ ભૂલી જવી ન જોઈએ. જગતના નિમમ પ્રમાણે જ્યારે સુખ પાછળ દુઃખ અને દુઃખ પાછળ સુખ એ પ્રમાણે વારા ફેરા ન આવત, ત્યારે કોઈ સુખી તથા કોઈ દુઃખી કેહેવાતજ નહિ. જે આમ હત તો પછી કયા ધારણ પ્રમાણે સંસાર ચાલત તે સમજવું જરા મુશ્કેલ થઈ પડે છે. એટલું ખરેખરું યાદ રાખવાનું છે, કે જે દુઃખનો અનુભવ હાલ થાય છે તે કોઈ સુખને માટેજ થાયછે. એની સાખીતિમાટે દુર નજર કરવી પડે તેમ નથી; હરિશ્ચંદ્રે ભોખવેલું દુઃખ તેને પાછળથી થયેલાં સુખમાટે હવું, દમયંતીનું દુઃખ પાછળનાં સુખનાં સાધનમાટેજ હવું, અને સાવિત્રીનું દુઃખ અતુલ્ય સુખમાટેજ હવું, એમ ધારવામાં આપણે કંઈપણ ખોટું કરતાં નથી. જે આ દુઃખજ માની લેવાય, તો આગળ આવતાં કોઈ સુખનેમાટેજ છે એમ ધારવું અવશ્ય છે.

દુનિયા દિલ્લાસો દેય અને દુઃખીનો જીવ ભય એવો. અનુભવ થતાં ઉપર લખેલું નિરર્થક લાગવું હોય, તો તેમાં મારું હૃદય પણ લાગ લેછે. જેટલું પ્રિયાને પ્રાણ-માટે લાગે તેટલુંજ નો પ્રાણને પ્રિયામાટે ન લાગે, તો પછી પવિત્ર પ્રેમનો શું ધડો? જે પ્રેમ વિયોગમાં પ્રિયાને હેરાન કરે તેજ પ્રેમ નો પ્રાણને હેરાન ન કરે, તો

પછી ખરા રનેહનો કેાણુ બેલી ? દુનિયા પ્રેમને આધીન છે, અને પ્રેમ દુનિયાને દુઃખી કરેછે એને માટે પ્રેમને ઠપકો ઘટે છે. પણ તેમ કરવા પહેલાં પ્રેમનાં સ્થાનકને ઠપકો દેવામાં શું ખોટું છે એમ જો તમે ધારતાં હો તો તે ખરું છે; પણ જે લાચારીથી મને તેમ કરવા ફરજ પડી છે, તે લાચારી તમારા ધ્યાનમાં લઈ પછી તમે વિચારો કે હું એ બાબતમાં કેવી રીતે વર્ત્યો છું.

સાથે રહેવાનું સુખ ક્ષણે ક્ષણે ઈચ્છનાર આ માણસને તે સુખ દષ્ટિમર્યાદાની પેઠે આધું જવું જોવામાં આવે છે, પણ હિંમત રાખવા મનને બલામણુ કરવા વગર બીજો ઉપાય નથી. મારે તથા તમારે માટે ઈશ્વરના ઘરમાં સુખતા ઘણા દિવસો સંઘરી રાખવામાં આવેલા છે. યોગ્ય વખતે યોગ્ય સુખ લેવા આપણે સર્વ રીતે યોગ્ય થશું. પણ તે પહેલાં પૂર્વજન્મની કંઈ કડણાઈને લીધે જો આટલાંજ દુઃખથી આપણાં આવતાં સુખમાં કંઈ વિગત ન પડે તેમ હોય તો ભલે ! આ દુઃખ આપણે ધીરજથી અને થોડા વખત માટે ખમશું. શું કોઈ દિવસ એવો વખત નહિ આવે, કે પ્રાણપ્રિયાની સાથે બેસી, વિનોદથી વાતો કરતાં, તથા નિર્દોષ બાલકોને યગપાસે રમતાં જોઈ હર્ષનાં આંસુ પાડતાં, સુખ અને આનંદમાં પોતાના દિવસ ગાળે ? આવરોજ; અને એવા આનંદમય સમયને માટેજ આપણે ધીરજ રાખવી જોઈએ, તથા તે સુખ મેળવવા માટેજ

બનતો પ્રયત્ન રાખવો જોઈએ. મનમાં ધણી આશા ભરેલી છે, અને તે સર્વ પાર પાડી મારી પ્રિયાને સુખી કરવાને, નિર્દોષ બાલકોને હર્ષથી તેના ખોળામાં રમતાં જોવાને, તથા તેમને આવા આનંદમાં જોઈ મને પોતાને સર્વ તરેહના સુખસાગરમાં ડુબાડવાને આ અંતઃકરણ કેટલું આતુર હશે, તે કંઈ અક્ષરમાં સમજવી શકાતું નથી, પણ તે વખતને માટે વાટ જોવાની છે. મારા સર્વ વિચાર એક પછી એક પાર પાડવામાં જે મારા એકલાનીજ મદદ જોતી હશે, તો તે ઘણાજ જલદીથી પાર પડી શકશે. માત્ર જે બાબતમાં ખીજની મદદ જોઈએ, તેજ બાબતમાં જરા વધારે ધ્યાન આપવાનું છે; તોપણ ભવિષ્યને માટે આજથીજ વિચાર કરવા એ જરા એાછી સમજણનું લક્ષણ છે.

બાપ્રી વાખતુબાને મારા આશીર્વાદ પહોંચાડશે, તથા આ પત્ર સાથે તે માયાળુ ઉપરનો પત્ર છે તે આપજો. તે પોતે શરીરે સુખી હશે, તેમના કુશળ સમાચાર વળતા પત્રમાં લખશે.

હું શરીરે સુખી છું. એ વિષે ગ્યર્થ ચિંતા કરી જીવ બાળવો નહિ, તમારા શરીરનું રક્ષણ કરવું અને તમારેજ આધારે પડેલી તે બાલકોનું જતન કરી આવતાં સુખમાટે બાપ્રી રહેલા થોડા દિવસ ગાળવા, તથા વખતને જતાં વાર લાગતી નથી, એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

કોઈ પણ બાબતની મૂંઝવણ લખવા અચકારો નહિ.
હાલ એજ.

૬. બિયોગી પોપટના પ્રેમપૂર્વક આશીર્વાદ.

આ પત્રે સૌ. જયાકુંવરનાં મનમાં કેવી કેવી આશા ઉત્પન્ન કીધી હશે ! થોડા વખતમાં તેમનાં નિર્મળ અંતઃકરણમાંથી કેટલા વિચાર એક પછી એક આગ્યા અને ગયા હશે ! ખરેખર સંસારના સુખદુઃખ સંયુક્ત દરિયે પડેલું માણસ દુઃખનો અનુભવ થતી વખતે કેવી આતુરતાથી સુખરૂપી વહાણની વાટ જુએ છે, તે દેખાતાં તેને પકડવાને કેવાં કાંકાં મારે છે, પણ પ્રારબ્ધમાં હોય તોજ તે હાથમાં આવે છે, નહિતો પાસે છતાં પણ આ દુઃખી પ્રાણી તરફ એક પણ નજર નાખ્યા વગર તે એમ ને એમજ ચાલ્યું જાય છે. આ સ્થિતિ પોપટ તથા સૌ. જયાકુંવરની હતી. ઉપરના પત્રનો તેમણે નીચે પ્રમાણે પ્રત્યુત્તર મોકલ્યો:—

“ અચળ પ્રેમસાગર અક્ષુતેજ સૌભાગ્યરક્ષક
ત્રિય સ્વામીનાથ.
મું. મુંબઈ.

પોરબંદરથી લ. આપનો પત્ર વાંચી અતિ હર્ષ પામનાર આપનાં સુખદુઃખની ભાગિયણના પ્રેમથી પ્રભામ વાંચરો.

પ્રિય પ્રાણનાથ, ખરું છે કે પરમદયાળુ પરમેશ્વરનાં હસ્થી વિયોગ રચાયેલો ન હોત તો સંયોગમાં શું સુખ છે તેનો અનુભવ થાતજ નહિ. પરંતુ પ્રાણનાથ! સુખની આશા રાખી આ વિયોગી પ્રિયા પોતાના પ્રાણનો વિયોગ સહન કરે છે, તે આશામાં નિષ્ક્રમ થશે એવા વિચાર વારંવાર તેનાં અહપણ મનને દુઃખી કરેછે.

અરે આ માણસને એવો વખત ક્યારે આવશે કે નિરંતરનાં કર્તવ્યથી શ્રમિત થયેલ પ્રાણનાથની સેવા કરી સંતોષ પામે? એવા દિવસ ક્યારે આવશે કે પોતાના પ્રાણનુલ્લસ્ય પ્રાણનાથની મરણ પ્રમાણે ભાવતું ભોજન કરી અંશનંદથી પીરસે? એવું સુખ ક્યારે આવશે કે પોતાના પ્રાણનાથની મરણને અનુકૂળ રહી ધણુજ હર્ષથી તેની આજ્ઞા સ્વલંઘન ન કરે? ઈશ્વરની ગતિ અકળ છે. તેની ગતિ કળી શકાતી નથી. તે તરણાંનો મેડ કરે છે, અંને મેડને તરાણું કરેછે. રાજાને રંક કરેછે, અને રંકને રાજા કરેછે. તેમજ આ અહપણ અને મંદભાગ્યશાળીની વિનંતિ સ્વીકારી, રાત દિવસની તેની મનથી થતી પ્રાર્થના ધ્યાનમાં લઈ, તેનાં મનની આશા પાર પાડી, તેના પ્રાણને તથા તેને સદા સુખી કરે. વારંવાર સ્ત્રીધર્મનાં પુસ્તકો વાંચવામાં આવ્યાથી તે પુસ્તકો પણ તેને દિલગીરીનું કારણ થઈ પડેછે. મારાથી આવો ધર્મ ક્યારે પળાશે, મારાથી મારા પ્રાણનાથનું મન રંજન ક્યારે થશે, અરે આ હાથથી તેની

સેવા ક્યારે બનશે, એવા અનેક વિચારો આવતાં તેને પુસ્તક વાંચવું પણ મનનું નથી, અને તે બધું ન બની શકવાનું મૂળ કારણ શું? રોગ.

શરીરમાં રોગ હોય તેની સ્મરણશક્તિ ઘટે છે. શરીરમાં રોગ હોય તેનું મન નિરંતર ક્ષતા રહે છે. મોટા મોટા વિદ્વાન માણસોને પણ શરીરરૂપી ઘડિયાલના સંચામાં ક્ષત ફેરવી બરોબર ચલાવતાં આવડ્યો નહિ, તેા તે સંચા કટાઈ ગયેલ જેવો નિરર્થક પડી રહે છે. નથી તે કોઈને ઉપયોગમાં આવતો, નથી તે કોઈને સુખી કરી શકતો, તેનું મગજ કટાઈ બચ છે, તેનાથી મગજ કસવાનું કામ બની શકતું નથી, તેમજ માઝં શરીરરૂપી ઘડિયાળ મને બરોબર ચલાવતાં ન આવડ્યાથી તે કટાઈ ગયું છે, તેથીજ માઝં બણવું નિષ્ફળ ગયું છે, અને તે પણ મારોજ વાંક છે. પ્રાણનાથ! એજ દુઃખ નિવારણ કરવા, કટાઈ ગયેલનો કાટ ઉખેડવા, તથા શરીરરૂપી સંચાનું કામ બરોબર ચલાવવા વાસ્તે પતિની આજ્ઞા પાળી તેમની ખુશીથીજ આ માણસ અહિ રહેલ છે. વિયોગ દુઃખરૂપી સમુદ્રમાં ડુબીશું, પણ તેમાંથી નીકળવાનો એકે રસ્તો ન સૂજતાં પ્રથમ લખેલજ વિચાર મનને સંતોષ પમાડે છે.

આ શરીર પ્રાણનાથને સુખી કરવા, તેનાં સુખદુઃખમાં ભાગ લેવા, તેનાંજ સુખનેવાસ્તે સૂજેલ છે; તે શરી-

રને સુધારવા હું અહિં રહીશું, એ વિચાર મને ખુશી કરે છે; અને એ શરીરને જલદી સુધારણું જોઈએ કે જેથી જલદી પોતાના પ્રાણતુલ્ય પ્રિય સ્વામીનાથની સેવા કરવા તૈયાર થાય, એમ વિચારી તેને સુધારવા મારાથી બનતી મહેનત લઉં છું.

હે પ્રાણવલ્લભ! વિશેષ શું લખું? ટુંકામાં એટલું જ કે આપે મારી ચિંતા ન કરવી. એજ મારી પ્રાર્થના છે, એજ મારી માગણી છે. જેવી રીતે હાલમાં પત્ર લખો છો તેવીજ રીતે નિરંતર પત્ર લખી વિયોગ દુઃખથી દુઃખી થતી પ્રિયાને શાંત કરવી, તેમજ વિયોગદુઃખથી દુઃખી થતી પોતાના પ્રાણનાથને નિરંતર પત્ર લખી શાંત કરવા તે પણ ચૂકશે નહિ.

માયાળુ બાપીને આપનો પત્ર પહોંચાડ્યો છે. આપના પત્રથી તે ધણોજ સંતોષ પામ્યાં છે, તથા તેનો કત્તર આ પત્ર સાથેજ ખીડ્યો છે. તેમજ આપને પોતાના બાઈ ગણી આશીર્વાદ કહ્યા છે, તથા આપ શરીરે સુખી છો એમ જાણી હું તથા તે બેય ખુશી થયાં છઈએ.”

થોડા અથવા લાંબા વખત માટે વિખુટાં પડેલાં સ્નેહી-ઓનો સંતોષ તથા તેમનું સુખ પરસ્પર પત્રમાંજ જણાય છે. જે સ્નેહસંયોગમાં, અનુપમ સુખરૂપ થઈ પડે છે, તેજ સ્નેહ વિયોગમાં અસહ્ય દુઃખરૂપ થાય છે, આ વખતે માત્ર

એક કાગળની કટકીજ તે બેચને સંતોષનું સાધન થઈ પડેછે, તે ન મળતાં એક બીજાની સ્થિતિ કેની દુઃખદાયક થાયછે તે અનુભવનારજ જાણેછે મોટા અને નાનાને, ગરીબ અને ધનવાનને, તથા રાય અને રંકને એકજ સાંકળે બાંધનાર સ્નેહ, પ્રેમના પાશમાં બદલાઈ, પવિત્ર ગાંડથી બેડાયેલાં સ્ત્રીપુરુષને નિરંતર સાથેજ રહેવાનું સૂચવેછે. પ્રેમની ઉત્પત્તિ પરમેશ્વરે કરી છે, અને તેથી એ પ્રેમને પોષવો તે પરમેશ્વરનીજ આજ્ઞા છે; પણ દુઃખદાયક એજ છે, કે આ આજ્ઞા કોકજ ધર્મોક્તિમાની પાળેછે, અથવા પાળી શકે છે. જગતની અનેક જંજાલમાં ફસાયેલ જનોનો મોટો સમુદાય ઈશ્વરની એ આજ્ઞાની હાથે કરીને અવગણના કરેછે, અને તેનાં પરિણામમાં તે સંસારને દુઃખ-રૂપ જીવેછે, દુઃખી થાયછે, અને પોતાને આધારે પડેલ નિર્દોષ પ્રાણીને દુઃખી કરેછે. એક સાંકળે બંધાયેલાં બે હેવાનને બે જુદી જુદી દિશાએ તાણતાં તેમને પણ દુઃખ થાયછે, ગળું છોલાયછે, ગળાદૂપો આવેછે, અને આટલું થતાં પણ જો આવી રીતે તેને દોરનાર કરની કરતાની હદ નથી આવતી, તો અંતે તે બેય પ્રાણી તરફડિયાં ખાઈ મરણ પામેછે. પ્રેમપાશ કંઈ પરસ્પર મનુષ્યનાં ગળામાં બંધાતો નથી તેનો એક છોટો એકનાં અંતઃકરણમાં અતિશય મજબૂત ગાંડ પાડી ધર કરે છે, અને બીજો છોટો તેજ પ્રમાણે બીજાનાં અંતઃકરણમાં ચોંટી રહેછે. હવે આ બે

પ્રાણી જીવો પડતાં તેમને થવું દુઃખ વિચારો. પ્રેમપાશ બેય તરફથી તણાતાં તેમનાં અંતઃકરણમાં થતી અસહ્ય પીડાનો વિચાર કયા પ્રેમી પુરુષને નહિ આવે ? અંતઃકરણ સંકોચાય છે, ફાટે છે, ચીરાય છે, અને એથી પણ વધારે જીલ્મ જો તેની ઉપર થાય છે, તો તે હડીલાઈથી પોતાનું કામ કરવાને સાવ ના પાડે છે, અને પ્રેમના પાત્રો દુઃખી કંઈ, તરફડિયાં ખાઈ, મરણ પામે છે આ સર્વ રોનું પરિણામ ? આવા દુઃખદાયક અવસરનું મૂળ શું ? માત્ર પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન જ સ્ત્રીપુરુષના જોડાં થઈ વિયોગમાં વખત ગાળવામાટે બંધાતાં નથી. જે મંદ-ભાગી પોતાને આધારે પડેલાં પોતાનાં માણસ સાથે નિરંતર રહી તેને સુખી કરવાને, તથા પોતે સુખી થવાને શક્તિવાન નથી, તે જગતમાં સાંસારિક સ્થિતિમાં પડવાને અર્થેય છે. આમ છતાં ધણા જણ પોતાનાં કર્તવ્યનાં લેશમાત્ર પણ જ્ઞાન વગર તેમાં પડે છે, અને તેનાં પરિણામ કેવાં ખેદજનક નીપજે છે તે સંસારમાં દુઃખી થતાં ધણાં સ્ત્રીપુરુષો સ્પષ્ટ રીતે દેખાડે છે.

ચિંતા, સંતાપ તથા ખેદથી ભરેલું હૃદય પોપટને વારં-વાર સૂચવવું હવું કે તે પોતાને આધારે પડેલાં પોતાનાં માણસને તેની મરજી વિરૂદ્ધ ત્યાં મુકી આવેલા છે. આમ કરવામાં તેની જે જે આશા હતી તે પાર પડવી તો પરમેશ્વરના હાથમાંજ, પણ તે પહેલાં પ્રત્યક્ષ અનુભવ જે

મળ્યો તે એટલોજ કે આમ એને એકલાં મૂકવામાં જે દુઃખનો અનુભવ તેને થતો હતો, તે તેની શારીરિક સ્થિતિ સુધારવા કરતાં બગાડવામાં વધારે સહાયભૂત થતો હતો. આ કારણે પોપટનાં મનમાં અનેક નવી ચિંતા ઉત્પન્ન કરી. વિદ્યાલ્યાસની વિદ્યાર્થિ અવસ્થાની, અને એ સંબંધી સ્થિતિની પરતંત્રતાએ તેને તે કારણ દૂર કરવાનો એકેય રસ્તો સૂઝાડ્યો નહિ, અને તેથી અંતે લાચાર બની બને તેટલી એ નિર્મળની પત્રથીજ સંભાળ કરવાનો નિશ્ચય તેમણે કર્યો. સૌ. જ્યાંકુવર પણ પોતાના પ્રાણપતિની આ સ્થિતિ સારી રીતે જાણતાં હતાં. તે સમજતાં હતાં કે તેમની નિરંતર ચિંતા કરી તેમના પ્રાણનાથ વારંવાર દુઃખી થતા. આ દુઃખ તેમને ન થાય, તેમના અલ્યાસમાંથી તેમનું અંતઃકરણ પોતા વિષેની ચિંતામાં ન ખેંચાય, તથા પ્રાણનાથના એ કર્તવ્યમાં કંઈ પણ ખામી ન આવે તેટલા માટે નિરંતર પત્રદ્વારાએ તે તેમને ધીરજ આપતાં, પોતે સુખી છે એમ જણાવતાં, રત્નપ્રભા સ્વસ્થ છે એમ વારંવાર લખતાં, તથા ત્યાં ગમે તેવી સ્થિતિમાં છતાં પણ પોતાને કોઈ ખાબતનું આશું નથી એમ વારંવાર જણાવી પોતાના પ્રાણનાથને ચિંતા-મુક્ત કરવા બનતી મહેનત કરતાં.

આવી સ્થિતિમાં પોરબંદરથી પોપટને આવ્યા જે માસ નીકળી ગયા. હવે માત્ર એકજ માસ એ બેચના

પરસ્પરના મેળાપ માટે બાકી હતો, તેટલામાં પોરબંદરથી આવતા પત્રો એકાએક બંધ થયા. પાંચ દિવસ, દશ દિવસ, પંદર દિવસ અને અંતે એક મહિનો એમ ને એમ ગયો. એકાએક આમ થવાનું શું કારણ હશે તે તેને સમજાયું નહિ. સૌ જ્યાંકુંવરની શારીરિક સ્થિતિ માટે તેને અતિશય સંકલ્પ વિકલ્પ થવા માંડયા. પોરબંદરથી તેમના ખબર મેળવવાને ક્ષીધેલા સર્વ ઉપાય વ્યર્થ ગયા. ચિંતાતુર મનથી આ સહન થયું નહિ. અંતે તેણે તુરત સમાચાર મેળવવા પોરબંદર તાર નાખ્યો. તાર નાખ્યાને બે દિવસ થયા. આતુરતાથી પત્રની વાટ જોતાં અંતઃકરણને હલપણ પત્ર મળ્યો નહિ. આ સર્વ ભેદનો અર્થ પોપટથી સમજી શકાયો નહિ. તેનું મન વધારે અને વધારે દુઃખી થતું ગયું. વહાલાંની ચિંતા તેનાં અંતઃકરણમાં વધારે અને વધારે થવા માંડી. “કયા ખેદકારક સમાચાર સાંભળવાને આમ બનતું હશે!” ઘડીમાં પોપટે એકદમ પોરબંદર જવાનો વિચાર કર્યો, પણ મુરખીની રજા લેવાને એકપણ કારણ તેને મળી શક્યું નહિ. અંતઃકરણ પસ્તાવા માંડ્યું. હાથે કરી વધારે ચિંતામાં પડવાજ આ ભૂલ થઈ એમ તેને લાગ્યું. વધારે સારા પરિણામની આશાથી થયેલાં આ કામના પરિણામમાં હવે ત્યાં શું થતું હશે, અને હું કેવા ખબર સાંભળીશ, તે ચિંતા પોપટનાં મનમાં થવા માંડી. મનની આવી

સ્થિતિમાં પોપટે તાર મુક્યા પછીના ત્રણ દિવસ ગાળ્યા. ત્રીજે દિવસે સૌ. જયાકુંવરનો પત્ર તેને મળ્યો. પત્રમાં થોડુંજ લખેલું હતું. ઘણીજ ઉતાવળથી તે લખેલો હોય એમ જણાયું. પોપટે તે વાંચ્યું. ભાવાર્થ એટલોજ નીકળ્યો કે “રત્નપ્રભાનું શરીર ઠીક ન હોવાથી તેની સંભાળમાં પડતાં આટલા દિવસ પત્ર લખી શકાયો નહિ.” આ ખબરે પોપટને દુઃખી કર્યો. સૌ. જયાકુંવરનાં માતાપિતાને પણ આ ખબર પડતાં તે દુઃખી થયાં. પોપટના પિતાએ તથા સૌ. જયાકુંવરના પિતાએ પોતાનાં એ બાલકસારૂં ઔષધ મોકલ્યાં. સૌ. જયાકુંવરને ધીરજ રાખી તેની સંભાળ કરવા સૂચવ્યું. પોતાના પ્રાણુપતિનાં મનમાં થતું દુઃખ તથા ઉદ્વેગ માતપિતાના પત્રથી સૌ. જયાકુંવરને કાને ગયાં. બાલકની ચિંતાસાથે આ નવી ચિંતાએ તે સુશીલના અંતઃકરણમાં ઘર કર્યું. એાસડ પહોંચતાં બીજે દિવસે રત્નપ્રભાને કંઈક ઠીક લાગ્યું, ત્યારે તેની માતાએ હર્ષથી લખવાનાં સાધન લઈ, નીચે પ્રમાણેનો પત્ર પતિપ્રત્યે લખ્યો:—

આવણ શુદ્ધી ૨ વાર બુધ.

“સૌભાગ્યસોબન વિદ્યાસાગર સ્વામીનાથ.

મુ. મુંબઈ.

પોરબંદરથી લ. આપના વિયોગથી દુઃખી થનાર મળવાને ટમટમી રહેલ, કાગળથી કંટાળેલ વિયોગ

પ્રિયાના પ્રેમથી પ્રભાત માન્ય કરશે. સ્વામીનાથ ! હમણાં આપનો પત્ર નથી માટે વળતી ટપાલે લખી વિયોગદુઃખને શાંતિ પમાડશે એવી આશા છે.

આપનાં રત્નની તબિયત ઠીક છે, તે વિષે મારાં માયાળુ માતૃશ્રીના પત્રમાં સમાચાર લખ્યા છે તેથી પણ જાણશે. મારી તબિયત સારી છે. આપની તબિયત સારી હશે, તે વિષે લખી આ માણસને આનંદ આપશે.

પ્રાણનાથ ! રત્નની તબિયત વિષે આપના પત્રમાં લખ્યું તેથી આપ અત્યંત દિલગીર રહો છો, એવું મારાં માતૃશ્રીનાં પત્રથી જાણ્યું છે, તેથી હું ઘણીજ દિલગીર થઈ છું. છોકરું તો માંદું પણ થાય તેમ સાનું પણ થાય. કોઈ દિવસ સાનું ને સાનું રહે નહિ, તેમ સદા માંદું પણ ન રહે, એવાં સૃષ્ટિનો નિયમ છે તે આપ જાણો છો. સદાકાળ સરખો જતો નથી. હાલ આપણે વિયોગદુઃખથી દુઃખી છઈએ, અને એક માસ પછી આપનાં ચરણ-કમળની દાસી સાથે આપ આનંદથી વાતો કરતા હરો, અને આપનું પ્રિય બાલક આપના પત્ર આગળ કાલાકાલા શબ્દો બોલી આપનાં મનને રંજન કરવું હશે. કોઈ વખત એવાં સુખમાં પણ આપણે હશું, અને આ વખત આવાં દુઃખમાં પણ છઈએ, ત્યારે એવો જે ઈશ્વરી નિયમ તેમાં આપણે હર્ષ શોક શું રાખવો. માટે પ્રિય પ્રાણનાથ !

આપનાં ચરણકમળની દાસીની વિનંતિ સ્વીકારી સદા ખુશીમાં રહેશો, અને આપના શરીરનું રક્ષણ કરશો.

શરીરનું સંરક્ષણ કરવું તે મહેશ્વરની સર્વ આજ્ઞા માંહેલી એક છે, અને તે પાળવાથીજ આપણી બીજી આજ્ઞાઓ પાળી શકિયે છઈએ, એમ આપે મારા પત્રમાં બાત્રી વખતુબાને લખેલું છે, તે આપજ એવી રીતે વર્તી આપની પ્રિયાને સદાની સુખી કરશો. પ્રાણનાથ ! આપ આહિ હવે ક્યારે પધારશો તે જણાવી મળવાને ટમટમી રહેલી પ્રિયાને આનંદ પમાડશો. ભવિષ્યમાં સંયોગના સુખની આસાથી તે વિયોગના દિવસો ધીરજથી કહાડે છે.

આપનું રત્ન જમવા શીખ્યું નથી. જમવા બેસે છે પણ ખાતું નથી. ગરમર ખાતાં અને દૂધ પીતાં આવડે છે. હવે ચાલવાની શક્તિ આવી છે, ધીરે ધીરે ચાલે છે, અને સુખ થવા આવ્યું છે, માટે વ્યર્થ ચિંતા કરશો નહિ. હાલ એજ. આસાથે માયાળુ બાનો પત્ર બીડયો છે.”

પોતાના પ્રિયપતિને ધીરજ આપવા સૌ. જ્યાંકુંવરે આ સુક્તિ કરી, પણ ખરેખર શું બનવું હતું? એક દુષ્ટ વ્યક્તિનો ભોગ થઈ બિચારું બાલક ધીરેધીરે ધસાવું હતું. તેની માતા આ સમજતાં હતાં, પોતાથી બનતા ઉપચાર તેને સાડું કરવાને કરતાં હતાં, અને ઈશ્વર કરશે તે એ બાલક થોડા વખતમાં સાડું થશે એમ તે અંતઃકરણથી માનતાં હતાં. તેના મંદવાડના ખબર મુંબઈ લખી

પતિને, સસરાને, તથા માતાપિતાને ચિંતાનું સાધન થઈ ન પડ્યું એમ તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. તેનાં સખી તથા સાસુતુલ્ય મુરખીએ પણ એ બાલકને થોડા દિવસમાં સાડું થશે એમ સમજી આધિ વિધેની હકીકત મુંબઈ મોકલવાનો આમ્રહુ કર્યો નહિ. સૌ. જ્યાંદુવર મુંબઈ એમજ લખતાં ગયાં, કે રત્નને શરીરે ઠીક છે, તેની ચિંતા કરશો નહિ. આ સમાચાર ઉપર પોપટે બરોસો રાખ્યો, અને કંઈપણ ચિંતા વગર પોતાના દિવસો ગાળ્યા. પણ અંતે જે ભય હતો તે આગળ આવીને ઉભો રહ્યો. બાલકનાં દુઃખે દુઃખી થતી માતાના ધ્રુજતા હાથનો લખેલો પત્ર તેના પતિને મળ્યો તેમાં લખ્યું હતું કે:—

“થોડા દિવસમાં સાડું થઈ જશે એમ ધારી આપ સર્વને ચિંતામાં ન રાખવાને મેં રત્નપ્રભાનો મંદવાડ આપથી છુપાવી રાખવાની બૂલ કરી તેને માટે હવે હુંજ પસ્તાઉં છું. રત્નની સ્થિતિ દિવસે દિવસે બગડતી જાય છે, માટે હવે ત્યાંથી કોઈ આહું જલદી આવો તો ઠીક.”

કેવા ખેદ સાથે પોપટે આ વાંચ્યું હશે? રાણાવાવને પાદર ગાડું છૂટતાં આવેલું સ્વપ્ન તેને યાદ આવ્યું. તેની છાતી ધબકવા માંડી. આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડવા માંડયાં. રત્નપ્રભાની આવી બચંકર વ્યાધિમસ્ત સ્થિતિ થતાં પ્રિયાની કેવી દશા હશે તે વિચાર તેને એક પછી એક આવવા માંડ્યા. પત્ર મળ્યો તે વખતે સવારના નવ

વાગ્યા હતા. તેણે આ પત્ર તથા તે સાથે એક ચીઠ્ઠી પોતાના પવિત્ર પિતાને લખી તેમાં તેજ દિવસે પોરબંદર જવા દેવા માટે તે મુરખીની રજ માગી આટલું કરી તે પોતાના અભ્યાસ માટે ગયા.

ત્યાંથી પાછા આવતાં તેણે પોતાના પિતા તથા સસરાને એ બાબત વિચાર કરતા જોયા. પોપટ તે બેયની ફરીથી રજ માગી, પણ એ મુરખીઓનું મન ચાલ્યું નહિ. ભર ચોમાસું હતું, તેમાં મોકલતાં પોપટનેજ કંઈ પરાભવ થાય તો વળી નવી ચિંતા થાય, આવા એ મુરખીના વિચારે પોપટને જવાની રજ મળી નહિ. પોપટના પિતાએ પોતે જવાનું નક્કી કર્યું. આ વડિલની ઈચ્છા વિરુદ્ધ કેઈ થઈ શક્યું નહિ, અને તેજ દિવસે ચાલવાની તૈયારી તેમણે કરવા માંડી. પોપટના મનમાં આવતા ઉભરા બહાર પાડી પોતાનું અંતઃકરણ પોતાના બેય મુરખી આગળ ખાલી કરી, ફરીથી તેમની રજ માગવાને પોપટની ઈચ્છા હતી, તે ખાર પાડવા ત્યાંજ ઉભા રહ્યા, પણ તેમની શુભ ઉપડીજ નહિ. એક પણ શબ્દ તેમના મોઢામાંથી નીકળી શક્યો નહિ, અને તેમના પિતાને જવાની તૈયારી એકદમ થવા માંડી. જ્યારે પોપટ નક્કી બેથું કે તેના પિતા તેજ દિવસે જશે, ત્યારે ધણી મહેનતે તે એટલુંજ બોલ્યા કે “જ્યારે હું દુઃખી થાઉં એમ મનમાં લાવી આપની મને ત્યાં મોકલવાની ઈચ્છા નથી, ત્યારે હું

પણ વિનંતિ કરું છું કે આપે આજ જવાનો વિચાર બંધ રાખવો. ઈશ્વર કરશે તો કાલ કંઈ સારા સમાચાર આપણે સાંભળશું. પણ જો તેમ ન થાય તો પછી સુખેથી આપજાને.” આમ બોલતાં તેની આંખમાં પાણી આવ્યાં. આ વિચારને તેના મુરખી સસરાએ ટેકો આપ્યો, અને તેથી તેના પિતાએ તે દિવસે ચાલવાનું બંધ રાખ્યું.

રત્નપ્રભાની સ્થિતિ ખરેખર ભયંકર હતી, પણ તેમાંથી પણ ઈશ્વર ફરક પાડે એવી આશાએ બીજા દિવસે કંઈ સારા સમાચાર આવશે એમ ધારી પોપટે ઉપરનો રસ્તો લીધો હતો. વૃદ્ધ વડિલને ભરચોમાસે પગરસ્તે માર્ગની હિંદાનગતિ ભોગવવા આ નિમિત્તે જવા દેવાની પોપટની જરા પણ ખુશી હતી નહિ, અને તેથી કંઈ આશા ભરેલા સમાચાર આવતાં એ મુરખીનો વિચાર ફેરવી શકાય એવી ઉત્કંઠાએ પોપટે આ પ્રમાણે એક દિવસની ઢીલ નાખી; પણ પોપટની એક પણ ધારણા પાર પડી નહિ. બીજા દિવસે આવેલા પત્રે વધારે ભય ભરેલા સમાચાર આપ્યા. તે સાંભળી, વાંચી, વૃદ્ધ વડિલે પોતાનો વિચાર દઢ કર્યો. પોપટથી હવે એક શબ્દ પણ બોલાય તેમ રહ્યું નહિ. અંતઃકરણ કચવાયું, દુઃખી થયું, પણ તે સર્વ બ્યર્થ. તેના મુરખી વખત થતાં તેમને ચિંતા ન કરવા ભલામણ દઈ વિદાય થયા, અને પોપટ ગાડી ઉપડતાં સુધી પણ

પોતાના વિચારમાં ને વિચારમાં સ્તબ્ધ થઈ એક પણ શબ્દ બોલી શક્યા નહિ.

* * * * *

પોરબંદરનાં ઘરના વિશાળ ઓરડામાં એક બાલુ એક નાની ખાટલી ઉપર રત્નપ્રભા સુતી હતી. ખાટલી પાસેજ પથારી ઉપર તેનાં માતા તથા માતાનાં સખી અર્ધ નિદ્રાવશ સ્થિતિમાં સુતાં હતાં. એ બેયને તથા તેમનાં મુરખ્ખી સાસુને આખી રાત્રિનો ઉજ્જગરો હતો. તેમની એ રાત હુંમેશ કરતાં કંઈક વધારે બય તથા ચિંતામાં ગઈ હતી. મુરખ્ખી સવાર પડતાં ઉઠી ઘરનાં કામમાં પડ્યાં હતાં, તથા આ તેમનાં બે બાલકને રાત્રિના ઉજ્જગરાને લીધે ઉડાડ્યાં નહોતાં.

ચંચળ આંખ, ભરેલ ગાલ, અને હુષ્ટપુષ્ટ શરીરવાળી આ રત્નપ્રભા હતી નહિ. ઘરમાં આનંદથી કલ્લોલ કરતાં દોડ દોડ કરવાનું તેનું કામ ઘણા દિવસથી બંધ થયું હતું. ઘરમાં આવતાં જતાં માણસને આવકાર આપી હસવાનું, તથા સર્વને આનંદ પમાડવાનું પોતાનું કામ તેણે ક્યારનું માંડી વાળ્યું હતું. ખરેખર એના પિતાએ જ્યારે એને છોડી ત્યારની રત્નપ્રભા, અને હુમણાં ખાટલી ઉપર નખાઈ ગયેલાં શરીરે પડેલી રત્નપ્રભા કોઈ જુદાં જુદાં બાળકો હશે, એમ પહેલી નજરે જોનાર કોઈપણ કહ્યા વગર રહે નહિ.

ધણા દિવસના મંદવાડને લીધે તેના માથાના સુંદર ગુચ્છા ખરી પડયા હતા, તેનાં કપાળનું તેજ જતું રહ્યું હતું, તેની આંખ હંડી ઉતરી ગઈ હતી, તથા કોકળ વખત તે ફરતી જણાતી હતી. ગાલમાં ખાડા પડી ગયા હતા, ગળાના સર્વ સ્નાયુ એક એક રૂપે દેખાય તેવી સ્થિતિમાં આવી ગયા હતા, છાતીની દરેક પાંસળી ગણાતી હતી, હાથ લાચાર સ્થિતિમાં શરીરપાસે પડયા હતા, તે કપાડવાની તેનામાં શક્તિ ન હતી. પેટની વ્યાધીને લીધે પેટ ઉપસેજ જણાતું હતું, પગની આમડીમાં કરચોલી પડી ગઈ હતી, તે ફેરવવાની શક્તિ રત્નપ્રભામાં હતી નહિ. તેનું શરીર તાવથી ધગતું હતું, કપાલ ઉપર કંઈક પરસેવો આવ્યો હતો, તથા આંખ અરધી બંધ તથા અરધી ઉઘડેલી હતી. મુરબ્બીએ ઉઠતી વખતે તેને પગથી છાતી સુધી એક શાલ ઓઢાડી હતી. આ સ્થિતિમાં એક વખત સર્વને આનંદ આપનાર રત્નપ્રભા નિદ્રાવશ થઈ પોતાનાં માતા તથા કાફી પાસે પડી હતી.

પા કલાક આમ નીકળી ગયા. એટલેા વિસામે આ ત્રણેયને હમણાંજ મળ્યો હતો; પણ તેટલામાં તાવની મુશ્મમાં રત્ને “ખા” કરી ચીસ પાડી. તેનાં માતા ઉઠ્યાં, બાલકની ધબકતી છાતી ઉપર હાથ રાખી તેની પાસે સુતાં, સુકાઈ ગયેલા ગાલ ઉપર હેતથી ચુંબન કર્યું, તથા હળવે હળવે માથું આંપવા માંડ્યાં. રત્નપ્રભા શાંત થઈ,

અને પાછી આગળની સ્થિતિમાં પડી. મૌ. જ્યાકુંવરની આંખ વીંચાવા માંડી, રાત્રિના ઉજ્જવરાના ધાકથી તેમને નિદ્રા આવવા માંડી, પણ તેટલામાં પાસેની ચોકીના ધડિયાળમાં આઠ વાગતા તેમને સંભળાયા. આ સાંભળતાંજ તે પાછાં ઉઠ્યાં. સાસરે આવી સૂર્યે ઉગ્યા પછી ઉઠવાનો આ પહેલોજ પ્રસંગ ધ્યાનમાં આવતાં તે અંતઃકરણમાં દુઃખી થયાં. વેલે આરેકું એસડ બાલકને પાવાનો વખત થઈ ગયો એમ જાણી તેમણે ચમચામાં એસડ લીધું. અને પાછાં રત્નની ખાટલી આગળ આવી, તેની સામું જોતાં ઉભાં. “અરેરે! આ સ્થિતિમાં એસડ શું સાં કરશે?” એમ બોલી નિશ્વાસ નાખ્યો. અંતે બાલક પાછું જગે નહિ તેમ ચમચો મોઢા આગળ ધરી ધીરેથી મોઢું ઉઘાડવા માંડ્યાં. ભર તાવમાં અર્ધનિદ્રાવશ સ્થિતિમાં પડેલી રત્નપ્રભાના હોઠને માતાનો હાથ અડતાંજ તે થડપી ઉઠી, આંખ ઉઘાડી, અને મોઢા આગળજ એસડથી ભરેલો ચમચો જોતાં માતાનો હાથ પાછો ડેલી, “નહિ નહિ! એસડ નહિ,” એમ બોલી દયાજનક સ્વરે રડવા માંડી. “નહિ નહિ” નો સ્વર અને તે સાથે રત્નપ્રભાનું રડવું સાંભળતાંજ સૌ. જ્યાકુંવરનાં સખી જગી ઉઠ્યાં, રત્ન આગળ દોડી ગયાં, અને એક વખત સખી સામું તથા ખીજ વખત બાલક સામું જોતાં અધીરાઈથી “કેમ બાપુ! શું છે?” એમ પૂછવા માંડ્યાં. કાકીની માયામાં લપટાઈ ગયેલ

બાલકે પોતાનાં એ મુરખીને જોતાંજ તેની તરફ પોતાના હાથ લાંબા કરી “બા તું મને તેડ, મારે ઓસડ નથી પીવું.” એમ બોલી આતુરતાથી તેની સામું જોવા માંડી. તેમણે તેને તેડી લીધી, અને રતનપ્રભાએ ઓરડાની બહાર જવા પોતાનો હાથ લાંબો કરી સૂચવ્યાથી તે તેને તે તરફ લઈ ગયાં. સૌ. જયાકુંવર જે આટલો વખત હાથમાં લીધેલા ઓસડથી ભરેલા ચમચા સાથે રતનપ્રજ હતાં, તેના હાથમાંથી હવે ચમચા પડી ગયા, અંતઃકરણમાંથી એક હડો નિશ્વાસ નખાયો, તથા આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડવા માંડ્યાં, અને “શિવ શિવ, આનું પરિણામ શું આવશે?” એમ બોલતાં ત્યાંજ બેસતાં હતાં, તેટલામાં બહારથી સખીનો સાદ આવ્યો, “અરે આ શું? જલદી આવો રતનપ્રભાને અસુખ થાયછે.” આ સાંભળતાંજ દુઃખ અને વ્યાકુળતાથી તેનાં માતા પાછાં ઉઠ્યાં અને પોતાનાં સખી પાસે દોડી ગયાં. સાસુ તુલ્ય મુરખી પણ અધીરાઈથી ત્યાં આવી પૂગ્યાં. સૌ. જયાકુંવરનાં સખી રતનપ્રભાને તેડી ઓરડાની બહાર લાવ્યાં ત્યાંસુધી તે આમ તેમ જોતી હતી, પણ તે પછી થોડા વખતમાં તેણે પોતાનું માથું મુરખીના ખભા ઉપર ઢાળી દીધું હતું. આ જોઈ મુરખીએ “રતન રતન” કરી તેને બોલાવવા માંડી, પણ વ્યર્થ. શરીર પાણીથી ભીંજઈ ગયું હતું, આંખ અર્ધ વીંચાઈ ગઈ હતી, તથા મોઢાથી પેટસુધી ચાલતા

શ્વાસ વગર જીવનનાં સર્વ ચિન્હ નાશ પામ્યાં હતાં. ખ્યારે ઉપરનું વાક્ય સાંભળી સર્વ જાણુ અહિ દોડી આવ્યાં, ત્યારે રત્નપ્રભાની આ સ્થિતિ હતી. તેની માતાએ સખીના હાથમાંથી તેને લેવાને આગ્રહ કર્યો. પણ સખીએ ના કહી. મુરખીએ આવી તેને પોતાના હાથમાં લીધી, અંદર લઈ ગયાં, અને સંભાળથી ખાટલી ઉપર સુવારી. સૌં. જયાકુંવરનું હૃદય હવે હાથ રહ્યું નહિ. “ મારા આધાર! હું તારા દાદાને શું જવાબ આપીશ. ” એમ બોલતાં અસહ્ય દુઃખથી તેમની આંખ પાણીથી ભરાઈ ગઈ. તેમનાં સખીએ તેને હૈયાં સાથે દાખી હાથ ગ્રાહી અંદર લઈ જતાં કહ્યું, “ બેન આ તને શોભે છે ? ઈશ્વર ઉપર આધાર રાખ, પ્રભુ સાદું કરશે ” આમ બોલી તેણે પોતાના છેડાથી સૌં. જયાકુંવરનાં આંસુ લઈ નાંખ્યાં, તથા બેય જાણુ મુરખી બેઠાં હતાં, ત્યાં બાલક પાસે જઈ બેઠાં.

આ દિવસ અને તે પછીની રાત્રી અસહ્ય દુઃખ, ખેદ તથા સંતાપમાં ગયાં. બાલક રત્નપ્રભા ખરેખર છેવટના કલાક કહાડતી હતી. આટલા દિવસ સુધીમાં જે ચેતન્ય તેનામાં હતું તે આજ આ પ્રમાણે સાવ નાશ પામ્યું હતું. દુઃખી માતા, તેની સખી તથા તે બેયનાં વડિલ પાસેજ બેઠાં હતાં. ખાવા પીવા તથા નિત્યકર્મનું ભાન કોઈને હતું નહિ. સાસુતુલ્ય વડિલ ઘડીમાં રત્નપ્રભાની સ્થિતિ જોઈ હવે શું થશે એમ વિચારી ક્યવાતાં હતાં, ઘડીમાં પોતાનાં બાલ-

કેને હિમત આપી વારંવાર ખાવા પીવાનું સૂચવતાં હતાં, ઘડીમાં કોઈ વૈદ્ય, દાકતર, વિગેરેને તેડાવી સલાહ લેતાં, અને ઘડીમાં અંતઃકરણ ગભરાઈ જવાથી ગામનાં વડિલ સર્ગા સંબંધીને તેડાવી તેમનો મત પૂછતાં. સૌ. જ્યાં-કુંવરનાં સખી પોતાનાં સખી પાસેજ રહી તેને હિમત આપતાં, તથા પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે સૂચના આપી સખીની સલાહ તથા મુરબ્બીની રજા પ્રમાણે જે તે આજ્ઞા કરતાં તે કર્યા કરતાં હતાં. પણ રત્નપ્રભાની દુઃખી માતા સૌ. જ્યાંકુંવર ! તેની શું સ્થિતિ હતી ? જ્યારથી રત્નની આ સ્થિતિ થઈ ત્યારથીજ તે સમજ્યાં હતાં કે ઈશ્વર હવે થોડા વખતમાં તેના હાથમાંથી તેનું બાલક ખેંચી લેશે. આ વિચાર તેને અતિશય દુઃખી કરતો હતો. હવે શું કરવું, કેવી રીતે ધીરજ રાખવી, તથા કેમ શાંત થવું, તે સર્વ તેનાં અંતઃકરણમાંથી જવું રહ્યું હતું. અતિશય દુઃખથી તે ઘડીમાં પોતાનાં બાલક પાસે જઈ તેની નાડ જોતાં, આંખ તપાસતાં, શરીર તપાસતાં અને ત્યાંજ મન ભરાઈ આવવાથી આંખમાં આવતાં આંસુ દબાવી બીજા આરડામાં જઈ, સારીપેટે હૈયું બાંધી કરતાં. રસ્તામાં ગાડીનો, ઘોડાનો, કે ગાડાનો અવાજ સાંભળનાંજ તે એકે નજરે બારીમાં જોતાં. હમણાં મારા પવિત્ર સસરા આવશે, અથવા હમણાં મારા પતિનાં દર્શન મને થશે, એવી આશામાં ને આશામાં બારી આગળ ઉભી, અંતે

નિરાશ થઈ, “અરે એના દાદા કે એના પિતા પણ એનું મોઢું જોઈ શકશે નહિ” એમ અંતઃકરણમાં આણી, વળી એક બાળુ જઈ મનનો ઉભરો શાંત કરતાં. આમ આખો દિવસ ગયો, સંધ્યાકાળ ગયો, રાત પડી, સાત, આઠ, નવ અને દશ ગાળ્યા. રત્નપ્રભાની સ્થિતિ એવીજ રહી, જરા પણ સુધરી નહિ. એક પણ શબ્દ તેના મોઢામાંથી નીકળ્યો નહિ. “બા હું મને તેડ મારે એસડ નથી પીછું.” આ શબ્દ બોલ્યાને બાર કલાક થઈ ગયા હતા, અને તેજ તેના છેલ્લા શબ્દો હતા. અંતે અગિયાર વાગતા સંભળાયા. પેહેલી રાત્રિ મઈ. વડીલે સૌ. જયાકુંવરને સુઈ જવાને સૂચવ્યું. સર્વ જણ જાણતાં હતાં કે આ નિર્દોષ બાલક જગતમાં હવે કલાક ગણાવતું હતું, અને તેથી એક દુઃખદાયક વખતે તેની માતાને તેનાથી દૂર રાખી તેમના મનમાં થતું દુઃખ ઓછું કરવાને વડિલ પ્રયત્ન કરતાં હતાં. વડિલની આજ્ઞા માનવા તથા સખીને રાજી રાખવા સૌ. જયાકુંવરે પોતાનું શરીર ઢાળ્યું, પણ પોતાના બાલકની ખાટલી પાસેજ. જે નિદ્રા પાંચ દિવસ થયા વેરી થઈ હતી, તે આજ પોતાનું વેર વાળે તેમાં શું નવાઈ? ધડીમાં નિશ્વાસ નાખતાં, ધડીમાં રડતાં, ધડીમાં પ્રાણપતિનું ધ્યાન કરતાં તથા વારંવાર ઊઠી પોતાનાં બાલકને એક ચિત્તે જોઈ માથે હાથ ફેરવી, કપાળે તથા ગાલે ચુંબન કરી, પોતાનાં આંસુથી તેનું પણ શરીર ભીંજવતાં હતાં, આ સ્થિતિમાં

ખીજે એક કલાક નીકળી ગયો તેટલામાં અંતકાળનો શ્વાસ
 હપડી ચૂક્યો, તથા શરીર હુંડું થઈ ગયું. સૌ જયાકુંવર
 હડયાં, ફરીથી બાલકની સ્થિતિ જોઈ, નાડ તપાસી, અને
 હવે જીવની સર્વ આશા મૂકી તેણે ગભરાતાં હૃદયે રડતાં
 રડતાં પોતાનાં બાલકને છેવટનું ચુંબન કર્યું. હૃસકાં ભરતાં
 ત્યાંજ સ્થિર રહ્યાં. ગળગળે સાટે, “અરેરે મારા પ્રાણ!
 તું જાજ? તારા દાદાને કે પિતાને મળ્યા વગર? આ તને
 શું સૂઝયું? મારી સામું જોતો ખરી! બેન એકવાર તો
 જવાબ આપ!” એમ બોલતાં અસહ્ય કલ્પાંતમાં થોડો
 વખત કહાડ્યો. અંતે તેમનાં સખીએ તથા મુરખીએ
 તેમને શાંત પાડયાં. શાંત થતાંજ તેમને જગતને વિચિત્ર
 વ્યવહાર ધ્યાનમાં આવ્યો. તેમણે પોતાનાં આંસુ લૂઈ
 નાખ્યાં, અને પ્રિયપુત્રી પુણ્ય કર્યાવગર મરણ પામશે એમ
 અંતઃકરણમાં આવવાથી સખીને કહ્યું, “બેન! પુણ્યે પાપ
 ઠેલાય માટે આ વખતે જ પુણ્ય થવું હોય તે કરાવો.”
 સખીએ આ વિચાર મુરખીને જણાવ્યો અને તેમણે
 જળજળું થતાં સુપાત્રોને તથા રાંકને યોગ્યતા પ્રમાણે દાન
 આપ્યાં, આઠ વાજવાનો વખત થયો, આ વખત સુધી
 સૌ જયાકુંવરે પોતાના પવિત્ર સસરા તથા પતિની વાટ
 જોઈ પણ કોઈ આવ્યું નહિ. અંતે છેવટની ધડી આવી પહોંચી,
 બાલકના હાથમાં તેની માતાને નાડી જણાઈ નહિ,
 શ્વાસ ઘૂંટાવા માંડ્યો, તે તેને પોતાના હાથમાં લેવા

જતાં હતાં, તેટલામાં મુરબ્બીએ તેને લઈ લીધી, તેનું શરીર ખેંચાયું, ડચકાં આવ્યાં અને તેનો આત્મા તેના કાણુભંગુર દેહને છોડી ચાલી નીકળ્યો.

સૌ. જયાકુંવરનાં હૃદયમાંથી એક શોકકારક ચીસ નીકળી. “અરેરે! આમ અધવચ્ચે જવાય?” એમ બોલતાંજ તેમની આંખ આંસુથી ભરાઈ ગઈ, તેમણે પોતાનાં બાલકને ફરીથી એક ચુંબન કર્યું. અને પછી સખી સાથે દૂર જઈ બેઠાં.

શબને સ્મશાને લઈ ગયાને થોડો વખત થયો હતો, અને ફળિયામાં લોકરિવાજ પ્રમાણે કડપાંત તથા રડા-પીટ ચાલતી હતી. સૌ. જયાકુંવર તથા તેનાં સખી આમાં ભળ્યાં નહોતાં. તે બેયજણ અંદરના ઓરડામાં હતાં. ઉદાસીમાં નિમગ્ન થઈ, સખી ભીંતને આલી, નીચું જોઈ બેઠાં હતાં, અને તેના બોળામાં માથું રાખી તેનીજ સામું જોઈ છાઉપર સૌં. જયાકુંવર સુતાં હતાં. એકેયની આંખમાં આંસુ હતું નહિ, પણ બેયના મોઢાંમાંથી કાણે કાણે ઉડા નિશ્વાસ નખાતા સંભળાતા હતા. રાત્રિના ઉબગરાને લીધે સખીના બોળામાં સૌ. જયાકુંવરને ઉંઘ આવવા માંડી, ધીરે ધીરે આંખ વીંચાવા માંડી, અને અર્ધ નિદ્રા-વસ્થા અને અર્ધ સ્વપ્નાવસ્થામાં શરીર હલું, તેટલામાં સખીની આંખમાં આવેલું આંસુનું એક ટીપું પોતાના કપાળ-ઉપર પડતાંજ તેમની નિદ્રા ઉડી ગઈ, અને તેમણે સખી

તરફ જોયું. તેમની આંખ ઉભગરાને લીધે લાલચોળ થઈ ગઈ હતી, તેમાંથી દડદડ પાણી વહેતાં હતાં, અને તે છુપાવવાને માટે વારંવાર પોતાના છેડાથી આંખ લૂતાં હતાં. તેમની નજર નીચીજ અને ખોળામાં સુતેલાં પોતાનાં સખી તરફજ હતી, તેથી જેવાં સૌ. જયાકુંવરે પોતાની આંખ ઉઘાડી તેવાંજ તેમણે પોતાનાં સખીની સ્થિતિ જાણી લીધી. તે તરત ઉઠ્યાં, સખીને ગળે બાઝી પડ્યાં, અને કહ્યું, “ભાભીજી! આ શું કરોછો? મારી ધીરજ કેમ રહેશે? તમે આમ કરશો તો પછી હું કેને આધારે?” આ શબ્દ તેમનાથી પૂરા બોલાયા નહિ, ઉવટના શબ્દો બોલતાં તેમનો સાદ લથડી પડ્યો, આંખમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં, અને બાલકના જવાથી અંતઃકરણમાં ભરાઈ રહેલ ખેદ, શોક, અને સંતાપનો ઉભરો ખેચ સખીએ એ સ્થિતિમાંજ સારીપેઠે ખાલી કર્યો અંતે રડતે સાદે સૌ. જયાકુંવરે કહ્યું, “હવે ધાણું થયું. ધીરજ રાખો. આમ ક્યાંસુધી ચાલશે? ગઈ! હવે પાછું તેનું મોઢું પણ જોવાની આપણને આશા છે?”

તેનાં સખીએ જવાબ આપ્યો. “હું ધીરજ રાખવા બહુ પણ રહી ચકલી નથી. માઝું મન માનવું નથી. જેનું કંઈક વામાં. એ માઝું હવું. તેં મારા સુખ સાદ એ બાલક મને સોંપ્યું હવું. અરે એના “બા-બા” ના શબ્દોના ભણકારા મને પડેછે, તેમ તેમ માઝું મન વધારે

મુંઝાય છે.” આમ બોલતાં તેમણે પાછું પોતાનું હૈયું ખાલી કરવા માંડ્યું.

સૌ. જ્યાંવરે કહ્યું. “લાલીજી ! આમ મુંઝાવાથી શું તમને અથવા મને તે મળી શકશે ? આપણે હવે એને જોઈ શકવાને પણ શક્તિવાન છઈએ ? તમે સમજી છો, મારાં મુરબ્બી છો, અને આમ તમને ઘટે ! ઉઠો. હજી આપણે ધણું કરવાનું છે. જન્મ લઈ સાડું ખોટું સમજવાની સમજણ આવતાં પહેલાં ઈશ્વરે એ બીચારીને આપણી પાસેથી લઈ લીધી છે, માટે આપણે એનું મરણ સુધારવું જોઈએ આમ રડયા કરશું તો તેનો ક્યારે છેડો આવશે ?”

“બેન હવે મને લાગેછે કે જોડલો વધારે રોડ તેડવું વધારે દુઃખ. રોડનું પરિણામ જો સુખજ હત તો આમ આપણું રત્ન ચાલ્યું નત ? જ્યાં ! એણે તે શું પાપ કીધાં હોય કે આપણે એનું મરણ સુધારિયે.”

“લાલીજી ! પૂર્વ જન્મનાં પાપ વગર સંસારમાં જન્મ થતોજ નથી. જો એમ ન હોય તો એ બીચારી આમ દુઃખ પામી આ વયમાં મરેજ શું કામ ? આપણે જે કંઈ એની પાછળ કરશું તેથી એને કંઈ લાભ છે કે નહિ તે તો ઈશ્વર જાણે, પણ મનની શાન્તી સાડ આપણાથી જે થાય તે આપણે કરવું જોઈએ.”

“જ્યાં ! ખરું છે. જેમ તારી મરણમાં આવે તેમ આપણે કરિયે. પણ બેન ! આજ મારાં અંતઃકરણમાં

આવેલી એક વાત મારે તારી આગળ કહેવી છે. મને વચન આપ કે એ પ્રમાણે તું કરીશ.”

“તમારું કયું વચન આજ સુધીમાં મેં માન્યું નથી?”

“સાંભળ ત્યારે જો રનેહ આપણી વચ્ચે બંધાયો છે તે કોક દિવસ પણ આપણને દુઃખદાયક થઈ પડશે. રતનનું મરણ સાંભળતાંજ કદાચ પોપટ અથવા સસરાજી તને આવી તેડી જશે. આપણે છૂટાં પડતાં થવાનાં દુઃખ માટે હું દરકાર કરતી નથી, પણ વર્ષે, બે વર્ષે કે પાંચ વર્ષે જ્યારે આપણે હજારો ગાઉ છોટાં હશે, અને આપણી સ્થિતિ કોણ જાણે કેવી બદલાઈ ગઈ હશે, તેવે વખતે કદાચ માફ મોત આવશે, અથવા હું મરણ પથારીએ પડીશ, ત્યારે મને શાંત રાખનાર, પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરાવનાર, અને અંતે મારું મરણ સુધારનાર મને તારા જેવું ખીજું કોણ મળશે? બેન મને એટલુંજ વચન આપ કે આપણે આજથી મળિયે કે નહિ, ગમે તે થાય, તોપણ કદાચ મારો આવો વખત આવે, અને હું તને બોલાવું તે વખતે ગમે ત્યાંથી પણ તારે મને આવી મળવું.”

“તમારા આવા વિચાર માટે મને કંઈ આશ્ચર્ય થઈ નથી. રતનપ્રસા ગઈ તેમ મારે, તમારે, અને જન્મ લીધેલ બધાયે જવું છે. પણ સાક્ષીજી! મોત કંઈ નાનાં મોટાંને જોતું નથી. કેને ખબર છે કે તમારો એ વખત પહેલાં આવશે કે મારો જો હું જીવતી હોઈશ, તો ગમે

ત્યાંથી તમારી પાસે આવીશ, પણ જો મારોજ એ વખત પ્રથમ આવ્યો, તો તમે મારી પાસે આવી મને મળજો, અને પછવાડેથી તમારાથી જે બને તે કરજો.”

આ વાક્ય સૌ. જયાકુંવરે પૂરે કીધું, તેટલામાં કળિયામાં રડાપીટ કરતો સ્ત્રીસમૂહ એ ઓરડા તરફ આવ્યો. આ ઉપરથી બેય સખી ત્યાંથી ઉઠ્યાં, અને બીજા ઓરડામાં ગયાં.

અતિશય પ્રેમથી, મહેનતથી, અને આનંદથી ઉછરેલું બાલક આ પ્રમાણે ચાલી નીકળ્યું. સમય આવતાં ગમે તે ગમે તે વખતે નાશ પામેછે, હર્ષશોક રનેહને લીધે થાયછે, અને અંતે ભૂલી પણ જવાયછે. સર્વને આ સરખું છે; તોપણ તેને જન્મ આપનાર, તથા પોતાને બીજાં કંઈ સુખની ઈચ્છા અથવા આશા ન હોવાને લીધે એ બાલકનેજ જોઈ સુખ માની તેને પોતાનુંજ કરી રાખનાર તેનાં આ બેય મુરખીના મનમાં આ વખતે જે દુઃખ થયું, તે અસહ્ય હતું. સંસારમાં સંતાનના જન્મ જેવું બીજું સુખ નથી અને સંતાનનાં મરણ જેવું બીજું દુઃખ નથી. પણ અંતે સંસારની વિચિત્રતા ધ્યાનમાં લઈ શોતાં કકળતાં પણ, તે કંઈક શાંત થયાં. ઘરમાં એ બાલકને રમવાનાં રમકડાં, પહેરવાનાં લુગડાં ઈત્યાદિ અચાનક નજરે પડતાં બેય સખીનું મન વારંવાર ભરાઈ આવવા માંડયું, અને તેથી તેમણે એ સર્વ ભેળું કીધું, કળિયામાં

રહેતાં છોકરાંઓને પોતાની પાસે બોલાવ્યાં, અને સર્વને યોગ્યતા પ્રમાણે બધું આપી દીધું. આ પછી બેયજણ વધારે શાંત થયાં, અને બપોરના બે ત્રણ વાગ્યાપછી થોડી વાર સુતાં.

સાંજ પડતાં મુરખી સાથે તે જમ્યાં. જમ્યા પછી સૌ. જયાકુંવર પોતાનાં સખી સાથે સુવાના ઓરડામાં ગયાં. તે થોડી વાર પથારી ઉપર બેઠાં. તેમને જરાપણુ એન પડયું નહિ. તેમણે પોતાનાં સખીને કહ્યું, “ભાભીજી ! માફ મન ગભરાય છે, શું થાયછે તેની મને ખબર પડતી નથી.” આમ બોલતાં હતાં તેટલામાં તેમને મૂંઝા આવી, શ્વાસ ઘુંટાવા માંડયો, હાથ પગ ખેંચાવા માંડયા, અને તે પથારીમાં ઢળી પડયાં. સખીએ “જયા જયા ! બેન શું છે !” એમ અધીરાઈથી પૂછવા માંડયું, પણ કંઈ ઉત્તર મળ્યો નહિ. તે ગભરાયાં અને પોતાનાં મુરખીને જલદી તેડીં લાવ્યાં. તેમણે આવી હળવે હાથે છાતી ઉપર શેક કરવા માંડયો. સખીએ પેટીમાંથી ઓસડ કહાડી તે ધીરે ધીરે પાવા માંડયું. આમ થોડો વખત ચાલ્યું તેટલામાં કંઈક શાંતિનાં ચિન્હ જણાયાં. સૌ જયાકુંવરે હંચી ચડાવી ગયેલ આંખ પાછી નીચી કીધી. એક વખત સખી તરફ અને બીજી વખત મુરખી તરફ જોયું, અને પછી બોલ્યાં, “માફ મન અતિશય ગભરાય છે. મને ખબર નથી પડતી કે શું થાય છે, અને હવે શું

થશે. મારા પ્રાણ હમણાં નીકળી જશે એવી અસહ્ય વેદના મને અંતઃકરણમાં થાય છે. કાકીજી ! હું કોઈને મળી શકીશ નહિ.” આમ બોલી તેણે પોતાનાં સખી તરફ જોયું, તેનાં ગળામાં પોતાનો હાથ નાંખ્યો, અને કહ્યું, “ભાભીજી, મારી એક વાત સાંભળી લ્યો. કદાચ આમજ માફ મરણ આવે તો કોઈને દુઃખી થવા દેશો. મા અને આપણાં ઘરને—” આ પછીના જે શબ્દો તેમના મોઢામાંથી નીકળ્યા તે ખરાબર સંભળાયા નહિ, પણ તેમનાં સખીએ તે સાંભળી લીધા અને તેનો કંઈ ઉત્તર આપવા જતાં હતાં, તેટલામાં આ પ્રમાણે થોડો વખત ઉપચાર બંધ રહેવાથી તેમને પાછી મૂર્છા આવી. ફરીથી મુરખ્ખીએ તથા સખીએ ઉપચાર ચાલુ કર્યા. આમ અર્ધ કલાક વીતી ગયો તે પછી સૌ. જયાંકુંવર જાગૃત થયાં, તેમણે પાછું બેય તરફ જોયું અને કહ્યું, “મારે સાડ કેટલી બધી મેહેનત ! કાકીજી, ભાભીજી ! મારી ચિંતા કરે. મા. મને હવે સારીપેઠે આરામ છે. તમ બેય કાલનાં મારી પાછળ દુઃખી થાઓ છો. હવે તમે સુઈ જાઓ.” આમ કહી તેમણે પોતાનાં મુરખ્ખીને રજ આપી અને સખી સાથે નિદ્રાવશ થયાં.

આ બેદમય બનાવને બીજેજ દિવસે, રત્નપ્રભાનો મંદવાડ સાંભળી મુંબઈથી નીકળેલા સૌ. જયાંકુંવરના ખવિત્ર સસરા પોરબંદર આવી પહોંચ્યા. ડેલીમાં પેસતાંજ

તેમને એ દુઃખદાયક મૃત્યુના ખખર મળ્યા. આથી તે અંતઃકરણમાં અતિશય ખેદ પામ્યા, તોપણ અંતે મનમાં થતું દુઃખ દબાવી તેમણે ધરનાં સર્વજલને ધીરજ આપી, થોડા દિવસ ત્યાં રહ્યા, અને અંતે સૌ. જ્યાંકુંવરને ખુશીમાં રહેવાની, શરીરની સંભાળ રાખવાની, અને બનેલ બનાવને ચાદ કરી દુઃખી ન થવાની વારંવાર ખેદયુક્ત હૃદયથી બલામાણ કરી, તથા તેમનાં સાસુતુલ્ય મુરબ્બીને અને તેમનાં સખીને તેમની સંભાળ કરવાનું સૂચવી તે પાછા મુંબઈ તરફ સિધાવ્યા.

પ્રકરણ ૭ મું.

વિપત્તિમાં ધીરજ; ફરી મુંબઈમાં.

પોરબંદરમાં રત્નપ્રભાના કૈલાસવાસને ત્રણ દિવસ થયા હતા, પોંપટના પિતાએ મુંબઈ મૂક્યાને લગભગ એક અઠવાડિયું થઈ ચૂક્યું હતું, તે સમયમાં એક દિવસે બપોરના બે વાગે અલ્યાસથી પાછા ફરી પોંપટ પોતાનાં લુગડાં ઉતારતા હતા, તેટલામાં ટેબલ ઉપર પડેલા એક પત્રે તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું. પોરબંદરમાં રહેતા પોતાના એક મિત્રના અક્ષર તેમણે ઓળખ્યા, અને તેથી કંઈક ભય, કંઈક ચિંતા, તથા કંઈક વ્યાકુળતાથી તેમણે પત્ર લીધે. અને વાંચ્યો.

પોપટના મનમાં આજ સુધી જે ભય હતો તે ખરો પડ્યો. રત્નપ્રભાની છેવટની સ્થિતિનું તેમાં વર્ણન હતું. પોપટ ધ્રજતે હૃદયે વાંચી ગયા, પણ અંતે, “દરદ એટલું ભયંકર હતું કે વૈદ્ય તથા દાક્તરના કરેલા ઉપાયો નિષ્ફળ ગયા, અને ગયે રવિવારે એ નિર્દોષ બાલકે સવારના નવ વાગે આ જગત્ છોડ્યું” એ વાક્ય વાંચતાં તેના હાથમાંથી પત્ર પડી ગયો, મૂર્છા આવતી હોય તેમ તેની આંખ આડાં અંધારાં આવ્યાં, અને તે સાથે આંખમાં પાણી ભરાઈ આવવાથી થોડી વાર તે ત્યાંજ સ્થિર રહ્યો. “અરે પશુ, એની માની સ્થિતિ કેવી દુઃખદાયક હશે.” એમ બોલતાં પાસે પડેલી એક પુરશી ઉપર તે બેસી પોતાના અંતઃકરણનો ઉભરો શાન્ત કરવા માંડ્યા, પણ તેટલામાં કોઈએ તેને બોલાવ્યા. તે ગયા, નાહ્યા, અને તે પછી બાલકનું તથા તેના કૈલાસવાસથી દુઃખી થતી તેની માતાનું વારંવાર સ્મરણ આવતાં આંખમાંથી પડતાં દડદડ આંસુ સાથે તેણે લખવાનાં સાધનો લઈ નીચેના પત્ર લખ્યો:—

“નિર્દોષ પ્રેમી મિયા! અંતે જે દુઃખ માટે ધારિત હતી તે પાસે આવી ઉભું રહ્યું. જો જે વખતે તેને માટે કંઈપણ આશા નહોતી, જે વખતે આજ જશે, કાલ જશે એવી સર્વ જાણને ધારતી હતી, અને જે વખતે તે પોતાનાં માતાપિતાનો પ્રેમ પોતાની તરફ ખેંચી લેવાને શક્તિ-

વાન થઈ ન હતી, તે વખતે જન્મ પામ્યા પછી તરતજ તેણે દેહ છોડ્યો હત, તેા આપણને આટલું દુઃખ ન થાત. ધાવણ વગરની નિર્દોષ દુઃખી માતાએ તેને ઉછેરી મોટી કરવાને થોડી મેહેનત લીધી નહોતી, પણ અંતે તે સર્વ બ્યર્થ ગઈ. પ્રારબ્ધ બે ડગલાં આગળ ને આગળ. જ્યારે ખરા પ્રેમનું સાધન આ આંખોએ જોવા સુખ અને આનંદમાં રાત તથા દિવસ સાથે ગાળતાં, ત્યારે આપણને એક પળપણ એવો વિચાર નહોતો આવ્યો, તે તેના માતાપિતાને આ પ્રમાણે દુઃખી કરી કરમાઈ જશે. જ્યારે તમારી તન્દુરસ્તી સુધારવા મુરખી પિતા તમને ત્યાં લઈ ગયા, ત્યારે તેમને ધડીમર પણ એવા વિચાર નહિ આવ્યા હોય, કે પોરબંદરની ધરતી એ નિર્દોષ બાળકની મરણભૂમી થશે. ત્યારે તેા શું પણ છેવટ જે વખતે હુંજ તમને ત્યાં મૂકી અહિં આવવા ચાલી નીકળ્યો, ત્યારે સ્વપ્નમાં પણ મને એમ નહોતું આવ્યું, કે આ દુઃખ દેખાડવા નિર્દોષ પ્રિયાને પાછળ મૂકી જઈ છું.

જ્યારે આમ છે, અને ઈશ્વરી નિયમના એક અંશ માત્રની વચમાં પણ આપણાથી આવી શકાતું નથી, તેા બનતા બનાવ માટે આપણે લાચારીથી હાથ જોડી બેસી રહેવા વગર બીજો ઉપાય નથી. ઈશ્વરથી નિર્માણ થયેલા એ નિર્દોષ બાળકના આપણી સાથેના દિવસો પૂરા થયા ત્યારે તેનુંજ આપેલું સુખ તે પાછું લઈ લેય, તેમાં આપ-

જુને હર્ષ શોક થવા ન જોઈએ. સંસારની વિચિત્રતા એટલામાંજ રહેલી છે, અને એજ વિચિત્રતા સમજીને સુખી અને અજ્ઞસમજીને દુઃખી કરેછે. હવે ગયેલ માટે શોક કરવો એ નિર્થક છે. એમ કરવાથી કંઈપણ સારી આશાના કરતાં આપણે ઉલટું દુઃખ દેખીએ છઈએ; માટે હવે એવિષે વિચાર ન કરો. ધીરજ ધરી જે કર્તવ્ય હોય તે તરફ તમારું મન ખેંચો. સ્વાભાવિક છે કે થઈ દુઃખ માણસે વિસરવુંજ જોઈએ, કારણ જો તે વિસરાય નહિ તો સંસારમાં સર્વ જણ દુઃખીજ દેખાય. તમારું હૃદય કઠણ કરો અને હિંમત રાખો. તમને દુઃખી થતાં જોઈ ધરનાં સર્વ માણસો ક્યવાશે માટે તેમ થવા નહો. કાકીના મનમાં એાણું આવશે કે મેં આંઈ સારા સાર રાખ્યાં, અને આ પરિણામ થયું, માટે તેમ કાકીને ન લાગે તેવો યત્ન કરો. મુરખી લાલીને તમારી પાસેજ રાખજો. પતિ ઉપરના પ્રેમ સાર થઈ ખુણે ખાંચરે એકલાં બેશી રડશે નહિ. એથી ગયેલું સુખ પાછું ન મળતાં ઉલટું તમારા તથા તમારા પતિના દુઃખમાં વધારો થશે. હિંમત રાખી તમારા ખુશી ખબર વિષે તમારાં માતા-પિતા ઉપર કાગળ લખો, જેથી તે તમારે માટે વધારે ચિન્તા ન કરે. જાવિખ્યમાં ધણા સુખના દિવસ આપણુ સાર છે, તે તરફ જોઈ આ દુઃખ વિસરો. ખાવા પિવામાં સંભાળ રાખો. કોઈ રીતે મુંઝાશે નહિ. મારી જરૂર

હોય તો હું ત્યાં આવું. તમારી તબિયત વિષે ખરોખરો હેવાલ તુરત વળતી ટપાલે લખી ચિંતાતુર જીવને ધીરજ આપો. વિશેષ શું લખું ? આતુરતાથી તમારા પત્રની વાટ જોઉં છું, તે આવ્યે મને નિરાંત થશે.”

આ પત્ર પોરબંદર પહોંચ્યો તે પેહેલાં સૌ. જયા-કુંવરનાં સખીનેા તેમનાં મુરખી સાસુના કહેવાથી લખેલો એક પત્ર પોપટને મળ્યો. સર્વ જણ જાણતાં હતાં કે રત્નપ્રભા જવાથી જે દુઃખ તેમના મનમાં થવું હતું, તેવુંજ દુઃખ અને તે સાથે સૌ. જયાકુંવરની અતિશય ચિંતા પોપટના મનમાં હતી તથા જીવ જોઈએ, જે મટાડવાની તજવીજ કરવા તેમણે આ રસ્તો લીધો.

“ ચિરંજીવી બાળક ભાઈ પોપટ,

પોરબંદરથી લ. શોકસાગરમાં હુણેલ તમારાં ભાણીના આશીર્વાદ વાંચશો.

ભાઈ, ઘણી દિલગીરી સાથે લખવાનું કે માફ પ્રાણ સમાન વહાલું બાલક જે દુઃખથી અકળાયેલ પ્રાણીને આનંદરૂપ થવું હતું, તે આ વખતે અમ સર્વને ધણા શોકને સ્વાધીન કરી કૈલાસવાસી થયું છે. જે માણસ દુઃખી હોય, અને તે આવાં આનંદી બાલકને પોતાની પાસે રમુજ કરવું જોય, તો પોતાનું દુઃખ ભુલી ગયાવિના રહે નહિ. હજારો માણસની સલા બેઠી હોય, ત્યાં આવું

એક બાલક પોતાનો હસતો અને રમુજ ચહેરો બતાવે, તો તે સર્વનાં મન પ્રકૃષ્ઠિત થયા વિના રહે નહિ ત્યારે આ એક દુઃખી મંદભાગ્યવાળી કાકીને પોતાનાં સ્નેહીનું આ બાલક કંઈ થોડા આનંદનું સાધન હતું નહિ, પણ તે બાલક આ વખતે આ અનાથ દીન કાકી તરફ નિર્દય થઈ જતું રહ્યું. મારાં સ્નેહી તરફથી મને જે બાલકનાં સુખનો અંશ હતો તે મારાં મંદભાગ્યે નાશ પામ્યો અને એ બાલક મને આવી દુઃખી હાલતમાં નાખી ચાલ્યું ગયું. આ દુઃખી માણસને સ્વામીને પણ ન હતું, કે આ બાલક આ પ્રમાણે મારું મન પોતા તરફ ખેંચી લઈ, છેલ્લો પ્રેમ વધારી, શબ્દોરૂપી વજ્ર બાણ મારી, હૃદય ભેદી અંતે દગો દઈ ચાલ્યું જશે. મારે નજરે જોવામાં બાકી રહ્યું હશે તે આ દુઃખ જોવું પડ્યું. અરે ઈશ્વર! તને દુઃખી પ્રાણીની પણ દયા ન આવી? મારાં પ્રારબ્ધ-નોજ દોષ કે સુખ ઇચ્છી મારાં વહાલાં બાલક સાથે થોડા દિવસ ખુશીમાં ગુજરવા રહી, ત્યાં આ અવળું પરિણામ થયું મને તો મરણ સમય સુધી પણ આવેા દુઃખદાયક વખત આવશે એવો વિચાર પણ આવ્યો નહિ. બાઈ! મેં તમને પત્ર લખી ખબર કર્યાં નહિ તેનો પરતાવો મને બહુ થાય છે.

ખેર બનવાનું હતું તે બન્યું. બાઈ! ગઈ વાતનો શોક ન રાખશો. ઈશ્વરનાં ઘર પાસે કોઈનું જોર નથી. ભાવી

પ્રબળ ! માણસે દુઃખના વખતમાં ધીરજ રાખી વિપત્તિની સામે થવું, એમ બાણી થવું દુઃખ દબાવી રાખવા જેમ બને તેમ પ્રયત્ન કરુંછું, તેમજ મારી બાળક વહુને ખુશી રાખવા બનતો પ્રયત્ન કરુંછું અને કરીશ. તેને એકલાં રહેવા દેતી નથી, અને દઈશ પણ નહિ. બાઈ તમારે ધીરજ રાખવી એ મારી મુખ્ય બક્ષામણ છે.

મારાં માયાળુ સાસુજીએ કહ્યું છે કે બાઈ એ બાલક અમારું હવું અને અમારું ગયું, એમાં તમારે કંઈ દિલગિરી ન રાખવી. ઈશ્વરનાં ધર પાસે સર્વ નિરૂપાય છે.

“મારી સખી સમાન વહુ મને મારા પ્રાણ કરતાં પ્રિય છે. તેને ખુશી રાખના મારાથી બનશે તેટલું કરીશ. માંડ પથ્થર જેવું હૃદય કરી હું તેની પાસે રહુંછું. કોઈ વખત તે બાલકની મુખમુદ્રા નજરે આવવાથી દૂર જઈ તે ન બાણે તેમ બે આંસુ પાડી, પાછી તેની પાસે આવુંછું. બાઈ ! માંડ હૃદય. બરાઈ આવે છે તેથી વિશેષ લખતી નથી.”

રત્નપ્રભના સ્વર્ગવાસના સમાચાર સાંભળતાંજ તેની માતાની સ્થિતિ કેવી દુઃખદાયક હતી, એવા અનેક વિચારોથી ચિંતામસ્ત થયેલ પોપટને આ પત્ર વાંચતાં કંઈક ધીરજ મળી, પણ તેનું મન શાન્ત થયું નહિ. તેણે પોતાનાં પ્રેમીના હસ્તાક્ષરની આતુરતાથી વાંઠ જોઈ,

પણ પ્રિય બાલકના વિયોગથી બાન ભૂલેલ માતાને કાંઈ-પણ લખવું ન સૂઝવાથી પોપટનાં મનની વ્યાકુળતા એમને એમ રહી, અને તેથી તેમણે એક બીજો પત્ર તેમની ઉપર લખ્યો.

“પ્રિય પ્રાણુ !

થયેલા બનાવ તથા ગયેલ વખતનું સ્મરણ કરી ચિતા કરવી એ જોટલું દુઃખકર્તા તેટલુંજ હાનિકર્તા છે. જગતમાં દુઃખદાયક બનાવો ઘણા બને છે. આપણે નજરે જોઈએ છઈએ કે અસાધારણ દુઃખો, તથા જોવાઈ ન શકાય તેવાં દુઃખ કમોં આપણી આગળ થયા કરે છે. આ સર્વને માટે આપણને દયા ઉપજે છે, થતું દુઃખ દૂર કરવા આપણે બનતી તજવીજ કરીએ છઈએ, અને ગયેલ વસ્તુને માટે આપણે નિઃસીમ શોકસાગરમાં ડુબીએ છઈએ, છતાં તે ક્યાં સુધી ? જોટલો સ્નેહ તેટલું દુઃખ એ દુનિયાની કહેવત ખોટી નથી. થયેલું દુઃખ માણસે ભૂલવુંજ જોઈએ, બનેલા બનાવો ઈશ્વરાધીન સમજી તેનું ચિંતવન નજ કરવું જોઈએ, અને તે પછી સુખમાં દિવસ ગાળવા માટે થયેલાં દુઃખનો બદલો વાળવા આપણે તજવીજ કરવીજ જોઈએ. ગમે તેટલું વિદ્વાન, ગમે તેટલું ડાહ્યું, અને ગમે તેટલું સમજી માણસ હોય, તે પણ ઉપરના નિયમોને આધીન થાય છે, અને તેને તે પ્રમાણે ચાલવાની ફરજજ

પડેછે. એકાએક થતા બનાવને માટે અસહ્ય દુઃખ, થોડા દિવસ ગયા પછી તે દુઃખને બદલે માત્ર તે બનાવનું ચિંત-વનજ, અને તે પછી સમયાનુસારે તે દુઃખને સાવ ભૂલી જવું. અને ભવિષ્યનો વખત સુખમાં જાય માટે સુખને વારતેજ તજવીજ કરવી, આ સર્વ જેવી રીતે એક વિદ્વાન માણસ કરેછે, તેવીજ રીતે અને તેજ આધાર ઉપર એક અભણમાં અભણ માણસ પણ કરેછે.

જો માણસો દુઃખ ન ભૂલત, આકસ્મિક આવી પડતાં દુઃખ પછી ધીરે ધીરે તેમનું હૈયું એ દુઃખદાયક બનાવને બદલે બીજા સુખરૂપ બનાવોને જગ્યા ન આપત, અને જો આ પ્રમાણે વધતાં જતાં દુઃખથી માણસોને સુખની આશા નજ રહેત, તો એજ મોટા વિચાર થઈ પડેછે, કે આજ દિવસ સુધીમાં સંસારરૂપી દુઃખદ સમુદ્રમાં પડેલાં, દરેક સ્ત્રીપુરુષને આપણે દુઃખીજ જોત. પણ તેમ નથી. પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરે એવી ધારણાથી મનુષ્ય જન્મ આપેલજ નથી. તે મહેશ્વર તેનાં સર્વ બાલકોને સર્વદા સુખી જોવાને ઈચ્છેછે, તેમને સુખનાં સર્વ સાધનો પુરાં પાડવાને તે પરમ કૃપાળુ સદા તત્પર છે, એટલુંજ નહિ પણ કોઈ અચાનક પણ નિયમિત થયેલા બનાવથી આ પ્રમાણે દુઃખી થતાં પોતાનાં બાલકોને તે દુઃખ ભુલાવી દેવા માટે અનેક તરેહનાં સાધનો તેણે તૈયાર રાખેલાં છે.

જે વિશ્વકર્તાની એવીજ ઈચ્છા છે, તેા થયેલું અથવા થવું દુઃખ આપણે ન બૂલવું જોઈએ ! અલબત્ત બૂલવુંજ જોઈએ. અને આ પ્રમાણે આ સંસારિક નિયમને તાણે થઈ, લવિ-
ખ્યનાં સુખને માટે સદા તળવીજમાં રહેવું જોઈએ.

તમે સમજી છો એટલે વધારે શું લખું ? જેવી ચિંતા મને થાયછે તેવીજ ચિંતા તમારાં માતાપિતાને પણ થાયછે, માટે હવે હિંમત રાખો અને સર્વની ચિંતા દૂર કરવા આગલા પત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે મને તમારી ખરેખરી સ્થિતિના ખબર આપો, અને માતાપિતાને પત્ર લખી ધીરજ આપો. **છઠ્ઠો વિચોગી પોષદ.**"

આ પત્રે સૌ. જયાકુંવરનાં મનમાં ઉડી અસર કરી. તેમને ખરેખર જણાયું કે તેમના પોતાના પત્ર વગર તેમના પતિ તથા માતાપિતા તેમનેવિષે અનેક ચિંતામાં પડ્યાં હશે, અને તેથી તેમણે પોતાનું ભરાઈ આવડું હૃદય દબાવી, આંખમાંથી પડતાં આંસુ લૂતાં, નીચેના બે પત્રો લખ્યા:--

“ સૌભાગ્યરક્ષક સ્વામીનાથ.

પોરબંદરથી લખનારના પ્રણામ વાંચરો. વિશેષ આપના બેય કૃપાપત્રો મને પહોંચ્યા છે. એ વાંચી આ દુઃખી માણસને ધીરજ તથા દિલાસો મળેછે. ફરી પણ એવીજ રીતે ધીરજ આપશો એવી આશા છે.

પ્રિય પ્રાણ ! ઈશ્વરી નિયમને તાબે થઈ ગયેલ બનાવ વિષે હું કાંઈ શોક રાખતી નથી. જોકે સ્વાભાવિક રીતે દિલગીરી થાય, તોપણ તેનું વિસ્મરણ થાય તેવી રીતે વર્તવું જોઈએ, અને તેથી ખીજી બાબતોમાં માફ મન પરોવી દિલગીરી ઓછી કરું છું. બાલકના વિયોગથી દુઃખી થતી માને જોઈ ખીજું દુઃખી થાય તેમ થવા દેતી નથી. પતિના વિયોગથી પીડિત થતી અને અશ્રુ પાડતી જે પ્રિયાને તેનું નિર્દોષ બાળક પોતાના કાલાવાલા અને મધુર શબ્દ સંભળાવી ખુશી કરવું, જે પતિના વિયોગમાં પોતાના બાલકને રમાડી ખુશી થતી, પોરબંદરના દિવસ બાલકને રમાડવામાં અને તેનાજ પ્રેમમાં જેના નિકળ્યા હતા, જેને હવે એક દિવસ એક વરસ જેવડો થઈ પડે છે, તે એક દુઃખી અબળાને તેનું વહાલું બાલક તેની ચાકરી, મેહેનત, તથા પ્રેમ ન ગણકારતાં, તેનાં માતાપિતાને તથા ખીજાં સર્વને દુઃખી કરી આ પ્રમાણે તજી જાય, ત્યારે અને તેવે વખતે તેની માને કેટલું દુઃખ થવું હશે ? પણ તે પોતાનું દુઃખ પોતાનાં અંતઃકરણમાં સમાવી દે છે, કારણ તેને દુઃખી જોઈ ખીજાં વધારે દુઃખી થાય. જેમ પોતાનું મન ખુશી રહે તેવી બાબતોમાં મનને પરોવે છે. વખતુબાપાસે ઓપડીએ મગાવી વાંચે છે, અને ધીરજ રાખે છે. દુઃખી દુનિયામાં એવા બનાવો બન્યાજ કરે છે, એટલે હવે એ વાતને હવે શોક મિથ્યા છે. દુઃખી દુનિયામાં અનેક સંકટો

વિપત્તિમાં ધીરજ; ફરી મુંબઈમાં. ૧૭૫

આવેછે, દુનિયાનો રસ્તો વિકટ છે, તેમાં અનેક ખરાબા અને ખડકો આવેછે. એવું કોઈક બાગ્યશાહી હશે કે જેણે દુનિયાનો વિકટ રસ્તો સહેલથી પસાર કર્યો હોય. સંસારની એવીજ વિચિત્રતા છે, અને એમજ બનવું આવેછે, તેમ છતાં પણ દિલગીરીનું વિસ્મરણ ન કરે એના જેવું બીજું કોણ મૂર્ખ કેહેવાય? આ ટાણે મને એક શ્લોક યાદ આવે છે તે નીચે લખું છું.

* ‘સંપત્તા ચ વિપત્તૌ ચ મહતામેકરૂપતા ।

સમુદ્રશ્ચૈકરૂપો હિ સદા માતિ ધરાતલે ’ ॥

માટે પ્રાણ પ્રિય આપ ધીરજ રાખશો. એવી આશા રાખું છું. આપણે હવે થોડાજ દિવસનો વિયોગ છે માટે મારી ચિંતા બિલકુલ રાખશો નહિ.

‘ચિંતાથી ચતુરાઈ ઘટે, ઘટે રૂપ ગુણ જ્ઞાન;

ચિંતા બહી અભાગણી, ચિંતા ચિંતા સમાન.

અન્ન પાણી ઈચ્છે નહિ, સુખ નિદ્રા નવ યાય;

એકે વાત સૂઝે નહિ, ચિત્ત લાગી ચિંતાય.’

માટે મારી પ્રાર્થના ધ્યાનમાં લેશો. મુરબ્બી સસરાજી અર્હિથી આજ કાલ ચાલવાના છે, રસ્તો ખરાબ હોવાને

* સંપત્તિ અથવા વિપત્તિ છતાં મોટાં માણસોને સ્વભાવ બદલાતો નથી. પૃથ્વી ઉપર સમુદ્ર સહા એકજ રૂપે રહે છે. સારાંશ તે મોટો છે અને તેથી તેમાં કંઈ રેલ આવતી નથી,

હીંમે મારે આંહિ રહેવું પડશે, પણ એટલા દિવસ ભવિ-
ષ્યનાં સુખની આશાથી ધીરજ રાખીશ. એજ.”

**સૌશિલ્ય શોભિત સદા માયાણુ માતા-
પિતાની પવિત્ર સેવામાં.**

હ. આપને મળવાને આતુર આપની આભારી પુત્રીને
પ્રણામ નિવૃત્તિની વખતે માન્ય કરશેજી.

માયણુ માતાજી ! મ્હોત સરખા કુદરતી બનાવથી અતિ
શોક કરવો અને કળાપીટ કરવી તે કેવળ નિરર્થક
છે, અને તેમ કરવામાં બેવકુફી છે, માટે તેથી દૂર રહેવું
દરેક જણને ધટે છે. જેમ જીવતર ઈશ્વરે બંધ્યું છે, તેમ
મ્હોત પણ તે મહાદયાળુ પરમેશ્વરે પોતાનાં ડહાપણથી
સંન્યું છે; માટે એવા ઈશ્વરી બનાવ વખતે તે દયાળુનું
નામ લઈ ધીરજ રાખવી જરૂરી છે.

માયાણુ માતાજી ! જેમ ઈશ્વરે હંદગી ફેાકટની બનાવી
નથી, તેમ મ્હોત પણ ફેાકટ બનેલું ન જાણું. તેના પણ
ધણક ફાયદા છે, જે અજ્ઞાન માણસને માલમ ન હોવાથી
તેઓ મ્હોતને ઈશ્વરનો કોપ ગણી રડાકુટ અને હાય
અફસોસથી ધરતી ધ્રુજવી મૂકેછે; પણ તે સઘળું શા
ખપનું ? શું ઈશ્વરનું તેડું આબું તે કોઈ કાળે પાછું
ફરનાર હવું ? શું એમ કીધાથી મરનારના જીવને શાંતિ થશે ?

હલકું આપણે જે તેની પછવાડે આંસુ અને લીટ પાડશું તે તેને ખાવાં પડશે, એવું રાસમાળામાં લખેલું છે. દુનિયાને મ્હોત કેટલો ઘડો શીખવેછે તે જુવો. જીલમીને શીખવેછે કે તેનો ગેરઈનસાફ અને અહંકાર સદા ચાલનાર નથી, લોભીને તથા બખીલને બતાવેછે કે રાત દહાડો તું પૈસો ભેજો કરી તે મધ્યેથી એક અરધી પણ ગરીબોનું ભલું કરવાને ખરચતો નથી, પણ પલવારમાં તારી આંખ વીંચાઈ જશે, તો પૈસો પારકે હાથ પડશે અને કદાપિ આડો અવળો વીખરાઈ જશે. પૈસાવાળાને કહેછે કે તારી માલમિલકત ઉપર તું અભિમાની થઈશ નહિ, કાલે કદાચ તે તારી નથી. ગરીબને શીખવેછે કે ભેકે દોલત તારી પાસે નથી, તોપણ નીતિનો પૈસો અંકડો કાઢે હશે તો પરલોકમાં તને સુખ મળ્યા વિના રહેતાર નથી. પાપીને પોતાનાં પાપનો પરતાવો કરતાં શીખવેછે, ધર્મીને તેનાં પૂજ્યનો બદલો દુક મુદતમાં મળશે એવી આશા બતાવે છે, અને દુઃખીને પટાવેછે કે તારાં દુઃખનું નિવારણ થોડા દિવસમાં થશે, માટે તું ઈશ્વરને યાદ કર અને ધીરજ ધર.

જ્યારે એ પ્રમાણે છે ત્યારે જે ઈશ્વરનાં ધરથી નિર્માણ થયેલું મ્હોત તેનો શોક શામાટે રાખવો બેઠએ ? ચિનાઓમાં એક કહેવત છે, કે ‘ હંદગી એક મુસાફરી છે, અને મ્હોત આપણને ઘેર પુગાડે છે.’ ખરેખર આ હંદગી

એક કંઠાળા ભરેલી મુસાફરી છે, જેનો આખો રસ્તો ખાડા ખાખોચિયાંવાળો તથા ધારિતભરેલો છે, જેની ખેચ બાબુ છુપા શત્રુઓ જેવા કે લોભ, મોહ, ક્રોધ, અદેખાઈ, વહેમ ઇત્યાદિ હુમલો કરવાને સંતાઈ બેઠેલા હોય છે, જેઓ વખત મળવે ગાફેલ મુસાફરને બહુ કાયર કરે છે, ઈશ્વર તેની દાદ લે છે, અને એક ભોમિયાને મોકલે છે, જેને આપણે મ્હોત કહિયે છઈએ, તે એ મુસાફરને સહિસલામત બઈ ઈશ્વરને ઘેર પહોંચાડે છે.

માયાળુ માતાજી ! હમણાં જે ગયું તેની કંઈ દુનિયાની મુસાફરી પૂરી થઈ નહોતી. તેણે તો હજી આ સંસારમાં હમણાંજ જન્મ લીધો હતો, માટે તેને વાસ્તે શોક થવો સ્વાભાવિક છે, પણ શું કરવું ! ભાવી પ્રબળ છે. ઈશ્વર ઈચ્છા આગળ કોઈનું જોર ચાલવું નથી. ઉલટું તેની ઈચ્છાથી વિરુદ્ધ થઈ તેને ઠપકો આપીએ કે શોક કરિયે, તેથી તે દયાળુનું બમાણું ગુનેહગાર થવાય છે. વિપત્તિને સમયે ધીરજ રાખવી એ ધણું ડહાપણનું કામ છે. સંપત્તિ અથવા વિપત્તિમાં મોટાં માણસનો સ્વભાવ બદલાતો નથી. સમુદ્ર મોટો છે તે નિરંતર એક રૂપે રહે છે, માટે માયાળુ માતાપિતા ! આપ ધીરજ રાખશો, તથા મારી ચિંતા કરશો નહિ. જે ગયું તે કંઈ મારું હવું નહિ, આપનું હવું, આપે તેને લોહી પાઈ ઉછેરું હવું, તથા આપે તથા મારા પવિત્ર સસરાજીએજ પૈસા એટલા કાંકરા

કરી મોઢું કર્યું હવું, તેની ઉપર આમ પાણી ફર્યું તેથી આપને તથા મારા પવિત્ર સસરાજીને દુઃખ છે. હું તો બાળક છું. મારા જીવડાંને શું હોય! આતો સર્વને સંભારણું કરવું, અને તેમ કરતાં તેનું માગણું પૂરું થયું, એટલે ચાલ્યું ગયું, બાકી સંસારમાં કોઈ કોઈનું નથી. પૂર્વ જન્મના સંબંધે કરી જન્મ લે છે અને મરે છે. એમાં જે શોક કરવો તે મિથ્યા છે. માયાળુ વખતુબા તથા મુરખી કાકીજી અને બાલીજી મારી બહુજ સંભાળ રાખે છે, માટે મારી ચિંતા રાખવી નહિ.

મારા પવિત્ર સસરાજી આજના ચાલ્યા ત્યાં આવે છે. અહિં મને મૂકી જતાં તેમનું મન ધણુંજ ગભરાણું હવું, પણ રસ્તો ખરાબ હોવાને લીધે મારું આવવાનું બની શક્યું નહિ. મારા ભાઈને મારા વતી ચુંબન કરશે તથા રમાડશે. તેનું સુખ જોવાને આ બેન ધણીજ આતુર છે. ઈશ્વર થોડા દિવસમાં દેખાડશે. હાલ એજ.”

આ બેન પત્રો મુંઝઈ આવતાં સૌ. જયાકુંવરની ધૈર્યતા વિશે સર્વ જણને સંતોષ થયો. તેમના પતિ, તથા માતૃપિતાને કંઈક ધીરજ મળી, પણ આ પ્રમાણે સર્વને ધીરજ આપવાને પત્ર લખ્યા પછી કેટલેક દિવસે સૌ. જયાકુંવરને પોતાનો વખત ધણીજ દુઃખદાયક થઈ પડ્યો. બાલકના સહવાસમાં કાઢેલા દિવસો તેના વગર કંટાળા

ભરેલા થઈ પડ્યા. તે અંતઃકરણમાં અતિશય દુઃખી થવા માંડ્યાં. ઘરમાં એક યુલ્લે બેશ્વર કલાકના કલાક અતિશય વિચાર અને તે પછી અશુપાતમાં તે ગાળવા માંડ્યાં. તથા એક ધ્યાનથી નિરંતર પતિનું ચિંતન કરવા માંડ્યાં. તેમની આ સ્થિતિમાં તે પોતાની શારીરિક સ્થિતિનું ભાન ભૂલ્યાં, તેમનું મન સ્થિર અને એકજ બાળ્યમાં લીન થઈ ગયું, અને એ અવસ્થામાં તે કેટલાક દિવસ સુધી પોતાના પતિને એક પણ પત્ર લખી શક્યાં નહિ. આમ બનવાથી વળી વ્યાકુળ થયેલ પોપટે બીજે એક પત્ર લખ્યો:—

“ત્રેમી પ્રાણી! મારો છેલ્લો પત્ર લખવાને ઓછામાં ઓછા આજ દરમિયાન વધારે દિવસ થઈ ગયા. આમ છતાં પ્રત્યુત્તર મેળવવાને આતુર માણસને આજ સુધી પણ તે મળી શક્યો નહિ, એ અંતઃકરણને દુઃખી કરવાને તથા અનેક સંકલ્પ વિકલ્પ કરાવવાને પુરતું છે એક વખત તમારા પત્ર વગર દુઃખી થતાં મનને સંતોષ ન ઉપજવાનું કારણ મળતાં મારી શું સ્થિતિ થઈ હતી, તે તમે જાણો છો ત્યારે તે વખતની મારી ચિંતા, અને આ વખતે પણ પત્રનો ઉત્તર ન મળવાથી થતી ચિંતાની સરખામણી કરતાં એમ ધારવાનું પકડું કારણ છે, કે હમણાં થતી ચિંતા તે વખતની ચિંતા કરતાં વધારે હોવીજ નોઈએ. ને આ

મારા વિચારો બરાબર હોય, તો પછી તે પ્રમાણે થવાથી ઉપજતી ચિંતા દૂર કરવાને બીજું કંઈ વિદ્ય વચમાં આવતું હોય તો તે તમારે દૂર કરવું જોઈએ.

નિરાશ હૃદય, દુઃખી મન, ઈશ્વરી બક્ષિસનું એકાએક અલોપ થવું, એટલુંજ નહિ પણ એવા દુઃખના સમયમાં પતિપ્રિયાનો વિયોગ, એ જેટલું મને દુઃખદાયક લાગેછે તેટલુંજ અથવા તેથી પણ અધિક તમને લાગતું હશે, તે હું સારી રીતે સમજું છું. પણ તેની સાથે એટલું પણ વિચારવાનું અવશ્યનું છે, કે ઉપર જણાવેલાં કારણોથી થયેલાં ચિંતાતુર મનને પોતાના પ્રિય તરફથી તેના કુશળ સમાચાર ન મળે, તો કેટલું વધારે દુઃખ થાય. નિરાશ મન કદાચ નિરાસા સાથે કલમ તથા કાગળ લઈ બેસે, દુઃખી થતું હૃદય કદાચ શું લખતું એવા વિચારથી અનેક તુરંગ કરે, અને અને કંઈ ન સૂઝવાથી તેજ હૃદય કોઈ બીજા સમય ઉપર લખવાનું મુલતવી રાખે, પણ તેથી દૂર બેઠેલ પ્રેમ એમ ન જાણે કે પ્રિયાનો યત્ર આ કારણથી નહિ આવતો હોય. તેને તો દુઃખદાયક તર્કો થયાજ કરે, અને એક ચિંતા તથા બીજું દુઃખ એ બેયનો બોલો શક્તિ ન હોવા છતાં ખમવોજ પડે. એક સાંકળે બંધાએલાં ત્રણ પ્રાણીમાંથી એકનું એકાએક ખોવાઈ જવું, એ બાકી રહેલાં બેને થોડું દુઃખકર્તા નથી. પણ જ્યારે આ બેય

જાણુ વિખુટાં હોય અને આવો બનાવ બને ત્યારે તો હૃદય વળેછે. એવા સમયમાં ખેય જાણુ પરસ્પરની કુશળતા તથા સ્થિતિ વિષે જાણવાને કેટલાં આતુર હોવા જોઈએ તે જાણુ કંઈ કઠણ નથી. માત્ર મન ત્યાં આવવાને અતિશય ખેચાય છે, હમેશ થવું સ્મરણ વારંવાર આંખમાંથી અશ્રુની ધારા પાડેછે, અને તમારા સહવાસ સુખની ઈચ્છા હવે મનને સ્થિર થવા દેતી નથી; પણ એક ઈશ્વરી કોપજ મારી સર્વ આશા ધૂળ મેળવે છે. વરસાદ હજી વરસ્યા કરેછે, પગરસ્તો અતિશય ખરાબ છે, અને દરિયારસ્તે મોકલતાં સુરખ્ખીનું મન ચાલવું નથી. આવે પ્રસંગે હું તમને મદદ ન કરી શકું, અને આવી પડેલા શોકસાગરમાંથી ન જગારી શકું, ત્યારે તમારે વાસ્તે ખીન્ન કયાં સુખના સાધન હું કરી શકીશ ! માત્ર અંતઃકરણ મને ડંખ દેછે તે હું ખમી શકતો નથી. ચાલવા વિષેના પત્ર લખાઈ ચુકા છે પણ ક્યારે ચલાશે તે હું સમજી શકતો નથી. શું કરું ! સુરખ્ખી બાબીના પત્રની પહોંચ પણ હું લખી શક્યો નથી તેથી તેમને ખોટું લાગવું હોય તો માફ માગશો. તેમનો ઉપકાર હું કેવી રીતે વાળી શકીશ તે સમજવું નથી. માયાળુ બા ખુશીમાં હશે તેમજે પણ રાખેલી અને રખાતી સંભાળ માટે હું શું બદલો વાળી શકીશ, તેનો વિચાર પણ મને મૂંઝવેછે. તેમને મારા દંડવત્ પહોંચાડશો. વિશેષ શું લખું ! ઈશ્વરકૃપા હશે તો આ પત્રનો ઉત્તર હું મુંબઈમાં

વિપત્તિમાં ધીરજ; ફરી મુંબઈમાં. ૧૮૩

નહિ વાંચું બનતી ત્વરાએ પત્ર લખી મનને સંતોષ પમાડવા તત્પર રહેશો.”

આ પત્રે સૌ. જયાકુંવરને પાછા સાવધ કર્યાં. તેમણે એ વાંચી પોતાના પતિની સ્થિતિ જાણી લીધી. તે જાણતાં જ મનમાં ઉદાસ થયાં અને તરત નીચે પ્રમાણે તેનો ઉત્તર લખ્યો.

“સૌભાગ્યરક્ષક શીરછત્ર સ્વામીનાથની
પવિત્ર સેવામાં.

લ. મળવાને આતુર આપની આભારી, વિયોગ દુઃખને આંધીન થઈ રહેલી દુઃખી પ્રિયાના પ્રણામ.

પ્રિય ! આજરોજ આપનો સુખદ પત્ર મળ્યો. તેણે વિયોગથી શુભ થઈ ગયેલ મનને કંઈ સૂઝવું નહોતું તે સૂઝાડ્યું છે, અને આપનો પત્ર વાંચી તુરત આપને ઉત્તર લખવા બેઠી છું. પ્રાણનાથ ! આપનો પત્ર મને દિલાસો આપે છે કે તારા પ્રાણ દુઃખદાયક સ્થિતિમાં છતાં થવું દુઃખ દબાવી તને દિલાસો મોકલે છે, માટે તારે પણ ધીરજ રાખી પત્ર લખવો. મારી રડતી આંખોને તે હસતી કરે છે. વિયોગ દુઃખથી છાતીમાં જે બળતરા થતી હતી તેનો ઉપાય આપના પત્રથી જ થાય છે. વહાલા પતિ ! આ વખતમાં દુઃખી થતાં મનને ધીરજ આપનાર એક પત્ર વિના બીજું કેણું છે ? જ્યારે એમજ છે ત્યારે રોજ

પત્ર લખી દિવાસો દેવામાં વિલંબ શું કરવા થાય ? પણ દુઃખથી બળતું મન વિચારમાં લીન થઈ જવાથી હાથમાં લીથેલાં કલમ ખડિયો સુકી દેવાં પડે, અને કદાચ મન કંઠણ રાખી લખવા બેસું તોપણ મનનું દુઃખ મનમાં દબાવતાં છતાં તેના અંશમાત્રનું પત્રમાં વર્ણન થઈ જાય, અને તેથી વળી એમ પણ મનને થાય કે આ કરતાં પત્ર લખવોજ નહિ. પ્રિય પ્રાણુ ! ખરેખર આ પત્ર આબ્યા અમાઢ ખીલકુલ પત્ર નજ લખવો એમ ધારી નિરાશ થઈને દિવસ કાઢતી હતી, ત્યાં આપના પત્રે આશાવાન કરી ધીરજ આપી, અને એમ સૂચના આપી કે વિયોગ-દુઃખમાંથી મુક્ત કરવાનું તારા પ્રાણપતિના હાથમાં નથી, તે તારા જેવીજ સ્થિતિ ભોગવે છે, અને તેમાં પત્ર લખવો બંધ કરીશ તો તેની કેવી સ્થિતિ થશે.

પ્રિય પ્રાણુનાથ ! મારાથી હમણાં પત્રમાં વિલંબ થાય તો ક્ષમા કરશો. માઝું મન સ્થિર નથી. વહાલા પતિ ! લખતાં મારી કલમ કોણ જાણે શા કારણથી ધ્રુજે છે ! પ્રિય પ્રાણુ ! વિયોગ એ શબ્દનો ખરો અનુભવ આ વખતેજ મને થાયછે. અરે વિયોગરૂપી દાવાનળમાં બળતાં મનને જે હગારવું તેપણ નિર્દય થઈ તજી ગયું, જેમ ચાતક પક્ષી મેઘની વાટ જોઈ અકળાઈ જાય, તેમ હું આપની વાટ જોઈ અકળાઈ ગઈ છું. પ્રાણેશ્વર ! હવે હદ થઈ. સાત મહિના સુધી ધીરજ રાખી, પણ હજી તેનો છેડો આવતો નથી.

આગબોટ ચાલશે ત્યારે પધારશે તેમાં પણ હું મંદ-ભાગ્યણી નિષ્ફળ થઈ. દિવસ આઘા જતા જાય છે, તેમ મારી ધીરજ મુકાતી જાય છે. રાત્રિ દિવસ ક્યાંય એન પડતું નથી. અહર્નિશ પતિ પતિજ થાય છે.

પ્રિયનાથ ! રહતી આંખોને સદાની હસતી ક્યારે કરશે ! વસ્ત્રવડે તેનાં આંસુ ક્યારે લશે ? બાલકના દુઃખથી પીડિત થયેલને આપની મધુર વાણીથી દિલાસો ક્યારે આપશે ? પ્રાણનાથ ! કંઈકે પણ સારી આશાથી આપ મને અહિં મુકી ગયા હતા. ભવિષ્યમાં શું બનશે તેની કોઈને ખબર હોતી નથી, પણ જ્યારે પ્રારબ્ધ બે ડગલાં આગળ હોય, ત્યારેજ આમ બને છે, તેમાં આપને દુઃખી થવા જેવું કંઈ નથી, માટે આપ પશ્ચિન્તાપન કરશે, અને મુરબ્બીની આજ્ઞા મળ્યે તુરત પધારશે, એવી મારી વારંવાર પ્રાર્થના છે.”

આ પત્ર આવ્યા પછી થોડાજ દિવસમાં મુરબ્બીની આજ્ઞા લઈ પોપટ પોરબંદર જઈ પુગ્યા, પ્રેમપાત્રને મળ્યા, અને બેચને પરસ્પરના સહવાસથી અતિશય સંતોષ થયો. સૌ જયાકુંવર પોતાના પતિ ઉદાસ થશે એવા વિચારથી રત્નપ્રજ્ઞાનાં મરણ વિષેની એક પણ વાત મોઢામાંથી બોલ્યાં નહિ. જાણે કંઈ બન્યુંજ નથી તેમ પતિસહવાસમાં તે પોતાના દિવસો એક વખત ફરીથી આનંદમાં ગાળવા માંડ્યાં. આજ સુધી થયેલું દુઃખ સર્વ

વિસરી ગયાં, અને જે સર્વના મનમાં તેને વિષે ચિંતા હતી, તે સર્વને આ પ્રમાણે ચિંતામુક્ત કર્યાં.

આ સ્થિતિમાં એક માસ પોરબંદરમાં ગાળ્યા પછી તે પોતાના પતિ સાથે મુંબઈ આવવા તૈયાર થયાં. ચાલવાને આગલે દિવસે છેવટના મેળાપ માટે તે બાશ્રી વખતુબા પાસે ગયાં, અને તેમની રજા માગી. છુટાં પડતાં બેય રનેહી અતિશય દુઃખી થયાં. અંતે આ સહવાસનો છેડો આવતાં બાશ્રી વખતુબા બોલ્યાં, “બેન ! મને બીજે કંઈ ખેદ નથી થતો. માત્ર એટલુંજ દુઃખ થાય છે કે અહિં મારી પાસે બાલક રવને લઈને આવ્યાં, અને અંતે તેને અહિંજ મુકી તમારે એકલાં જવું પડે છે. મારાથી તમારી કંઈ પણ સંભાળ બની શકી નહિ.” આમ બોલતાં તે પોતાનાં સખીને ભેટયાં અને તેમની આંખ આંસુથી ભરાઈ ગઈ.

સૌ. જયાકુંવરે તેમનાં આંસુ લૂંચ્યાં અને કહ્યું, “બા ! આપે મારે સારૂં ધણું કર્યું છે. એ સર્વ આપના મોઢા આગળ કહી દેખાડવાને હું ખુશી નથી. આપ એાંધું લાવી આમ દુઃખી ન થાઓ. ઈશ્વરની નિર્મોહી થયેલ વાત કંઈ આપની, મારાથી કે જગનમાં વસતાં કોઈ પણ માણસથી ફરી શકે તેમ છે ? એના દિવસ પૂરા થયા, અને એ ચાલ્યું ગયું. તે અહિં નહિ તો કોઈ પણ ટેકાણે થયું હોત. માટે એ વિષેનો ખેદ મનમાંથી કઢાડી નાંખો, અને મને ખુશીથી રજા આપો.”

“એન સુખેથી નાઓ. ભાઈ પ્રમાણે મારી સંભાળ રાખનાર તમારા પતિને મારા આશીર્વાદ કે’જો. તમ બેય પરરપર સુખમાં દિવસ કાઢજો. જે ફળ ખોયું છે તેથી અધિક ફળ તમારા બેયના ગુણ સામું જોઈ ઈશ્વર તમને આપે. મુંબઈ પહોંચી તરત પત્ર લખજો, અને પતિ સેવામાં પડતાં મને ભૂલી જતાં નહિ.”

સૌ. જયાકુંવરે કહ્યું, “જે આશીર્વાદ આપ મને આપે। છો તે આપને પણ ફળે. હું મુંબઈ જઈ તરત પત્ર લખીશ. જોઈએ કોણ પત્રની પહેલ કરે છે, કારણ તે ઉપરથી પતિ સેવામાં કેનું મન વધારે નિમગ્ન છે તે જણાઈ રહેશે. હવે હું રત્ન લઉં છું.”

આ પ્રમાણે બાપ્રી વખતુબાની રત્ન લઈ તે ઘેર આવ્યાં તે વખતે તેમણે પોતાનાં સખીને અતિશય હદાસીમાં નિમગ્ન જોયાં. જ્યારથી સૌ. જયાકુંવરનું ચાલવાનું નક્કી થયું હતું, ત્યારથી તેમની આ સ્થિતિ થઈ હતી, અને તેમને। આખો દિવસ અશ્રુપાતમાં ગયો હતો. “એ મારી સખી ગયા પછી હું કેના સહવાસમાં આનંદ પામીશ” એ વિચાર તેમને દુઃખી કરતો હતો. તેમને સૌ. જયાકુંવરે ધીરજ આપી, અને તેનાથી જુદાં પડવાને બાકી જે વખત રહ્યો હતો, તે તેમનીજ પાસે ગાળી તેમને કંઈક સંતોષ આપ્યો. અંતે બેય જણ પરરપર ભેટી છૂટાં પડ્યાં. છૂટાં પડતી વખતે સખીએ અગાશીમાં થયેલી, અને રત્નનાં મરણ

પછી થયેલી બેચ વાતનું સ્મરણ આરંભ્યું. “હું કંઈ નહિ બહું” એમ બોલતાં અને આંખમાંથી પડતાં આસુ સાથે સૌ. જયાકુંવર પોતાનાં આ સખીને પગે પડ્યાં. તેમને તેણે ઉઠાડ્યાં અને હાથ ઝાલી મુરખી પાસે લઈ ગયાં. મુરખીને પણ એજ પ્રમાણે સૌ. જયાકુંવર પગે પડ્યાં. તેમણે તેને આશીર્વાદ દીધા, અને પછી સર્વ જણ કિનારા સુધી તેની સાથે આવ્યાં. અહિં ચોપટ પોતાનાં મુરખી કાકી તથા ભાણીને હાથ જોડ્યા, તે બેચના આશીર્વાદ માથે ચડાવ્યા, ફરી એકવાર સૌ. જયાકુંવર પોતાનાં સાસુ-તુલ્ય મુરખીને તથા સખીને મળ્યાં, અને અંતે આ દંપતિ આગબોટમાં જવા હોડીમાં બેઠાં. તે બેસતાંજ હોડીને કિનારાથી દૂર હડસેલવામાં આવી અને તે રસ્તે પડતાં તેમને વળાવવા આવેલાં સર્વજણ વારંવાર તેમની સામું જોતાં ઉદાસ ચિત્તે ઘર તરફ પાછાં ફર્યા.

પ્રકરણ ૮ મું

દુઃખ ઉપર દુઃખ.

આ પ્રમાણે સૌ. જયાકુંવરે પોરબંદર છોડ્યા પછી કેટલેક મહિને એ શહેર નવા અને ગંભીર બનાવનું સ્થળ થઈ પડ્યું હતું. બરોબર મધ્યાહ્ન સમયે પોર-બંદરના પ્રતાપી રાણાની ગાડી શહેરમાંથી પસાર થઈ

શેહેર બહાર પડેલી ઇંગ્રેજ સરકારની છાવણી તરફ જતી જોવામાં આવી હતી. આને માટે પ્રજા તરફથી તરફવાર અટકળો કરવામાં આવતી હતી, તેટલામાં તે ગાડી પાછી ફરી. પ્રતાપી રાણા જેવી સ્થિતિમાં જતા જોવામાં આવ્યા હતા, તેવીજ સ્થિતિમાં તેમાં બેઠા હતા. ફક્ત તેનું મોઢું જરા ખિન્ન જોવામાં આવતું હતું, અને કંઈ અચાનક દુઃખ આવી પડ્યું હોય તેમ તે ઉદાસ જોવામાં આવતા હતા. તેની પાસેજ અંગ્રેજ સરકારનો એક અમલદાર હતો, અને તે મૈત્રા ધારી બેઠેલ જોવામાં આવતો હતો, પણ કોઈ કોઈ વખતે રાણાપ્રત્યે થોડી વાતચીત પણ કરતો હતો. પાછળ એક ગાડીમાં કેટલાક કાર્યભારી તથા વકીલો હતા, અને તેની પાછળ આશરે દશથી વીસ માણસની ઘોડેસ્વારની એક હથિયારબંધ ટુકડી હતી. આ સર્વ સમૂહ બનતી ત્વરાએ પોરબંદરના રાજ્યમહેલ તરફ જતો હતો, અને તેથી શું બનેછે અને શું બનશે એવા સંશયમાં પડેલ પોરબંદરની પ્રજાનો મોટો ભાગ એ સમૂહની પાછળ ટોળાં મળી જતો જોવામાં આવતો હતો. રાજ્યમહેલ આગળ આ સર્વ અટક્યા પ્રતાપી રાણા તથા તે અમલદાર બેચ જણુ ગાડીમાંથી ઉતર્યા, અને ઘોડેસ્વાર સિપાઈઓ ત્યાંજ મહેલ આગળ નીચે પોતાનાં હથિયાર સાથે સાવચેતીમાં સજ્જ થઈ ઉભા. ગાડીમાંથી ઉતરેલો સમૂહ તરત રાજ્યમહેલમાં દાખલ થયો, અને તેથી

મહેલ બાર ટોળે મળેલ માણસોને અંદર શું બન્યું તે જાણવામાં આવ્યું નહિ, પણ થોડા વખતમાં ગામમાં જૂમ ઉડી કે રાણા સાથે આવનાર એ અમલદારે પોરબંદરની તીનેરીને સીલ મારી તે જપ્ત કરી અને જ્યાં જ્યાં ધન-સંગ્રહ વિષે તેના મનમાં સંશય આવ્યો, ત્યાં ત્યાં તેને લઈ જવામાં આવ્યો, અને સર્વ ઠેકાણે તેણે એજ પ્રમાણે સીલ માર્યો. મહેલના સર્વ ભાગ જેતાં જેતાં આ સમૂહ અંતઃપુર આગળ આવ્યો. અહિં એ અમલદારે અજાણતાં અંદર જવા પગ ઉપાડ્યો, પણ ચિંતાતુર મને તેની સાથે ફરી સર્વ સ્થાનક અને સંગ્રહ દેખાડનાર પ્રતાપી રાણાએ તેને તેમ કરતાં અટકાવ્યો, અને રજપૂતકુળની અંતઃપુર પ્રત્યેની મર્યાદા અને માનની કંઈક સમજણ તેને પાડી. આ ઉપરથી એ અમલદાર એ સ્થાનક છોડી બીજી તરફ ફર્યો, અને એ પ્રમાણે સર્વ સમૂહ ત્યાંથી અદૃશ્ય થયો.

અંતઃપુરનાં બારણાં આગળ જે બન્યું, તે બાશ્રી વખતુ-બાની એક દાસીએ જોઈ લીધું. તે જેવું જોયું હતું તેવું તેમને કહી સંભળાવવા તરત તેમની પાસે દોડી ગઈ.

બાશ્રી વખતુબા આ દિવસે નિત્યકર્મથી પરવારી નિરં-તરને સ્થાનકે ખેડાં હતાં. તેમનાં સખી ગયા પછીથી આ વખત સુધીમાં કેટલીક ચિંતાને લીધે તેમનું શરીર કંઈક લીધું થયેલું જોવામાં આવ્યું હતું. તેમનાં મુખ

ઉપર કંઈક ચિંતા, કંઈક આશા, અને કંઈક આનંદ એ સર્વનો અદ્ભુત સમાગમ દેખાતો હતો. પરમેશ્વરે આ વખતે તેમનાં સીમંતનો શુભ પ્રસંગ પાસે આણ્યો હતો. અને તેથી કંઈપણ શોકકારક ખબર સાંભળવાને તેમની શારીરિક સ્થિતિ યોગ્ય હતી નહિ સખી પ્રત્યે મુંબઈ તેમણે કેટલાક પત્ર લખી તેમાં પોતાની ખરેખરી સ્થિતિનો ચિત્તાર આપ્યો હતો, અને તેજ વખતે પોતાનાં સખી તરફથી પણ તેમને પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર કૃપા પ્રાપ્તિનો ખીન્ને પ્રસંગ થોડા વખતમાં આપશે, એમ જાણી તે ખુશી થયાં હતાં. તેમના હાથમાં ભરતનાં સાધનો હતાં, અને આ વખતે તે નિશ્ચિંતપણે પોતાના પતિના વોડાની લગામમાં રાખવા માટે એક મુશોભિત નમુનો ભરતાં હતાં. તેટલામાં ટપાલ મારફત તેમને એક પત્ર તથા એક પુસ્તક મળ્યું. તેમણે પત્ર ઉખેડ્યો અને વાંચ્યો.

અખંડ સૌભાગ્યવતાં પ્રાણુત્રિય સખી માયાળુ
ખાત્રી વખતુખાની પવિત્ર સેવામાં.

શુ. પોરબંદર.

મુંબઈથી લ૦ આપની સદાની આભારી, આપના વિયોગથી કુઃખી થનાર, આપની પ્રેમરૂપી જળમાં ફસાઈ પડેલ, પ્રેમી સખી જયાકુંવરના પ્રેમથી પ્રણામ વાંચવા સ્વામી સેવામાંથી નિવૃત્તિ મળે ત્યારે તરિદ લેશો.

માયાળુ સખી ! આપનો પત્ર હમણાં નથી. પત્ર લખી વિયોગથી બળતાં મનને ક્યારે શાંત કરશો ? ક્યારે આ ચક્ષુને આપના હસ્તાક્ષરનો પત્ર લખી કૃતાર્થ કરશો ? પ્રિય સખી ! પ્રાણનાથનાં ચરણકમળની સેવામાં રોકાઈ ગયાં હશે, અથવા આપના પ્રાણનું મનરંજન કરવા તેમને વાસ્તે કંઈ ભરતાં હશે, તે વગર આપ પત્ર લખો નહિ એમ હોયજ નહિ. વહાલાં સખી શું લખું ! આપે માફ ચિત્ત ચોરી લીધું છે. ખરે મને આપનો સ્નેહ ધડી પણ વિસરતો નથી. આપે મને આજ્ઞારના બોલ તમે કયરી નાખી છે, પ્રેમબંધનમાં બાંધી લીધી છે, વળી મારાં અંતઃકરણને ફેદી કરી આપે ત્યાં રાખેલ છે. હે સુશીલ સદ્ગુણી સખી ! આપનો એટલો બધો મેં શું અપરાધ કર્યો છે ? અરે સ્નેહ-સાંકળથી બાંધી લઈ વિયોગદુઃખ શું કરવા દોઢો ? કંઈ પણ અપરાધ ન છતાં આમ હેરાન કરો તે આપ માયાળુને ધટિત ન કહેવાય. અરે હું આપને કેટલોક ઠપકો લખું ? જેમ જેમ લખું છું તેમ તેમ આપના વાંક મારા હૃદયમાં વધારે અને વધારે આવતા જાય છે. પ્રિયસખી ! આપે મારા ઉપર આભારરૂપી પર્વતનો બોલો નાખ્યો છે તેમાં હું મુઝાઉં છું. એમાંથી કયે પ્રકારે નીકળું તે મને સૂઝતું નથી. એટલા મોટા બોલમાંથી મુક્ત થવાને એકેય રસ્તો દેખાતો નથી, અને તેથી હવે મારે જીભ ચલાવ્યા વગર છુટકો નથી કે, ‘આપ દંપતી સદાકાળ સૂખી થાઓ, અને

દીર્ઘાયુષ ભોગવો.' આપને ઈશ્વર આપનાં સર્વ સદ્ગુણો સામું જોઈ પુત્રરત્ન આપે. આપના વાંકના બદલામાં આપના ઉપર ગુસ્સે થઈ અંતઃકરણમાંથી નીકળતાં આ વચનો ભલે આપને કૃણીભૂત થાય.

પ્રિય સખી ! ઈશ્વરે જે કૃણપ્રાપ્તિનો વખત આપ્યો છે, તેનું હુમણાંથીજ સારી રીતે પોષણ કરજો. આપના બાઈએ આપને તથા મારે વાસ્તે 'માને શિખામણ' નામનાં જે પુસ્તકો-લીધાં છે, તે આ વખતે આપણુ જોયને અતિ ઉપયોગી થઈ પડશે એમ ધારી આપ તરફ આજ-રોજ એક નકલ મોકલું છું, તે આપ વાંચી તે પ્રમાણે વર્તશો. આપના બાઈના દંડવત્ માન્ય કરશો, તથા વળતો પત્ર તુરત લખવા કૃપા કરશો. "

પત્ર વાંચી રહ્યા પછી તેમનાં મોઢા ઉપર આનંદનો ભાસ જણાયો. "ધન્ય સખી તમે તથા તમારા પતિ પણ ત્યાં જોડાં મારી કેવી સંભાળવ્યો છો ! ઈશ્વર એવેજ સ્થળે સ્નેહ બાંધજો." એમ બોલી આનંદથી તેમણે પુસ્તક લીધું, ઉપર ચોંટાડેલો કાગળ ફાડી નાખ્યો, અને પહેલુંજ પાનું ઉઘાડતાં બાલકને જોળામાં લઈ, તેનાં મોઢામાં સ્તન આપી ધવરાવતી માતાનું ચિત્ર જોઈ તે આનંદથી હસ્યાં. કદાચ "મને આવો વખત હવે જલદી આવશે" એમ અંતઃકરણમાં વિચાર આવ્યો, અને પછી તરતજ એક જેતણુ એમ

પાનાં ફેરવી છઠ્ઠે પાને સ્તનંધયાવસ્થાનું પ્રકરણ વાંચવા માંડયાં, તેટલામાં ઉચક જીવે દોડી આવતી દાસી તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચાયું. આશ્ચર્ય સાથે તેમણે પૂછ્યું “કેમ ! શું છે ?” દાસીએ કહ્યું, “બા, હમણાંજ નીચેનાં બારણાં આગળથી બાપુ તથા સાહેબ અને બીજાં કેટલાંક માણસ ગયાં.” આ સાંભળી કાણુજાણે ખરેખર શું બન્યું હશે તેનો કંઈક સંશય મનમાં ઉત્પન્ન થયો તેથી, અથવા તે ફક્ત જાણવાની આકાંક્ષાથી તેમણે પોતાની એક વિશ્વાસુ દાસીને બોલાવી, અને જે બન્યું હોય તેના ખરા ખબર તરત લઈ આવવા આજ્ઞા કરી. થોડા વખતમાં તે દાસી પાછી ફરી, અને જે બન્યું હતું તેનું વર્ણન કહી સંભળાવ્યું. “શું ત્યારે અંતે આવો વખત આવ્યો ?” એમ બોલતાં તેમણે પોતાનું માથું નીચું કર્યું, આંખ આડા હાથ દીધા, અને એક બાળકની પેઠે અસહ્ય દુઃખથી રડવા માંડ્યાં.

આ બનાવને બે દિવસ થયા, ચાર દિવસ થયા, પાંચ, પંદર, પચીસ દિવસ એમને એમ ગયા, પણ બાપ્રી વખતુ-બાપું ઉદાસ ચિત્ત કોઈપણ રીતે પ્રકૃષ્ટિત થયું નહિ. તેમને આ સ્થિતિમાં તેમને ધીરજ આપવા તેમની પાસે કોઈ હતું નહિ. તેમના પતિએ એજ અંગ્રેજ સરકારની આજ્ઞાને તાબે થઈ અભ્યાસ માટે પોરબંદર છોડ્યું હતું. પતિને વારંવાર યાદ કરતાં તથા કેમ જાણે આ દુઃખદાયક બનાવથી પોતાને આ સંસારમાં વધુ વખત કહાડવો કડવો

ઝર થઈ પડ્યો હોય તેમ કૃત્તા પરમેશ્વરે આપેલાં ફળને સંસારમાં જન્મ આપવાજી જીવતાં હોય એમ જાણાવું હતું. અંતે ચિંતાતુર જીવ, ઉદાસ અંતઃકરણ, અને એ બેયથી થયેલી શરીરની નબળી સ્થિતિએ આજસુધી પોષણ કરેલા ગર્ભનું વધારે પોષણ કર્યું નહિ, અને બાકી વખતુબાએ સાતમે મહિને એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો. તેમના સીમંતની તૈયારી એમને એમ રહી, અને જન્મ આપ્યા પછી તરતજ તેમનું શરીર વધારે અને વધારે ક્ષીણ થવા માંડ્યું. પુત્રીપ્રસવ થયા પછી છઠ્ઠે દિવસે તેમનું શરીર વધારે બગડ્યું. તેમના આ મંદવાડના સમાચાર સાંભળી તેમના પતિ બનતી ત્વરાએ પોરબંદર આવી પુગ્યા, પણ લોકરિવાજ પ્રમાણે પોતાનાં આ પ્રેમપાત્રને મળી શક્યા નહિ. સાતમે દિવસ સવારના બાકી વખતુબાની સ્થિતિ ખરેખર બચંકર થઈ પડી, અને તેથી તેમણે પોતાનાં એક વિશ્વાસુ માણસને બોલાવી, પાસે પારણામાં બુલતાં માત્ર સાત દિવસનાં બાલકની તેમને શાંત અંતઃકરણથી બલામણુ કરી, અંતે પોતાને હાથે કેટલાંક દાન તથા પુણ્ય કરી, ઈશ્વરનું સ્મરણ કરતાં આ અસાર સંસારનાં દુઃખમાંથી હંમેશ માટે પોતાનું નિષ્પાપ અંતઃકરણ કહાડી નાખી, તેજ દિવસે રાત્રિના આઠ વાગે માત્ર વીશ વર્ષની નાની વયમાં કૈલાસવાસ કર્યો!!

આ પ્રમાણે સૌ. જયાકુંવરનું એક અનુપમ સખીરત્ન

સંસારમાંથી ચાલી નીકળ્યું. જ્યારે આ દુઃખદાયક ખબર મુંબઈ આવ્યા, ત્યારે સૌ. જયાકુંવર પોતાના પિતાને ઘેર હતાં. તેમનું શરીર જોઈએ તેવું સ્વસ્થ હતું નહિ, અને આ અચાનક દુઃખના સમાચાર સાંભળી તેમનાં અંતઃકરણમાં ધ્રાસકો પડે, અને તેથી કંઈ માફું પરિણામ નિપજે એવા વિચારથી પોપટ એ ખબર તેમનાથી છુપા રાખવાનો વિચાર કર્યો, પણ તેમ થઈ શક્યું નહિ. પત્ર વાંચ્યા પછી તરત પોપટ પોતાનાં પ્રેમપાત્રને મળવા ગયા. ત્યાં જતાંજ તેમણે તેને અતિશય દયાજનક સ્થિતિમાં જોયાં. તે એક પલંગ ઉપર સુતાં હતાં, અને તેમની આંખમાંથી આંસુ ટપકી ટપકી તેમની પથારી ભીંજી ગઈ હતી. પોપટને જોતાંજ તે તેમની તરફ ફર્યા, અને કહ્યું, “આજના ખબર તમે સાંભળ્યા ?”

પોપટે કહ્યું, “હા. વખતુબા અંતે ચાલી નીકળ્યાં. કોઈને સ્વપ્નમાં પણ નહિ હોય કે એમના સદ્ગુણ અને સાસરા પ્રત્યેના એમના પ્રેમનું અંતે આ પરિણામ આવશે.”

“ખરેખર જો વખતુબા કંઈપણ બાળતની ચિંતા મનમાં ન રાખત, તો આવે વખતે આમ કોઈ દિવસ પણ બનત નહિ.”

“તમે આ સમજો છો તે છતાં તમે પોતે મારી, તમારાં ઘરની, તથા સાસરિયાંની કેટલી બધી ચિંતા એમને એમ મનમાં રાખો છો ! હું મારા અનુભવથી એમજ જાણું છું કે

દરેક સદ્ગુણી અને પોતાનો ધર્મ જાણનાર સ્ત્રી સંસારમાં પડ્યા પછી કોણ જાણે શું કારણથી ચિતાનું ઘરજ થઈ પડે છે, અને પછી તેનાં પરિણામ કેવાં દુઃખદાયક થાય છે, તે આ તમે અને મેં નજરે જોયાં.”

“તમે જોલો છો તે હું કબુલ કરું છું, પણ જે સ્ત્રીયોને પોતાનાં ઘરની ચિતા ન હોય, પોતાના પતિની ચિતા નહોય, અથવા પોતાથી નાનાં મોટાંની ચિતા ન હોય, તો પછી સંસારમાં સ્ત્રીનું બીજું પ્રયોજન શું છે? ભાગ્ય-યોગે પોતાનું એ કર્તવ્ય કરતાં કદાચ જે મોત આવ્યું, તો તેથી પણ કંઈ સ્ત્રીને પોતાને પરાભવ નથી.”

“જે માણસ જગત્ છોડી ચાલી નીકળે, તેને કંઈ ખબર હોતી નથી કે તેની પાછળ તેના સંબંધમાં આવેલાં માણસો કેટલાં દુઃખી થાય છે. વખતુબાને કેટલી બધી વાર મેં પોતાનાં શરીરની સંભાળ રાખવાને સૂચવ્યું હતું, તે કંઈ તમારાથી અજાણ્યું નથી. વારંવાર હું એ વિષે તમારા તથા તેમના પત્રમાં લખતો, તો પણ પોતાને કંઈ થાય તો તેથી કોઈને ચિતા થશે, એવા વિચારથી તેમણે કેટલી બધી વાર શરીર તથા મનની વ્યાધિ એમને એમ મનમાં રાખી હતી!”

“હા મને સર્વ ખબર છે. પોરબંદરમાં હું એમની પાસે જતી, ત્યારે એમના પતિ ગામમાં ન હોવાથી તે વારંવાર ઉદાસ થતાં, દુઃખી થતાં, અને કોઈ કોઈ વખતે તો રડતાં. આમ થવાથી વારંવાર એમનું શરીર બગડી આવતું, તે

છતાં, તથા હું એમને વારંવાર ઔષધસેવન કરી શરીર પાછળ ધ્યાન રાખવાનું કહેતી તે છતાં, પોતે તેની જરા પણ દરકાર કરતાં નહિ, અને આખો દિવસ પોતાના પતિ અને સસરા કેમ ખુશી રહેશે, તે વિશેજ ચિંતા કર્યા કરતાં.”

“આવાં ભલાં, નિર્મેળ મનનાં, અને પતિ તથા સાસરિયાનું સાંઠ ઈચ્છવાવાળાં વખતુબાના મનમાં જ્યારે તેમણે સાંભળ્યું હશે કે મારા સસરાનું સર્વસ્વ તેમના હાથમાંથી ગયું, ત્યારે શું નહિ થયું હોય ! સદ્ગુણ દુઃખકર્તા આમજ થઈ પડેછે. કેવાં ભલાં, કેવાં સરલ, કેવાં નિષ્કપટી અને કેવાં સુશીલ. હવે આપણે એના ગુણ સંભારીને દુઃખી થકું, અને આંખમાંથી આંસુ પાડવાં, એ વગર આપણાથી બીજું શું બની શકે તેમ છે.”

“અરેરે ! એમણે મારી ઉપર કેટલું હેત રાખ્યું. રાજ્યનાં રાણી છતાં કેમ જાણે સગાં બેન હોય, તેમ મને કંઈપણ વાતનું એણું આવવા દીધું નહિ. એના સદ્ગુણ તો એની સાથેજ ગયા. મારાથી એના ઉપકારનો કંઈપણ બદલો વાળી શકાયો નહિ.” આમ બોલતાં સૌ જયાકુંવરની આંખમાં ફરી આંસુ આવ્યાં.

પોપટે તેમનાં આંસુ લૂતાં કહ્યું, “સમજી થઈ આમ દુઃખી ન થાઓ. જે ગયાં તે કંઈ ફરી પાછાં આવવાનાં છે ? ઈશ્વરનાં ઘર આગળ આપણું શું જોર છે ?”

“આપણી રત્નપ્રભા ગઈ, ત્યારે વખતુબાની આંખમાંથી

પાણી પડ્યાં હતાં, ત્યારે આ વખતે તેમની મા વગરની નિરાધાર દીકરી યાદ આવતાં મને કેમ રડવું ન આવે?”

આમ કહેતાં તેમણે પોતાનું હૈયું ખાલી કરવા માંડ્યું. પોપટથી આ સહન થઈ શક્યું નહિ. તેની પાસે તેવીજ સ્થિતિ થઈ, અને થોડીવાર તે ઊંચ જણ એક પાસે શબ્દ બોલ્યા વગર એજ સ્થિતિમાં રહ્યાં.

અંતે પોપટ કહ્યું, “આમ ક્યાં સુધી ચાલશે? હવે ગમે તે કરશું તોપણ બન્યું તે નહિ બન્યું થશેજ નહિ. એમ તો વિચારો, કે એનાં માતૃશ્રીને આ વખતે કેવું દુઃખ થવું હશે. આપણે તેમનું દુઃખ ધ્યાનમાં લઈ ધીરજ રાખવી જોઈએ, અને એમને ધીરજ આપવી જોઈએ.”

“ખરું કહો છો. કેવા પ્રેમથી તેમણે સીમંત ઉપરની સર્વ તૈયારી કરી માણસોને મોકલ્યાં હશે, પણ પરિણામ આ આવ્યું. નાથ! કેવો વખતુબાનો વૈભવ, કેવાં તેમનાં પુસ્તકો, કેવાં તેમનાં ભરત, તથા કેવાં તેમનાં વસ્ત્ર અને આભૂષણો! આ સર્વ મારી નજર આગળ તરી રહે છે. અરેરે! કંઈ પણ ભોગવાને એ રહ્યાં નહિ.”

“એમ યાદ કર્યા કરશું તો આપણા સંતાપનો છેડો નહિ આવે. તમે ઉઠો, આંસુ લઈ નાખો, તથા બાનાં માતૃશ્રી ઉપર ધીરજનો એક પત્ર લખો. હું પણ ઘેર જઈને લખું છું. આપણાથી વિશેષ શું બની શકે તેમ છે?”

“વિશેષ તો શું! પણ કૃત એકજ વાત મારાં મનમાં

છે. બા જેવું સ્વચ્છ, સરલ, અને સુશીલ અંતઃકરણનું માણસ મેં આજ સુધી જોયું નથી. એમનાં જેવું નિરભિમાની માણસ મારા ધ્યાનમાં આજ સુધી બીજું એકેય આવ્યું નથી. મને એમ થાય છે, કે જો તમે મદદ કરો તો હું મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે તેમનું એક જન્મચરિત્ર લખું.”

“ધન્ય છે તમારા એમની તરફના પ્રેમને. બા જેવાં સદ્ગુણી અને રાજ્યકૃણમાં છતાં સરલ માણસનું જન્મચરિત્ર ખરેખર બધાંને ઉપયોગી થઈ પડશે. હું એમાં તમને જોઈશે તેટલી મદદ આપીશ. ઈશ્વર આપણા એ વિચાર પાર પાડે, તો તેથી પણ આપણાં મનને કંઈક સંતોષ થઈ શકશે.”

પતિપ્રિયા આ વિચાર દઢ કરી છૂટાં પડ્યાં.

આ દુઃખદાયક બનાવને માસ બે માસ નીકળી ગયા. તે પછી કેટલેક મહિને સૌ. જ્યાંકુંવર એક પુત્રીનાં માતા થયાં. આ પુત્રીનું નામ તેનાં ક્ષેત્રે પાર્વતી પાડયું, પણ ગયેલ રત્નપ્રભાનું સ્મરણ રહેવા તેના પિતાએ તે ફેરવી પદ્મપ્રભા કયું.

જે સ્થિતિમાં રત્નપ્રભા મોસાળમાં ઉછરી હતી, તેજ સ્થિતિમાં પદ્મપ્રભા પણ ઉછરી. પોતાનાં માતાનું ચિંતાનુર મન પોતા તરફ ખેંચી લઈ, તેણે તેમને કંઈક સંતોષના દિવસ દેખાડવા માંડ્યા. શરીરે કંઈક સ્વસ્થ થતાં સૌ. જ્યાંકુંવર પોતાનાં કર્તવ્યમાં પાછાં પડ્યાં, અને તેમના મુરબીના સંતોષ વચ્ચે, તેમના પતિના આનંદ વચ્ચે,

તથા તેમનાં પોતાનાં સુખ વચ્ચે એ બાળક ધીરે ધીરે ઉછરવું ગયું. આ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ નીકળી ગયા.

ઈશ્વરી પ્રેરણા શું છે તે કોઈને ખબર પડતી નથી. આને શું થાય છે અને કાલે શું થશે એ કોઈ પણ જાણી શકતું નથી. માણસની શક્તિ ક્યાં સુધી કામ કરી શકે છે? જે પ્રેરણા તેનામાં ઈશ્વરે મુકી નથી, તે એકજ પ્રેરણા મનુષ્યને મળી શકી હત, તો જગતમાં મનુષ્યની સ્થિતિ કેવી ઉત્તમ હત તે કહી શકાતું નથી. ભવિષ્યનો વિચાર થોડા નેજ થાય છે, તે થવા છતાં તે પ્રમાણે વર્તવાળા તેથી પણ થોડા છે અને તે પ્રમાણે વર્તવા છતાં તેનાં સારાં ફળ આપવાળા તો સંસારમાં ક્યાંકજ હશે. મનુષ્યનું મન કંઈ એવું તીવ્ર નથી કે સર્વનું સાચુંજ પરિણામ જાણી શકે. વિદ્વાનની વિદ્વત્તા પણ આ હદને પહોંચી શકતી નથી, તો પછી સાધારણ માણસનું શું ગળું? સાંઝ ફળ મેળવવા, સાંઝ પરિણામ જોવા, ભવિષ્યનાં સુખનો અનુભવ કરવા, એટલુંજ નહિ પણ સર્વ ઠેકાણે સારી આશાથીજ માણસનું સમજી અંતઃકરણ કામ કરે છે. જે રસ્તે જવાથી સુખ થશે એમ તે ધારે છે, તે રસ્તેજ તે જાય છે, પણ તીવ્ર મનમાંથી નીકળેલા વિચાર ભૂલ ભરેલા હોય છે, આંખથી દેખાયેલ વસ્તુઓથી ઉત્પન્ન થયેલા વિચાર પણ ભૂલ ભરેલા હોય છે, અને કાને સાંભળેલ ખરેખરી વાતોથી ધારેલી ધારણા પણ ભૂલ ભરેલ હોય છે. પગલે પગલે ભૂલ

થાયછે, અને સંસાર આખો ભૂલથીજ ભરેલો છે. આવી સ્થિતિમાં ધારેલું પાર ન પડે, આશાવાન નિરાશ થાય અને સુખને બદલે દુઃખ દેખાય એ કંઈ અસંભવિત નથી.

એક શુભ કાર્ય માટે સૌ. જયાકુંવરનાં સાસરિયાંના સર્વ સંબંધીઓને યોડા વખત માટે મુંબઈથી બહાર જવાનો પ્રસંગ પડ્યો. આ વખત પાસે આવતાં સર્વ જણ એક ચિત્તે તેની તૈયારીમાં હતાં, તેટલામાં હમણાં છ માસની થયેલી પદ્મપ્રભાનું શરીર અસ્વસ્થ થયું. સાધારણ અસ્વસ્થતાએ કોઈનું ધ્યાન ખેંચ્યું નહિ, પણ મુંબઈથી નીકળવાને આગલેજ દહાડે તેની સ્થિતિ કંઈક વધારે બગડવાથી સર્વ જણ ચિંતામાં પડ્યાં. અંતે બે કર્તવ્ય-માંથી એક ઉત્તમ ગણાયું, અને બેક દિવસ સૌ. જયાકુંવર પદ્મપ્રભા સાથે મુંબઈમાં રહે, અને એ બાલક સાવ સાફ થાય ત્યારે તેને લઈ પાછળથી આવે, એમ નિશ્ચય થયો. ચાલતી તૈયારી એમને એમ આગળ ચાલી, પણ આ પ્રમાણે પદ્મપ્રભાનું શરીર બગડવા પછી, અને તેથી વિશેષ સૌ. જયાકુંવરનું પાછળ રહેવાનું નક્કી થયા પછી પોપટનું મન આ સર્વ તૈયારીમાં ભાગ લઈ શક્યું નહિ. શુભ પ્રસંગના અનુષ્ઠાન આનંદમાં ભાગ લેવા કરતાં પોતાનાં પ્રેમપાત્ર સાથે બાળક પદ્મપ્રભાની સંભાળ માટે રહેવાનું તેને વધારે યોગ્ય લાગ્યું. પણ જીની રીતભાતે તેને શીખવ્યું કે તેની આ વર્તણૂક અવિવેકી ગણાશે. બે

ધર્મમાંથી એકને મહત્તા આપવી પડી, મન કંઈક છતાં કાર્ય કંઈક કરવું પડ્યું, અને છેવટ સુધી અનિશ્ચિત છતાં અંતે આ સમૂહ સાથે મુંબઈ, અને તે સાથે પોતાનાં બેચ વહાલાંને છોડવાં પડ્યાં.

સૌ. જયાકુંવરને આ પ્રમાણે પતિથી વિખુટાં પડતાં ઘણું દુઃખ થયું. જે કંઈ સહવાસનો લાભ મળે તે લેવાના હેતુથી તે પોતાનાં માતૃશ્રી તથા બાળક પદ્મપ્રભા સાથે ઠેઠ સ્ટેશન સુધી આવ્યાં. પોપટ છેવટ સુધી તેમની પાસેજ રહ્યા. તેમની આંખમાંથી વારંવાર પડતાં આંસુ તેણે લૂચાં, તેને ધીરજ આપી, અને કહ્યું, “પદ્મપ્રભા સ્વરથ થતાં નક્કી આપણે તરત મળશું.” તેણે પક્ષને પોતાની પાસે લીધી, હેતથી ચુંબન કર્યું, અને પછી તેની માતાના હાથમાં આપી, તેઠલામાં ગાડી ઉપડવાનો વખત થતાં અતિશય ખેદ સાથે તે આ બેચને છોડી ગયા. સૌ. જયાકુંવર ત્યાંજ થોડો વખત રહ્યાં, ગાડી ઉપડી, તેમનાં અંતઃકરણમાંથી એક નિશ્વાસ નખાયો, અને દુઃખી હૃદયે ધર તરફ પાછાં ફર્યા.

માતાપિતા બાલકને લઈ ઉભાં હતાં ત્યારે તેમને સ્વપ્ન પણ ન હોય કે એ બાળકનો જન્મત્માં એ દિવસ છેલ્લોજ હતો. ખરેખર જો એવો જરાપણ વિચાર પોપટના મનમાં આવ્યો હોત, તો તે ગમે તે છતાં પણ આ પ્રમાણે તેને છોડી ચાલી ન નીકળત. જો તેની માતાના

મનમાં એવો જરાપણ વેહેમ થયો હોત, તો તે રોઈ કક-
ળીને પણ પોતાના પ્રાણનાથને પોતાની પાસે રાખતા
મુંદર ફૂલ કરતાં કોઈને ખબર પડી નહિ. બાલકની
સ્થિતિ ક્યાં અને કેવી રીતે બગડી તે કોઈએ જાણ્યું નહિ.
ફક્ત બોલતી ચાલતી પદ્મપ્રભા બીજા છ કલાકમાં નિસ્તેજ
રાખરૂપ થઈ પડી !!

મુંબઈથી ચાલેલા સમૂહે બીજે દિવસે અમદાવાદમાં ઢાળો
કર્યો. આગળથી કરી રાખેલ તજવીજ પ્રમાણે એક સ્વચ્છ
મકાન તેમને વાસ્તે તૈયાર કરી રાખ્યું હતું. શુભ પ્રસ-
ંગતા આનંદમાં સર્વજણ ગૂંથાયા. બપોરના એક વાગતાં
ભોજનનું કામ સમાપ્ત થયું, અને પછી એક એક જણ મિત્ર
મંડળ સાથે અથવા એકલા અમદાવાદ જોવાને આમ તેમ
નીકળી પડ્યા. પોપટ આ વખતે ઘરમાંજ હતા, અને
અગાશીમાં પડેલી એક ખુરશી ઉપર માથે હાથ દઈ, કંઈ
ઉંડા વિચારમાં પડ્યા હતા. પાછળ મુશી આવેલ પોતાની
પ્રિયા અને પોતાનાં બાલક વિષે તેમના વિચાર આમથી
તેમ ભમતા હતા. તેનું શું થયું હશે, અથવા હવે તેમની શું
સ્થિતિ હશે, એ અંતઃકરણની શંકા તેમના મનમાં વારંવાર
આવતી હતી. પદ્મપ્રભા કેવી સ્થિતિમાં હશે એવો વિચાર
કરનાર, તથા હવે તેને સારી પેઠે આરામ હશે અને તેથી
હું મારાં બેય વહાલાંને જલદી મળીશ એવી ઝાંઝવાનાં જળ
જેવી આશા બાંધનાર પોપટને સ્વપ્ન પણ ન હતું, કે

તેની પદ્મપ્રભા તો પાંચ પોહોર થયા વિશ્વકર્તા પાસે જઈ પુગી હતી. વિચારમાં ને વિચારમાં તેને જરા ઉધ આવી, કારણ ગાડીમાં આખી રાત્રિનો ઉબગરો હતો. આંખ વીચાતાંજ તેને કોઈએ બોલાવ્યા. તે ગયા. ત્યાં જતાંજ પોતાના પિતાને ઉદાસ ચિત્તે જોયા, તરતજ અશુભ શંકા રૂપી તીર અંતઃકરણ વીંધી નીકળ્યું, તેટલામાં તેનાં બેન તેની પાસે આવ્યાં અને તેની શંકાનું નિવારણ કર્યું. પોપટના મોઢામાંથી એકપણ શબ્દ નીકળ્યો નહિ; તે તરત નાહ્યા, પોતાનાં એક માણસને સ્ટેશન ઉપર જઈ મુંબઈની ગાડીને કેટલો વખત છે તે નક્કી કરવાને મોકલ્યો, અને પોતે પાછા જઈ તેજ ખુરશી ઉપર ઉદાસ, દુઃખી અને વ્યાકુળ અંતઃકરણે પડયા. થોડો વખત જતાં મોકલેલું માણસ પાછું આવ્યું, અને કહ્યું કે “મુંબઈની ગાડી હમણાંજ ઉપડી ગઈ.” હવે તેનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. પદ્મપ્રભા અને તેની માતાને યાદ કરતાં તેનું અંતઃકરણ હાથ ન રહ્યું, પરાણે દાખી રાખેલ, શોક, ચિતા અને દુઃખને ઉભરો અંતે બહાર નીકળી પડ્યો, અને પોપટ ત્યાંજ એક બાળક છોકરાંની પેઠે રડવા માંડયા.

તેનાં બેન તેની પાસે આવ્યાં અને કહ્યું, “ભાઈ ! આ શું કરછ, કંઈક તો સમજણ રાખ !”

પોપટે તેજ દુઃખમાં જવાબ આપ્યો, “બેન ! પદ્મપ્રભા મુઈ ત્યારે તો હું પાસે હતો નહિ, પણ આ વખતે તો

હાથે કરી તેને મુકી હું ચાલી નીકળ્યો. આ વિચારજ મને દુઃખી કરેછે. નજરે જોવા છતાં આ વખતે પણ હું તેની પાસે રહ્યો નહિ.” આમ બોલતાં તેનું હૃદય પાછું ભરાઈ આવ્યું.

ખરેખર પોપટને એજ દુઃખ થયું. તેમનાં મનમાં એમ આવ્યું, કે શું પરમેશ્વરના ઘરથી એમજ નિર્માણ હશે, કે મારે મરણ પથારિયે પડેલાં મારાં બાલક, અને એ જોઈ દુઃખી થતી તે બાલકની માતા પાસેથી આ પ્રમાણે ચાલી નીકળવું? હશે! એમજ હશે. નહિતો બેય પ્રસંગે એક સરખો ખનાવ અનેજ શું કામ! પ્રભુએ શું ધાર્યું હોયછે તે મનુષ્યમન જાણી શકવું નથી, ભાવિ શું છે તે કોઈ સમજી શકવું નથી, નહિ તો આવી દુઃખદાયક ભૂલ થાયજ કેમ? પોપટનું હૃદય આને માટેજ શોક કરવું હતું, બોવાયલાં બેય બાલકોને માટે તેને જે દુઃખ થવું હતું. તેના કરતાં તે બેયના જવાથી તેમની દુઃખી માતાની સ્થિતિવિષે તેના અંતઃ કરણમાં વધારે દુઃખ થવું હતું. તેનો મુંબઈ જવાનો કરેલો વિચાર મુંબઈની ગાડી ઉપડી જવાની ખબર મળવાથી નિષ્ફળ ગયો. ત્યાંજ પાછળ રહી બીજે દિવસે પાછા જવાનો વિચાર મુરખીઓનાં મનને અનુકૂળ ન આવ્યો, અને તેથી છેવટ સૌ. જયાકુંવરને મુંબઈથી ખનતી ત્વરાએ નીકળી પોતાને મળવાના ખબર આપી, પોપટ સર્વ સમૂહ સાથે આગળ ગયા.

અમદાવાદથી નીકળેલાં સર્વજળ સાંજના ચાર વાગે ઘોળે આવી પુખ્યાં, અહિં આ સમૂહને પોરબંદરથી આવેલાં સૌ. જયાકુંવરનાં સખી, તેમનાં મુરખ્ખી સાસુ સસરા વિગેરે મળવાનાં હતાં. થોડા વખતમાં સર્વજળ મળ્યાં. સ્ત્રી એક, અને પુરુષો બીજા, એમ બે ઓરડામાં બે વર્ગ વહેંચાઈ ગયા. ઝુંબઈથી આવેલા સ્ત્રી વર્ગને સૌ. જયાકુંવરનાં સખી તથા તેમનાં સાસુએ આનંદથી આવકાર આપ્યો, તથા તેમનાં આશ્વાસનમાં તે બેય પડ્યાં. પણ આ વખતે આ સમૂહમાં ફક્ત એક સૌ. જયાકુંવરજન હોવાને ક્ષીત્રે તે બેયનું મન વ્યાકુળ થયું. “મારી જયા કયાં?” એમ મુરખ્ખીના મનમાંથી પ્રશ્ન નીકળ્યું. પણ તેનો ઉત્તર કોઈ તરફથી મળ્યો નહિ. અંતે પદ્મ-પ્રજ્ઞાના મરણના દુઃખદાયક ખબર તેમને કહેવામાં આવ્યા. અતિશય સંતાપ સાથે તેમણે તે સાંભળ્યા અને રડતે સાદે તેજ વખતે “હું હવે મારી જયાનું મોટું ક્યારે જોઈશ, અને તેને ક્યારે ધીરજ આપીશ!” એમ એ મુરખ્ખી બોલ્યાં. સૌ. જયાકુંવરનાં સખી તો આ વખતે પોતાનાં મુરખ્ખી સાસુ જેટલી પણ ધારણા રાખી શક્યાં નહિ. “જયા! આ તારી ઉપર શું દુઃખ!” એમ બોલતાંજ તે કલ્પાંત કરતાં ત્યાંજ મૂકાં ખાઈ નીચે પડ્યાં. તેમનાં મુરખ્ખી તેમની સંભાળમાં પડ્યાં. થોડી વારે તેમને કંઈક જ્ઞાન આવ્યું, પણ પૂછેલા કંઈ પણ પ્રશ્નનો

જવાબ તે આપી શક્યાં નહિ. અંતઃકરણમાં અસહ્ય દુઃખ થતું હોય, ગળે દુઃખનેા હુએા આવી શ્વાસ બંધ કરતો હોય, અને સંસારમાં શું સુખ છે એમ સમજી શરીર છોડતું હોય, તેમ તેમનું શરીર શિથિલ થઈ ગયું, શ્વાસ છૂટાવા માંડયો, અને ધણો વખત સુધી એકપણ શબ્દ બોલી શક્યાં નહિ. અંતે કેટલાક ઉપચાર કર્યા પછી “ માફ એ બાલક પણ ગયું.” એમ બોલી તે સારી પેઠે રડયાં, અને આ પ્રમાણે મનનું દુઃખ કંઈક શાંત થતાં ઠેક રાત્રિના દશ વાગે સર્વજણ નિદ્રાવશ થયાં.

ઘોળેથી નીકળ્યા પછી રસ્તામાં એક રાત્રિ ગાળી બીજી રાત્રિયે આ સમૂહ ધારેલી જગ્યાએ જઈ પહોંચ્યો. ગામની બહાર એક વંડીમાં તેણે ઉતારો કર્યો. સવારના થાકેલા સર્વજણ કોક પથારી પાથરી આળોટવા માંડયા, કોક પોતાના રનેહીઓની સાથે બેસી ગપાટા મારવા માંડયા, અને કોક બીજા કામકાજમાં પડયા. આ વખતે એ વંડીના મોટા ડેલાની બારી ઉઘડી, અને અંદરથી એક માણસ કોઈ ન જાણે તેમ ધીરેથી હાથમાં એક નાનું ફાનસ લઈ બહાર નીકળ્યો તેણે એક ઘોતિયું પહેર્યું હતું, તથા શરીર ઉપર શાલ ઓઢી હતી. માથું ઉઘાડું હતું, અને તેથી જ્યારે જ્યારે કંઈ ચીજ જોવા તે પોતાનું ફાનસ પોતાનાં માથા સુધી ઊંચું લેતો હતો, ત્યારે ત્યારે રસ્તાની

ધૂળથી ભરાઈ ગયેલ તેના વાળ, તથા કંઈક કારણથી થયેલ શોકાતુર તેનો ચહેરો, એ બેય નજરે પડતાં હતાં.

આશરે રાત્રિના દશનો અમલ હતો. સર્વ ઠેકાણે અંધકાર દેખાતો હતો. પાસેજ નદી હોવાને લીધે તેમાંથી વહેતાં પાણીના, માછલાં બહાર નીકળી પાછાં અંદર પડતાં થતા અવાજના, વારંવાર ધોલતાં દેડકાંના, દૂરથી સંભળાતાં શીયાળવાં તથા ખીન્ન જંગલી પ્રાણીના શબ્દના, કોઈ કોઈ વખતે કુતરાઓનાં ભસવાના, અને કેટલીક વખત કોઈ હેવાનથી નદીમાં પડતા પથ્થર, માટી વિગેરેના અવાજ વગર ખીન્નું કંઈપણ સંભળાતું નહોતું. વંડીમાંથી નીકળેલ માણસના હાથમાં જે ફાનસ હતું, તે શિવાય એટલામાં ખીજે ક્યાંય પણ દીવો અથવા અજવાળું દેખાતું નહોતું. આ પ્રમાણે આ અંધકારમાં ફાનસ સાથે ધડીમાં પોતાની પાછળ નજર કરતો, ધડીમાં રિથર થતો, ધડીમાં ઠેક પોતાનાં માથાં સુધી ફાનસ લઈ જેટલે છેટે તેનું અંજવાળું જ્ય ત્યાંસુધી એક નજરે જોતો, તથા ધડીમાં કંઈ અવાજ સંભળાતાં એક ચિત્તથી ત્યાંજ ઉભો રહી તે ફરી સંભળવાનો ચક્ક કરતો, અને તે ન સંભળાવાથી વારંવાર નિશ્વાસ મુકતો તે માણસ ધીરે ધીરે આગળ આલ્યો.

આહિ આ માણસનું આવડું તેની આખી ઉમ્મરમાં પેહેલુંજ હતું, અને તેથી ધારેલો રસ્તો ભૂલી તેનાં પગલાં નદી તરફ ફર્યા. ધીરે ધીરે પગલાં મુકતાં પણ સાવ નવીનજ

સ્થળ હોવાને લીધે બીજું પગલું આગળ ભરતાં તેને આધાર મળ્યો નહિ, અને તેથી તેજ પળે તે નદીના ઠંડાંગાર જેવાં પાણીમાં જઈ પડ્યો. ફાનસ ઠરી ગયું, અંધકાર ભયંકર થઈ પડ્યો, અને નદીમાંથી નીકળતાં કેમ જાણે મોટા સર્પ તેના બેય પગને વીટી વળ્યા હોય, કોઈ ભયંકર પ્રાણી તેને અંદર પાછું ખેંચતું હોય, અને બહાર નીકળવાનો રસ્તો કંઈપણ હાથ ન લાગતો હોય, તેમ તેણે પોતાના પગ વારંવાર પાણીમાં પછાડવા માંડ્યા, ઠંડાના ઉંચા પથરાને હાથેથી ઝાલવા માંડ્યા, અને એક વખતે એક ઠેકાણે, અને બીજે વખતે બીજે ઠેકાણે હાથ મુકી બહાર નીકળવાનો રસ્તો શોધવા માંડ્યો. અંતે આગળ હાથ અને પાછળ પગ, એ પ્રમાણે મુકતાં તે પાણીની બહાર નીકળ્યો. શાલ નીચે ઓઢેલાં ઘોતિયાંથી પોતાનું શરીર લૂઈ નાખ્યું. અને ત્યાંજ થોડીવાર બેસી પોતાને હાથે ફાનસ શોધવા માંડ્યો. તે શોધતાં કાચના ભાંગેલા કટકા હાથમાં આવ્યા, અને તેથી તે કામ પડતું મુકી, શરીરને સંકોચી, ત્યાંજ એક પથ્થર ઉપર બેઠો.

“મારા આપેલા ખખર પ્રમાણે જો તે નીકળ્યાં હોય તો વેહેલામાં વેહેલાં આ વખતે અહિં આવી પહોંચનાં જોઈએ, પણ હજી સુધી—” કંઈ અવાજ સંભળાવાથી તેણે પોતાનો કાન તે તરફ ધર્યો પણ બીજી પળે સર્વ શાંત થયું, અને તેના હૃદયમાંથી એક નિશ્વાસ નિકળ્યો. “ઈશ્વર આમ

દુઃખ શું કામ દેતો હશે ! મારાં મનને આધીન થઈ હું વચો હતા તો આજ આ ચિંતા તથા સાંતપમાં ન હોય. ખોલતી ચાલતી પગને એકાએક શું થયું હશે ! એની મા એને મરતી જોઈ કેટલી દુઃખી થઈ હશે ! અરે કેવાં આંસુ એની આંખમાંથી પડ્યાં હશે ! મને તેનાં દુઃખથી ભરાઈ આવતાં હૃદયે કેવો યાદ કર્યો હશે ! પણ હું દયાહીન તો તે વખતે સર્વજ્ઞ સાથે આનંદમાં મારો વખત ગાળતો હતો.” તેની આંખમાંથી જોર જોવડું એક આંસુનું ડીપું પડ્યું તે તેણે ધૂઈ નાખ્યું. “અરે મારા પ્રેમની આવી પરીક્ષા થઈ ! હું તેમાં આવી રીતે નિષ્ફળ ગયો ! હંમેશા માટે મન એકજ રાખવાનાં મારાં વચનમાં કેટલી સત્યતા રહી ! એક અંગ અનહદ દુઃખમાં અશ્રુપાત કરવું હોય, ત્યારે ખીજું, જેણે તે વખતે તેની સંભાળ રાખવી જોઈએ, તેનું આશ્વાસન કરવું જોઈએ, તે તેનાથી દૂર જઈ ખીજાજ આનંદમાં ભાગ લેય, એવી પ્રેરણા, એવા વિચાર, અને એવો રસ્તો સૂઝાડનાર ભાવિ પરમેશ્વરની ઈચ્છાને વિરુદ્ધ થઈ કેમ વર્તી શકતું હશે. ખરેખર હું બાન ભૂલ્યો. મને કંઈ સૂઝ્યું નહિ. નહિતો આ પ્રમાણે નજ બનત. મારા પ્રેમમાં, મારા કર્તવ્યમાં, તેની તરફના મારા ધર્મમાં આ બીજી ખામી આવી. પ્રભુ હું શું કરું ?” આમ વિચાર કરતાં તેની આંખ ફરી આંસુથી ભરાઈ ગઈ, અને તેના

મોઢામાંથી વારંવાર નિકળતા નિશ્વાસ તથા હુસકાં હવે સ્પષ્ટ સંભળાવા માંડ્યાં.

આવે વખતે આ સ્થિતિમાં અહિં આવી બેસનારના મનમાં જે વિચાર રમી રહ્યા હતા, તે ઉપરથીજ જણાય છે કે તે કોણ હતાં. “મારા આપેલ ખખર પ્રમાણે જો તે નીકળ્યાં હોય તો વેહેલામાં વહેલાં આ વખતે અહિં આવી પહોંચવા જોઈએ,” એવી આશાથી કોઈ આવે છે કે નહિ, મારાં મનની ધારણા કળે છે કે નહિ, એમ વિચારમાં ને વિચારમાં હાથમાં ફાનસ લઈ નીકળેલ પોપટ આ પ્રમાણે અર્ધ કલાક ગાળ્યો. તેની ધારણા પાર પડી નહિ, અને તેથી થયેલી તેની દુઃખદાયક સ્થિતિ એવી ને એવી ક્યાં સુધી રહેત તે કહેવાઈ શકાતું નથી, પણ તેટલામાં દૂર વંડીની ડેલીનું ખારણું ઉઘડતું સંભળાયું, અને સૌથી પેહેલાં નીકળેલા માણસના હાથમાં રહેલાં ફાનસના અજવાળાથી જણાયું, કે કેટલાક જણ જ્યાં તે બેઠા હતા તે તરફ, અથવા ખીજી કોઈ તરફ જતા હતા. “મને એ બોળખરો અથવા મને આ સ્થિતિમાં જોઈ એ સર્વનાં મનમાં મારે વિષે નવાજ તર્ક થશે,” એમ વિચાર આવતાંજ તે ત્યાંથી ઉઠ્યા અને ઉતારા તરફ ચાલવા માંડ્યા. સામાં આવતાં માણસોની નજર પડતાં, તેમનામાંથી એકે “કોણ છે?” એમ પ્રશ્ન કર્યો, ખીલ્લે ફાનસ ઉઘડી લઈ જાયું, અને કેટલાક ત્યાંજ ઉભા રહ્યા, પણ પોપટ કંઈ પણ ધ્યાનમાં લીધા

વગર એમને એન આગળ ચાલવા માંડયું. પાસે આવતાં
નજરે નજર પડતાં

“કોણ ! પોપટભાઈ.”

“હા.”

“આ વખતે આમ કેમ?”

“સહેજ.”

એમ બને તેટલી ટૂંક વાતચીતથી એ સર્વનું સમાધાન
કરી તે કિતારા તરફ બનતી ત્વરાએ ગયા, અને અંદર
જઈ પોતાની પાછળ બારી બંધ કરી.

સવાર પડતાંજ ચારે કોર ધામધ્રુમ થઈ પડી. એક
કોર ગામનાં સગાંઓ આનંદ અને ઉત્સાહથી સ્નેહી-
ઓને મળવા આવતાં દેખાતાં હતાં, એક કોર સર્વ જણ
નાહી ધોઈ એ અવસરને યોગ્ય વસ્ત્રાબૂધણુ સજતાં તથા
સજવતાં દેખાતાં હતાં, એક કોર બાલકો નવાં છુગડાં
તથા ધરેણું પહેરી ત્રાંસાં ઢાલ વિગેરે વાગતાં હતાં ત્યાં
દોળે મળી તેમાં મન લીન થઈજવાથી તેના તાલ પ્રમાણે
નાચતાં તથા તાળીઓ પાડતાં દેખાતાં હતાં, અંદરના
ખંડમાં સ્ત્રીઓ ઉત્સાહથી ગીત ગાતાં હતાં, તથા પોતાનાં
બાલકોને હોંશથી શણગારતાં હતાં, આ પ્રમાણે સર્વ
ઠેકાણે અતિશય આનંદ જોવામાં આવતો હતો, તેવે
વખતે પોપટ નદીનાં ડુંડાગાર પાણીમાં નાહી, રાત્રિને
સ્થળેજ, એકજ દિશા તરફ નજર કરી, આશામાં ને

આશામાં પોતાનો વખત ગાળતા હતા. અંતે જેમ ભર-
દરિયે પડેલ માણસને કંઈ આધાર મળે, તેમ તેને દૂરથી
હડતી ધૂળ દેખાઈ, તેની વચ્ચે એક વાહન આવતું
જણાયું, આગળ ચાલતાં પોતાના મુરબ્બી ભાઈને
ઓળખ્યા, અને આપ્રમાણે તેની ચિંતા દૂર થઈ, તેની
હુઃખદાયક સ્થિતિ ફરી ગઈ, તેની આશા પાર પડી, વ્યાકુળ
મન સાંત થયું, હદાસ મુખ કંઈક પ્રકુહ્લીત થયું, અને ત્યાં
સામા જઈ પોતાનાં પ્રેમપાત્રને મળતું એ ખીન્ન સર્વના
મનમાં અવિવેક થયો ગણાશે એમ જાણી, જોરજુલમથી
તેને મળવાને આતુર હૃદયનો ઉભરો દબાવી, ઉતારા
તરફ બનતી ત્વરાએ ગયા. થોડા વખતમાં વાહન આવ્યું.
બળદ છૂટ્યા. સૌ જયાકુંવરને તેનાં સખી તથા સખીનાં
મુરબ્બી સાસુ આવી, હેતનો ઉભરો બહાર નીકળતો
હોય. કંઈક ખેદ સાથે તેને શરીરે સ્વસ્થ જોઈ તથા મળી
તેથી થતો આનંદ આંખમાંથી પણ વેહેતો હોય, તેમ
જળઝળી આંખે, “આવો બાપુ!” એમ કહી બેય જણે
હાથ ઝાલી વાહનમાંથી ઉતાર્યા, અને મુરબ્બીએ પોતાની
છાતી સાથે હેતથી દાખી પોતાને પગે પડતાં પોતાનાં એ
બાલકને, “બચા થયું છો, ઈશ્વર તમને——” એમ
આશીર્વાદ આપતાં તેમનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. અંતે તે
તથા સખી બેય જણ તેમને અંદરના ઓરડામાં લઈ
ગયાં. ત્યાં તેમને ખીન્ન સર્વ સ્ત્રીઓ મળ્યાં, અને સૌ.

આગળ પ્રમાણે કામમાં પડવાથી પોતે પોતાનાં સખી સાથે થોડીવાર એકલાં પડ્યાં. આ પ્રસંગનો લાભ લઈ તેમણે પૂછ્યું, “જેન પગને શું થયું? આમ પાછળ કેમ રહેવું પડ્યું? પોપટ તને મુકીને કેમ આવી શક્યા?”

સૌ. જયાકુંવરે જવાબ આપ્યો, “આ વાત હમણું કહાડી પગને સંભારી, ઉદાસ થઈ રડવાનો આ વખત નથી જે કાળે જેમ બનવાનું હોય તેમ બને છે. પગને કંઈ નહોતું મરણ આવું નજીક હશે એમ મને સ્વપ્ન પણ નહોતું. હું તો નિશ્ચિંતપણે તેનાં ઘોડિયાં પાસે સુતી હતી. જરૂર ઉઘ આવવા માંડી તેટલામાં કામકાજ કરવા માટે રાખેલી બાઈએ મને ઉઠાડી અને કહ્યું, “જેન જો તો ખરી આને શું થાય છે.” મેં તરત પગને મારા હાથમાં લીધી. તેનું શરીર ઠંડુંગાર થઈ ગયું હતું બોલાવવા છતાં તેણે આંખ ઉઘાડી નહિ. શ્વાસ વધારે જોરથી ચાલવા માંડ્યો. આથી હું ગભરાઈ અને મારાં માતાપિતાને બોલાવવા એ બાઈને મોકલી. પણ તે નીચે આવે, અને તેની આ મરતી બાલકીનું મોઢું જુવે, તેટલા વખતમાં કીધેલા સર્વ ઉપચારને, મારી મહેનતે, તેના પિતાના અનહદ પ્રેમને અને મારા માતાપિતા તથા પવિત્ર સસરાની અતિશય સંભાળને ન ગણકારી, એક પછી એક એમ ત્રણ ડચકાં બાઈએ બિચારી ત્યાંજ મરણ પામી. એના દિવસ પૂરા થયા. એની સહેજ માંદગીને માટે હું પાછળ રહી પણ

પરિણામ આ આવ્યું. એને કંઈ નથી એમ ધારી મેં એના પિતાને સર્વ જણ સાથે જવાનું કહ્યું. આમ કહેતાં મારું હૃદય દુઃખી થયું, પણ મારી પાસે રાખવાથી અયોગ્ય થયું ગણાશે એમ ભાણી મેં એ રસ્તો લીધો. તેમની પોતાની મને મુકીને જવાની જરા પણ ખુશી નહોતી. મારાથી છૂટાં પડતાં તે કચવાયા, તેમની આંખ-માંથી આંસુ પડ્યાં, તથા પદ્મને પોતાના હાથમાં લઈ ઝળઝળાં આંખે વારંવાર ચુંબન કર્યું, એ સર્વ આજ પણ મને સાંભરી આવેછે. પણ અંતે ભાવિ એમજ, તેથી તે ગયા, અને તેજ રાત્રે પદ્મ સંસાર છોડી ચાલી નીકળી. ખીજેજ દિવસે મને એના પિતાને તાર મળ્યો. તેમણે મને ધીરજ આપી, અને પોતાની પાસે તેડાવી, તે પ્રમાણે હું ત્યાંથી નીકળી અને આજ તમને મળી.”

“એન હવે એ વાત સંભારી દુઃખી થઈશ માં.” તેમણે નીચું જોયું અને આંખમાં આવતાં આંસુ લૂંચ્યાં.

“મને જરા પણ દુઃખ નથી. સારું અથવા માહું પરિણામ બનવું એ પ્રારબ્ધને આધીન છે, તેમાં અસંતોષ માની લેવાથી ઉલટું મનનું દુઃખ વધેછે. ગયું તે ગયું, એમ ભાણી હું તો ઉદહાસથી આ આનંદમાં ભાગ લેવા આવી છું.”

આ વખતે પોપટ એ ઓરડામાં દાખલ થયા. સૌ જયાકુંવરની નજર પડતાંજ ચારે આંખ એક થઈ. એક પળમાં આંખેજ નમન કર્યું, આંખેજ ઉત્તર આપ્યો, અને

આંખેજ પરસ્પર થોડી વાતચીત કરી બેચનાં મોઢાં ઉદાસ મઠી તેજ પળે પ્રકૃષ્ઠિત થયાં, અને પોપટનું અંતઃકરણ શાંત થતાં, મનને ધીરજ મળતાં, તથા જરા આનંદનો અંકુર ઉત્પન્ન થતાં, જેવા આત્મા તેવાજ એકપણ શબ્દ બોલ્યા-વગર તે પાછા ફરી સર્વ સમુહના ઉત્સાહમાં મળી ગયા.

સૌ. જયાકુંવરે પોતાનાં સખીને કહ્યું, “આલો ઉઠો. આમ અહિં બેશી રહેવાથી આપણે સર્વથી જુદાં પડી જશું. મુરખી આપણને આવા આનંદના સમયમાં ઉદાસ બેઈ અંતઃકરણમાં દુઃખી થશે, માટે મનમાંથી સર્વ કહાડી નાંખો. એ પોતે આપણને તેડવા આવે તે પહેલાં આપણેજ જઈ સર્વ સાથે મળી જઈએ, અને આનંદમાં વખત ગાળીયે. જીવો, સર્વ જણ હવે નીકળવાની તૈયારીમાં છે. સ્ત્રિયો એક એક બહાર નીકળી વાહનમાં બેસેછે. આપણે પણ જઈએ સર્વમાં ભળીયે.” એમ બોલી તેણે પોતાનાં સખીનો હાથ ઝાલ્યો અને સ્ત્રીસમૂહ આગળજઈ, મોટરાંને પગે પડતાં, સરખી વચનાંને આનંદથી બોલાવતાં, તથા નાનેરાંની હેતથી ખબર પૂછતાં સર્વ જણ સાથે મળી ગયાં.

વિપત્તિમાં ધીરજ રાખવી એ ત્રિદાનનું વાક્ય અમૂલ્ય છે, એ પ્રમાણે ચાલનારની દૃઢતા પણ અમૂલ્ય છે, અને એ પ્રમાણે વર્તવાની શિખામણુ આપનારની એ શિખામણુ પણ અમૂલ્ય છે. સંસારમાં સુખદુઃખ વારાફરતી આવેછે અને જાયછે. સુખમાં ખુશી રહેવું, આનંદ પામવો, સંતોષ

રાખવો એ સર્વ સમજીના હૃદયમાં જોવામાં આવેછે. દુઃખમાં ઉદાસ થવું, દુઃખી થવું, આંસુ પાડવાં એ પણ સાધારણ સમજણના સર્વ સમૂહમાં દેખાય છે. મન સર્વ ઠેકાણે સ્વાભાવિક વલણ લેછે. સ્વાભાવિક હૃદ મુકી એક બાજુ અથવા બીજી બાજુ ઢળવું, એ મનની ચડતી ઉતરતી સહનશક્તિ તથા સમજણશક્તિની સાખીતિ આપેછે. કેટલાંક કંઈ અચાનક દુઃખ આવી પડતાં દિગ્ગમૂઢ થઈ જાયછે, ભાન ભૂલેછે, સર્વ સંસારને તેમાં રહ્યાં છતાં અકારે ગણેછે, દુઃખી થાયછે, એવી સ્થિતિમાં બીજાને ચિંતાનું સાધન થઈ પડેછે, વ્યાધિને હાથે કરી પાસે બોલાવેછે, અંતઃ કરણને આગની પેઠે બાળેછે અને આ પ્રમાણે વિશ્વકર્તાની સર્વ ઈચ્છાને પ્રતિકૂળ થઈ, અતિશય સંતાપ, કલ્પાંત અને ખેદમાં પોતાના દિવસો ગાળેછે. આ મનની ઉતરતી સહનશક્તિ તથા સમજણશક્તિના પ્રત્યક્ષ દાખલા ઠેકાણે ઠેકાણે વારંવાર જોવામાં આવેછે, પણ સમજી મન પણ આ સ્થિતિને ઠપકાને યોગ્ય ગણી શકવું નથી. અંતઃકરણ, જે તેમાં પ્રેમનો કંઈક પણ અંશ હોય, જે તેમાં દયાનું કંઈક પણ બીજ હોય, જે તેમાં પરમાર્થની કંઈક પણ પ્રેરણા હોય, અને જે તે પોતાનાં સુખદુઃખ પ્રમાણે સર્વનાં સુખ દુઃખ ગણવું હોય, તે પોતાનું, પોતાનાં સ્નેહીનું, પારકાનું અથવા બીજાં કોઈનું પણ નિકટનાં સંબંધવાળું મનુષ્ય શરીર સંસાર છોડી ચાલી નીકળે, ત્યારે આવી સ્થિતિમાં

આવી પડે તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. વિદ્વાનની વિદ્વત્તાનાં વાક્યો વાક્યોજ છે, સમજાની શીખામણુ શીખામણુજ છે, અને પરિણામમાં એ વાક્યો અને શીખામણુ પ્રમાણે ચાલનાર દૃઢતા ક્યાંકજ જોવામાં આવે છે.

પણ જ્યારે સંસારનો મોટો જનસમૂહ સર્વ કુઃખમાં આ વલણુજ લે છે, અને નાના મોટા, મૂર્ખ તથા વિદ્વાન, ગરીબ અને ધનવાન સર્વ આ વિચિત્ર પણ સ્વાભાવિક પ્રેરણાનેજ આધીન થઈ વર્તે છે, ત્યારે તે સર્વ સમૂહની વચમાં અંધકારમાં દીવાની પેટે ડૂંકા જૂજ સમુદાય વિપત્તિમાં ધીરજ રાખતો દેખાય, મન શાંત રાખી શકે, સંસારમાં બનતા બનાવોને ઈશ્વરાધીન ગણી તેમાં હર્ષશોક ન રાખે, કુઃખ જોઈ કુઃખી ન થાય, થતું અથવા થયેલું કુઃખ બુદ્ધવાનાં ચક્ષુ કરે, અંતઃકરણને બીજી બાબતોમાં પરોવે, અને આ પ્રમાણે મધ્યમ માર્ગ લઈ કોઈને ચિતાતું સાધન થઈ ન પડે, એવાં માણસને તેમની આ શક્તિમાટે ખરેખર સાબાશી થટે છે.

આવી રીતે વર્તવાવાળો અથવા વર્તી શકે તેવો સમૂહ ઘણો થોડો છે. તે બીજાં સાધારણ માણસોની પંક્તિમાં ન ગણાતાં ધૈર્યવાન, વિચારવાન અને સહનશીલ ગણાય છે. આ વિશેષણ ખરેખર તેમને થટે છે, સંસારની વિચિત્રતા તેઓ સમજે છે, તે પ્રમાણે પોતે ચાલે છે, અને પોતાનો દાખલો દેખાડી બીજાને ચાલવાનું સૂચવે છે. પણ ધૈર્ય-

વાનની ધીરજ, વિચારવાનની વિચારશક્તિ અને સહન-
શીલની સહનશક્તિ અહિં આવી અટકતી નથી. પ્રેમમય
અંતઃકરણ અને દ્યાર્દ્ર હૃદય છતાં, પોતાના નિકટ સહવાસ-
વાળું મનુષ્યશરીર, પોતાનુંજ અંગ, અરે પોતાનુંજ બાહ્ય
સંસાર છોડી ચાલી નીકળે, ત્યારે મનમાં આવેલ દુઃખનો
હલરો તરત સમાની, પ્રિયપતિની ઈચ્છાને અનુસરવા,
મુરખીની આજ્ઞાપ્રમાણે વર્તવા, એજ વખતે બનતા એક
આનંદદાયક, શુભ, હમણાં તેની નજર આગળજ બનેલા
દુઃખદાયક બનાવથી સાવ હલટા બનાવમાં લાગ લેવા,
પોતાની ઉપર વીતેલું સર્વ ભૂલી જઈ, પોતાનીજ ખુશીથી
હલહાસથી અને આનંદથી ભય, એ ધૈર્યતા, એ વિચારશક્તિ
અને એ સહનશીલતાની સીમામાટે ક્યાં નજર કરવી !

“પદ્મને સંભારી હદાસ થઈ રડવાનો આ વખત નથી.
—હોઐ. આમ અહિં ખેંચી રહેવાથી આપણું સર્વથી જુદાં
પડી જશું. મુરખી આપણને આવા આનંદના સમયમાં
હદાસ જોઈ અંતઃકરણમાં દુઃખી થશે, માટે મનમાંથી સર્વ
કહાડી નાંખો. એ પોતે આપણને તેડવા આવે તે પેહેલાં
આપણેજ સર્વ સાથે મળી જઈએ અને આનંદમાં વખત
ગાળીએ.”

ધન્ય સૌ. જયાકુંવર ! તમારી આ ધૈર્યતા અને સહન-
શીલતાને.

પ્રકરણ દસું.

વ્યાધિઅરત; હવા ફેર.

ઉપર લખેલું શુભ કાર્ય પૂરું થયું, અને સૌ જયાકુંવર પોતાનાં સાસરિયાં સાથે થોડા દિવસમાં પાછાં મુંબઈ આવ્યાં. તેમના સખી મુંબઈથી તેમનાથી છૂટાં પડી કેટલાક દિવસ પછી પોરબંદર પાછાં ગયાં.

આ બનાવને દશ માસ થઈ ગયા. બે બાલકની માતા તે બેચને ભૂલી ગયાં. ભૂલ્યાં કે નહિ એ બાલુવું અશક્ય છે, પણ પોતાનાં મનની ચિંતા બેઈ દુઃખી થાય એવા પોતાના પતિ, પોતાના સસરા તથા માતાપિતાને તેમણે બતાવ્યું કે બાલક વિષેનું જરાપણ દુઃખ તેમનાં મનમાં નથી. સાસરિયાં તરફના સુખમાં સર્વ રીતે સંતોષથી રહેવા માંડયા. આવા દુઃખદાયક બે પ્રસંગ પડવા પછી તેણે નિશ્ચય કર્યો કે હવે કોઈ પણ દિવસ, ગમે તેવા નિમિત્તે પણ પતિથી વિખુટાં પડવું નહિ, ગમે તે થાય તોપણ સાસરાનું મુંબઈનું ઘર છોડી બીજે ક્યાંય પણ જવું નહિ, અને આ વિષયમાં કદાચ ફરીથી પતિ એવી આજ્ઞા કરે, તો તે તેમની ક્ષમા માગીને તેમની આગળ કરગરીને પણ ઉલ્લંઘન કરવી. “ શું કામ પ્રિયથી વિખુટાં રહેવું પડે ! હંશ્વરની એ ઇચ્છાની હાથે કરી શું કામ અવગણના કરવી

પડે ! આટલા દિવસ દુઃખ ખમ્યું તે એ કારણથીજ. હવે એવો પ્રસંગ પડવા નજ દેવા જેથી ફરીથી એવું દુઃખ જોવું ન પડે. બાલકને તજતાં, વિશ્વકર્તાની સમક્ષ પોતાનાં ક્રેહેવાયેલને સોંપી દેતાં થતાં દુઃખમાં, તેજ બાલકના પિતા તરફથી મળતો દિલાસો જે ધીરજ આપી શકે, તેવી ધીરજ આપવાને, તે વખતે આંખમાંથી પડતાં આંસુ ધ્રુવાને, અને એ દુઃખ બુલાવવાને બીજું નિકટના સહવાસવાળું પણ કયું સંબંધી શક્તિવાન છે ? કોઈ નહિ. ત્યારે એ શ્રેષ્ઠ સંબંધીથી હાથે કરી વિખુટી પડી એ મારીજ બૂલ, મારોજ વાંક અને હવે જો ફરી એવો પ્રસંગ આજું તો મારા જેવું મુર્ખ કોણ ?”

અભ્યાસથી થોડા વખતમાં પાછા ફરનાર પોતાના પ્રાણનાથની વાટ જોતાં, ધરકામથી નિવૃત્તિ મળવાથી પોતાના ઓરડામાં પલંગ ઉપર પડી, એક દિવસે સાંજે સૌ. જ્યાકુંવર ઉપરનો વિચાર કરતાં હતાં. આ પ્રમાણે વિચાર કરવાનું તેમને આજ શું કારણ મળ્યું હતું ?

તેમનાં અંતઃકરણના વિચાર ધ્યાનમાં લઈ પોપટ વચન આપ્યું હતું કે હું તમને મારાથી છૂટાં પડવાનું હવે કોઈ દિવસ પણ કહીશ નહિ. એ વચન ફેરવવાનો પોપટને વખત આવ્યો હતો. સૌ. જ્યાકુંવરનું શરીર ધરની ચિતાથી, કે બાલકના વિરહદુઃખથી, પવિત્ર સસરાને સંતોષ આપવાના અનેક નિષ્ફળ ગયેલા વિચારથી, કે પતિને

સુખી કરવાની મનમાંજ રહેલી આશાથી દિવસે દિવસે ક્ષીણ થતું હતું. “મારાથી કોઈને સંતોષ ન મળ્યો, હું કોઈને સુખનું સાધન થઈ ન પડી, મારીજ ચિંતામાં સૌએ પોતાના દિવસો ગાળ્યા અને હજીપણુ ગાળે છે. અરે પ્રભુ! મારા જન્મનું સાર્યક શું?” એવા અનેક વિચારથી વારંવાર મનમાં મુંઝાઈ, ગભરાઈ, દુઃખી થઈ, કોઈ ન જાણે તેમ આંસુ પાડતાં તે, જો આમજ ચાલે તો હવે લાંબો વખત હમણાં પોષણ કરતાં બાલકને તેને સંસારમાં જન્મ પામવાનો વખત આવે ત્યાંસુધી પોષી શકશે નહિ, એવી ચિંતા તેના પતિના મનમાં થઈ. અભ્યાસની બેઠીમાં હજી સુધી પ્રારબ્ધયોગે ફસાયેલ પતિ જો હમણાં તેમાંથી નીકળી જાય તો ભવિષ્યમાં પોતાને તથા પોતાનાં વહાલાંને સુખી જોવાની આશા પણ બાંધી ન શકે એવી સ્થિતિમાં હતા, “માત્ર બીજાં બે વર્ષ અને પછી હું સ્વતંત્ર થઈશ, અને મારાં પ્રિયને સર્વ તરેહનું સુખ આપી શકીશ.” એવા વિચાર મોઢેથી જાણીવવાની પણ હિંમત તેનામાં હતી નહિ, કારણ તેની આ પ્રિયા તરફ નજર કરતાં આજ શું છે, અને કાલ કેવો વખત આવશે તેનો નિશ્ચય તેને થતો નહોતો.

૧૮૮૭નાં વર્ષની વૈદ્યકની ત્રીજી પરીક્ષા દિવસે દિવસે પાસે આવતી હતી. પ્રારબ્ધ યોગે તેમાં નિષ્કળ થવાય, તો સૌ જયાદુંવર જેવાં સુશીલને સર્વ પાંતીનું સુખ આપવાનો વખત વળી એક વર્ષ દૂર જાય, એ વિચાર તેના પતિને સ્પ્યવતો હતો કે ગમે તેવી મેહેનતથી

પણ તેણે તેમાં નિષ્કળ ન પડવું. પણ તેજ પછે પ્રેમીની વ્યાધિગ્રસ્ત સ્થિતિ અને તેથી થતી ચિંતા તેન મનને સ્થિર થવા દેતી નહતી. એકજ સંતોષકારક પરિણામ મેળવવાને બે જુદાં જુદાં કર્તવ્ય એક બીજાંથી ઉલટાં હોવાથી બરાબર પાર પડી શકતાં નહોતાં. હેડકીનું અસહ્ય દરદ સૌ. જયાકુંવરને લાગુ પડ્યું હતું, અને તેથી કોઈ કોઈ વખતે તેનું જોર થતાં તે બેશુદ્ધ થતા, અને કેટલીક વખત ધણેજ વિડટ સમય તેજ દર્દમાં નજરે દેખાતો હતો. આમ દુઃખી થતી પ્રિયાને માટે મનમાં કંઈ પણ ચિંતા રાખ્યા વગર આખો દિવસ બીજે ઠેકાણે અભ્યાસમાં ગાળવો, એ તેના પતિનાં મનને અસંભવિતજ લાગતું હતું, તે છતાં ધરનાં માણસોને તેની સંભાળ લેવાનું સૂચવી, તેમણે અભ્યાસ પાછળ ધ્યાન આપવાનો પ્રયોગ વારંવાર કરી જોયો, પણ તેમાં તે નિષ્કળ નિવડયા. અંતે રસ્તો એકજ રહ્યો. સૌ. જયાકુંવરનાં માતાપિતા આ વખતે ગાંડલ હતાં ત્યાં તેમની સંભાળમાં પોતાને પરીક્ષા માટે જે બાકી વખત રહ્યો હતો, તેટલો વખત તેમને મુકી આવી, અને આ પ્રમાણે જો થવાય, તો એ તરફની ચિંતાથી મુક્ત થઈ અભ્યાસમાં ખામી પડવા ન દેવી. આ વિચાર પોપટે ક્યો, પણ તે તેમના મનમાંજ રહ્યો. કારણ એક વખત કદી છટાં ન પાડવાનું વચન આપ્યા પછી આ વિચાર કરવો તે સાંભળીનેજ સૌ. જયાકુંવરનાં મનમાં કેટલું દુઃખ થયો, તે તે સારી રીતે જાણના હતા.

અંતે ઉપર જણાવેલા દિવસે સવારમાં સૌ. જ્યાકુંવરના પિતા તરફથી પોપટને એક પત્ર મળ્યો હતો, તેમાં લખ્યું હતું કે “અહિની હવા સારી છે, માટે તેમને જેમ અને તેમ અહિ મોકલો.” પોપટે આ પત્ર વાંચી પોતાનાં પ્રેમપાત્રના હાથમાં મુકતાં કહ્યું હતું કે, “તમારાં માતાપિતાની આ પ્રમાણે ઈચ્છા છે, માટે થોડા દિવસ તમે ત્યાં જઈ આવો તો સારું. હમણાં તો હું જાઉં છું પણ સાંજના પાછો આવું તેટલા વખતમાં તમારો શું નિશ્ચય થાય છે, તે મને કહેજો.”

થોડા વખતમાં પોપટ આવ્યા.

સવારે આપેલો કાગળ એમને એમ પાસેજ પડ્યો હતો.

સૌ. જ્યાકુંવરે તે કાગળ લઈ ઉભાં થતાં કહ્યું, “આ કાગળ. એનેા જવાબ ક્યારે લખશે?”

“જ્યારે તમારો નિશ્ચય થશે ત્યારે.”

“મેં તો નિશ્ચય કર્યો છે, અને તે તમે જાણો છો. વચન આપવા છતાં આમ ભૂલી કેમ જાણો છો?”

“હું ભૂલતો નથી. મેં જો કહ્યું છે તે મને બરાબર યાદ છે, પણ જ્યારે આપણાં એ મુરખાની લખે, ત્યારે તેમનું મન પણ કંઈક ખુશી થાય તેમ કરવું જોઈએ. તમે અહિ દરા મહિના થયાછો, તો એક માસ તેમની પાસે રહી આવશો તોમાં તેમને કેટલો સંતોષ થશે?”

“માતાપિતાને તો ખાલકને જોઈને સંતોષ થાયજ, પણ કંઈ દીકરીથી વારંવાર જઈને પીયર રહેવાય નહિ.”

“શરીર સાફ ન હોય, અને અહિંની હવા ઠીક ન પડતી હોય, તેથી કદાચ જવું પડે તો તેમાં શું ખોટું છે ?”

“માફ શરીર સ્વસ્થ છે. અહિંની હવા મને કોઈ પણ રીતે પ્રતિકૂલ નથી. હું સુખી છું. એટલે મારે જવુંજ શું કામ પડે ?”

“સ્વસ્થ છે, કે નહિ એ તો આ તમારી સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ કહી આપે છે. કાલે બપોરનાજ હેડકી આવ્યા પછી તમારી શું દશા હતી, તે તમે સારી રીતે જાણો છો. મારી તો તમને બલામણુ છે કે થોડા દિવસ ત્યાં રહેવાથી તમે સારા થશો.”

“નહિ નાથ ! હવે ઘણું થયું. ઘણું ભોગવ્યું. મારી આ ઘર મુકીને જવાની જરા પણ ઈચ્છા નથી. તમે મારી સંભાળ લ્યો છો, ઉપચાર કરો છો, તેથી અધિક કાંઈ થઈ શકે તેમ નથી. દેહને કષ્ટ ભોગવવાનું હશે, તો અહિં અથવા ત્યાં સર્વ ઠેકાણે સરખુંજ ભોગવવું પડશે.”

“મેં વચન આપ્યું છે કે હું તમારાથી છૂટો નહિ પડું, માટે આ પ્રમાણે હું તમને કોઈ દિવસ પણ કહેત નહિ; પણ તમે જાણો છો કે આ વખતે મારે મારા અભ્યાસ પાછળ એટલું બધું ધ્યાન આપવું પડે છે, કે તમારી પાસે નિશ્ચિંતપણે બેસી થોડો વખત પણ હું ગાળી શકતો નથી. તમારી શારીરિક સ્થિતિ હું નજરે નેહું, અને એવી સ્થિતિ છતાં હું કંઈ પણ ઉપચાર કરી શકતો નથી, અથવા કરવાને યોગ્ય નથી. માત્ર બે-માસ પછી મારી પરીક્ષા છે, તેમાં હું ધ્યાન

આપું, તો તમારી કંઈપણ સંભાળ મારાથી લેવાઈ શકાતી નથી, અને તેથી મને વારંવાર ચિંતા થતાં અભ્યાસ એક બાજુ રહે છે, અને એમાં નિષ્ફળ થવાથી આગળ શું થશે?”

“હું પ્રાર્થના કરીને કહું છું કે તમે મારી જરાપણ ચિંતા કરો. મા. મારા સસરા વારંવાર મારી ખબર પૂછે છે. જેઠાણી મારી સંભાળ લે છે, જેન પ્રસંગોપાત આવી મને ખુશી રાખે છે, તે છતાં તમને મારી ચિંતા શું કામ નેઈએ?”

“હું જાણતો નથી કે મારે તમારી ચિંતા શું કામ નેઈએ. ગમે તેટલી સંભાળ તમારી લેવાતી હોય, તે છતાં પણ જ્યાંસુધી તમે આંહિ છો, ત્યાંસુધી હું ચિંતામુક્ત થઈ શકું નહિ. તમે જાઓ. ત્યાં જવાથી સુખી થશો. તમારાં માતાપિતા ખુશી થશે. તમારું શરીર સાંજું થશે, અને હું મારું કામ પરવારી તરત તમારી પાસે આવીશ.”

“નહિ. મને પરાણે હા પડાવા જેવું શું કામ કરો છો?” તેમનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું.

પોપટ તેમનાં આંસુ લૂતાં કહ્યું, “મારે વધારે કેહેવાનું કંઈ નથી ફક્ત તમારે હવે સમજવાનું છે આગળ પાછળનો વિચાર કરો. શરીર સાંજું નહિ રહે તો આગળ જતાં શું થશે? જેવું દુઃખદાયક પરિણામ બે વખત આવ્યું તેવું ત્રીજી વખત પણ આવે એમ તમારી ખુશી છે? શરીર સંભાળવાનો આ જેવો વખત છે તેવો ખીજો એકે નથી. આ વખતે મારાથી તમને છૂટાં પાડવાં એ મારી કૃતમ્મતા નપદ્મ રીતે

ખતાવેછે; પણ અભ્યાસ, અને પાસે આવતી પરીક્ષા મને તેમ કરવા સૂચવેછે. તમે ન જવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. આહિ તમારું શરીર સાંઈ નહિ રહે, અને અંતે પરિણામ શું આવશે ?”

આંખમાં ઝળઝળાયાં આવ્યાં.

સૌ. જ્યાકુંવરે કંઈપણ હિતર આપ્યો નહિ.

“મારું કશું માનો. થોડા દિવસ માતાપિતા પાસે જઈ આવો. એમાં તમારા ધર્મમાં કંઈ ખામી નહિ આવે.”

નીચું જોઈ બેઠેલ પ્રેમપાત્રના મોઢામાંથી એકપણ શબ્દ નીકળ્યો નહિ.

“કાલ નીકળવાની તૈયારી કરો. તમારા પિતા વઢવાણ સુધી આવવાના છે, માટે ત્યાંસુધી હું તમારી સાથે આવીશ. બોલો, જવાબ આપો.”

ચોતાની આંખમાં આવતાં આંસુ તેણે ધ્યાં.

“નાથ! તમે દુઃખી થાઓછો. મારા જન્મનું આ સાર્થક થયું? હું તમને પણ દુઃખકર્તા થઈ પડી? હું જઈશ. જેમ તમે કહેશો તેમ કરીશ.”

આ પ્રમાણે બીજે દિવસે રાત્રિયે વઢવાણ તરફ જતી મેલટ્રેનની એક ગાડીમાં આ બેય પ્રેમી જોવામાં આવતાં હતાં. સૌ જ્યાકુંવર અસ્વસ્થ હોવાથી સૂતાં હતાં, અને તેના મતિ તેની પાસેજ તેની. સાચું જોઈ બેઠા હતા.

કંઈ અચાનક વિચાર આવ્યો હોય તેમ મતિ તરફ

જેઈ તે બોલ્યાં, “અરેરે! કાલ આ વખતે આપણે એક બીજાથી કેટલાં છટાં હશું! મારી તબિયત કેમ સુધરશે!”

પોપટ કંઈપણ જવાબ આપ્યો નહિ. નજર ફેરવી બારી તરફ જોયું, અને આંખમાં આવતાં આંસુ પ્રિયા ન જોવે તેમ લૂઈ નાખ્યાં.

બીજો દિવસે બપોરનો વખત થતાં આ બેય જણ વઢવાણ આવી પુગ્યાં. અહિં તેમને સૌ. જયાકુંવરના પિતા મળ્યા. પોપટને અહિંથી પાછું ફરવાનું હતું, પણ તેનાં અંતઃકરણથી તેમ થઈ શક્યું નહિ, અને તેથી “તેમને ઠેઠ સુધી પુગાડી હું પાછો ફરીશ” એમ મનમાં નિશ્ચય કરી તે પાણ સાથેજ ગયા.

ગોંડળ આવી પુગતાં સૌ. જયાકુંવરનાં માતાને આ તેમનાં બેય બાલકોને સાથે જોઈ અતિ હર્ષ થયો. પોપટ ત્યાં થોડા દિવસ રહ્યા. અંતે તેમણે મુંબઈ જવા રજા લીધી. “આપણે અહિં સાથે રહિયે તો કેવું સારું” એમ બોલતાં, અને તેજ વખતે એ પ્રમાણે બનવું અસંભવિત છે એમ સમજતાં સૌ. જયાકુંવરે પોપટને જતી વખતે ઉદાસ ચિત્તે કહ્યું, “હવે મારી જરાપણ ચિંતા કરશે નહિ અને નિશ્ચિતપણે ધારણામાં સફળ થઈ પાછા મને તેડવા તુરત આવજો.”

“જેમ બનશે તેમ જલદી આવીશ. તમે શરીર સંભા-

ળને. ઔષધસેવનમાં આળસ રાખશો માં, અને ખુશીમાં રહેલો.”

દુઃખી થતા, નિશ્વાસ મુકતા, આંસુ પાડતા પોપટ આ સ્થળ મુક્યું.

મુંબઈ પહોંચી તેજ દિવસે તેમણે નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો.

“પરમ પ્રિય બ્રાહ્મ,

મુંબઈથી પ્રેમી પોપટના પ્રેમપૂર્વક આશીર્વાદ.

પ્રિયે! હું ખુશીથી આજે મુંબઈ પહોંચ્યો છું તે બાળી નિશ્ચિંત થશો. રસ્તામાં જરાપણ દુઃખી થયો નથી માટે તે વિષે ચિંતા કરશો નહિ.

હું ત્યાં હતો ત્યારે એમ સર્વેએ મળી તમારે સાડ જે ઓસડ ચાલુ કરવાનો વિચાર કર્યો હતો, તે હવે તૈયાર થયું હોય તો ચોગ્ય ઉપચાર કરવામાં આળસ રાખશો નહિ. કદાચ તમારાં સુખની તમને લેશ માત્ર પણ ચિંતા ન હોય, તોપણ જેની સાથે તમે ઈશ્વરસાક્ષીએ સુખ આપવા બંધાયેલાં છો તેનાં સુખમાટે તમારાં શરીરનું જતન કરી જલદી સારાં થાઓ.

એમ નક્કી સમજળે કે સાડ થવું એ પણ એક રીતે દરદીના હાથમાં છે; પણ જો દરદી પોતે એમ માની બેસે કે મારે સાડ થવુંજ નથી, તો પછી તેને માટે કરેલા સર્વ ઉપાયો નિષ્ફળ નીકળે. તમને શું છે? કંઈજ નથી. તમારા

કરતાં વધારે પીલાતાં દરદીઓ સારાં થયાં છે, અને થાય છે, ત્યારે તમે સારાં થાઓ. એમાં શું નવાઈ! પણ આમ હિંમત હારવી, દુઃખી થવું, અને મનમાં મુંઝાવું, એ તમે જાણો છો કે દરદને સમાવવાને બદલે હલકું વધારે છે. જીવ આનંદમાં રાખો. હું અહિંનું કામ ઉકેલી તરત તમારી પાસે આવીશ, તેટલા દિવસ રમતમાં જીવ રાખી ખુશી રહો. જે દુઃખ દે છે, તે સુખ પણ આપે છે, માટે તે પરમકૃપાળુ ઉપર ભરોસો રાખી દિવસ નિર્ગમન કરશો, તો થોડા દિવસમાં ઈશ્વર સારો વખત દેખાડશે.

હું અહિં ખુશીમાં છું. મારી લેશમાત્ર પણ ચિંતા કરશો નહિ. વખતો વખત પત્ર લખતો જઈશ. તમારામાં શક્તિ હોય, અને જીવને ઠીક પડે તો પત્ર લખજો, નહિ તો બે અક્ષર અમથા કાર્ડમાં લખી તમારી સ્થિતિના સમાચાર આપતાં રહેજો, જેથી હું નિશ્ચિંત રહું. કોઈને ચિંતા થશે એમ ધારી મનનું દુઃખ મનમાં સમાવવું એ વધારે દુઃખી થવા જેવું છે, માટે તબિયતમાં જે ફેરફાર થાય, તે બીજાં કોઈને નહિ, તો તમારાં માતૃશ્રીને કહેજો. ત્યાં સુખી થવા અને સારા થવા મેં રાખ્યાં છે માટે તે સુખ મેળવજો. હાલ એજ.”

સૌ. જ્યાંકુંવર તરફથી આ પત્રનો નીચે પ્રમાણે ઉત્તર મળ્યો.

“ સૌભાગ્યરક્ષક શિરછત્ર ત્રિય પ્રાણનાથની
પવિત્ર સેવામાં.

મુ. મુંબઈ.

ગોંડળથી આપની અપરાધી દાસીના દંડવત્ પ્રણામ કુરસદની વખતે સેવામાં સ્વિકારશો. વિશેષ આપનો કૃપાપત્ર બે રોજ થયા આવ્યો છે. વાંચી આ માણસનું મન. ધણુંજ હર્ષિત થયું છે.

ત્રિય પતિ ! આપે જઈને તરત આ મંદભાગ્યવાળી ઉપર કૃપા કરી પત્ર લખ્યો, તેથી આપનો ધણોજ ઉપકાર માનું છું. આપ ખુશી છો, જાણી ખુશી થઈ છું. હું અહિં આપની શિખામણ પ્રમાણે ખુશી રહીશ. આપ મારી ચિંતા રાખશો માં, અને આપનાં શરીરનું ચલ રાખી તેની આરોગ્યતાના ખુશી ખબર લખી સંતોષ આપશો.

આપને રસ્તામાં કંઈ હરકત ન આવી, અને ખુશીથી પહોંચ્યા તે વાંચી ખુશી થઈ છું. અને એ માટે ઈશ્વરનો અંતઃકરણથી ઉપકાર માનું છું. જ્યાંસુધી પહોંચના ખબર નહોતા આવ્યા, ત્યાંસુધી મારો જીવ ઉચો હતો. હવે આપ મારી ચિંતા ન રાખતાં આપનાં કર્તવ્યમાં લક્ષ રાખી તેમાં મદદ જાણ્યો તેવું કરશો પણ તેમ કરતાં શરીરની

દરકાર ન રાખવી તેવું કરશો નહિ, એવી મારી વારંવાર પ્રાર્થના છે. આપ મને સુખી કરવા અહિં મુકી ગયાછો, તેમજ હું આપને સુખી કરવા મારી મરજી ન છતાં અહિં આવી છું, માટે તે સુખ આપ મેળવજો. મારી તબિયત સુધારવા અહિં સર્વ જાણ મહેનત લેજે અને હું તે સર્વના કહેવા પ્રમાણે ચાલું છું. ઈશ્વરકૃપાથી સારું થશે એ વિષે કંઈપણ ચિંતા હું મારા મનમાં રાખતી નથી. મારે લીધે ખીનું દુઃખી યાયછે, અને કોઈને મારી તરફનું સુખ મળતું નથી. આ દેહ એટલા જવાસ્તે ધર્યો હશે, એવો વિચાર આવી મને રાવરાવેછે. બાકી મારા રોગ વિષે કાંઈ દુઃખ માનતી નથી. એજ વળતી પત્રની કૃપા તરત કરશો.”

પોપટ આ પત્ર વાંચી મનમાં કંઈક ઉદાસ થયા. આવાં નિર્ભજ અંતઃકરણવાળાં માણસને પણ પરમેશ્વર આમ દુઃખી થું કામ કરતો હશે, એમ વિચારી તેણે નિશ્વાસ મુક્યો અને પછી નીચે પ્રમાણે તેનો ઉત્તર વાળ્યો.
“પરમ ત્રિય પ્રાણુ !

પ્રેમી પોપટના પ્રેમપૂર્વક આશીર્વાદ સાથે લખવાનું કે તમારો પત્ર પહોંચ્યો. વાંચી સંતોષ પામ્યો છું. ફરી પણ ઈશ્વરકૃપાથી શરીરે સ્વસ્થ હો, તો એજ પ્રમાણે લખી સંતોષ આપજો.

ગોંડળમાં રહ્યાને પંદર દિવસ થઈ ચુક્યા હશે, તો તેટલા દિવસમાં તમારી તબિયતમાં શું શું ફેરફાર થયા છે? પેટનો દુખાવો કેવો છે, ખાવા પીવા વિગેરેમાં રૂચિ થાય છે કે નહિ, ચકરી કેમ છે, શક્તિ કેવી છે, આંદિથી કંઈ વિશેષ ફાયદો જોવામાં આવે છે કે નહિ, રાત્રે ઉઘ આવે છે કે આંદિની પેટે પીડા થયા કરે છે, શરીરમાં તાવ કેવો રહે છે, વિગેરે સવિસ્તર સમાચાર આ પત્રના જવાબમાં લખવા ચુકશો નહિ. હાલ શું ઉપચાર ચાલે છે? ઓસડો ખાવામાં તમે આળસ તો નથી કરતાં? એ ઓસડોથી તમને શું શું ફેરફાર લાગે છે? વિગેરે ખબરો પણ મને જાણવા સાફ જરૂર લખશો. એમ માની બેસવું કે મારી તબિયત સુધરવાની જ નથી, એ ભૂલ છે. પણ ઔષધોના ઉપચારોનું ફળવું, અને શરીર સ્વસ્થ રહેવું, એ મનની સારી અથવા નરની સ્થિતિ ઉપર કેટલું આધાર રાખે છે, એ કંઈ તમારું અજ્ઞાનું નથી. ખુશીમાં રહેવું, આનંદમાં દિવસ કહાડવા, અને સર્વ સ્થિતિમાં સુખ માનવું, એ દરદીને માટે અપાતાં ઓસડોનું અનુપાન છે, અને જેમ બીજાં અનુપાન વગર દવા ફાયદો કરી શકતી નથી, તેમ આ અનુપાન વગર પણ ફાયદો થતો નથી.

મારી સ્થિતિ આંદિ સારી છે, અને ઈશ્વર કરશે તો મારી મહેનતનું સાદું ફળ મેળવી હું તરત તમારી પાસે આવીશ.

તમારા લખવા પ્રમાણે હું શું સુખ મેળવવા તમને ત્યાં મુકી આવી અહિં રહ્યો છું તે મારાથી સમજવું નથી. તમારા ગયાથી અહિં મને શું સુખ છે? અહિં મારા એકલા રહેવાથી મારી કઈ સ્થિતિને તમે સુખી માનો છો? તમે તમારી મરજી ઉપરાંત ત્યાં રહ્યો છો. એ હું હા કહું છું, પણ હું પણ તમને મારી મરજી ઉપરાંત ત્યાં મુકી આવ્યો છું, એમાં તમે ના પાડી શકશો નહિ. અહિં તમારી શું સ્થિતિ હતી, અને વધારે દિવસ એમજ રહેત તો કેવી સ્થિતિ થાત તે તમેજ વિચારો. મારે મારા અભ્યાસમાં આવ્યો દિવસ બહાર રહેવું પડે, અને પછવાડે ઘરમાં તમારી ગમે તેવી સ્થિતિ થાય, એ મારાં અંતઃકરણથી સહન થઈ શકે તેમ નહોતું. તમે સાનું હત, તનદુરસ્ત હત, અને તેને લીધે તન અને મનની બાબતમાં સુખી હત, તો મારા આ વખતમાં પણ મારા અભ્યાસથી પાછો ફરત તેમજ કંટાળીને થાક્યો હત, તે વખતે શું તમે મને આનંદ અને સુખ ન આપત? આમ વિચાર કરતાં 'હું આપને સુખી કરવા મારી મરજી નહિ છતાં આવી છું. માટે હવે તે સુખ મેળવજો' એ તમારું વાક્ય કેવું ખોટું પડે છે? તમારાથી વિરોધ સુખ મને શું છે? એક ક્ષણબર સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ તમે એમ ધારતાં હો, કે તમને ત્યાં મુકી આવી હું અહિં સુખી છું, તો તે તમારી ભૂલ છે, એટલુંજ નહિ પણ એ તમારા વિચાર મારાં હૃદયને દુઃખી કરે છે.

તમારી તરફનું સુખ આજ દિવસ સુધીમાં ઈશ્વરે ઘણું આપ્યું છે, અને તેજ કૃપાળુની કૃપાથી ફરી પણ તમે સાબ્ન થશો ત્યારે આપશે. એ વિષેનો તમારો કચવાટ તમને પોતાને દુઃખી કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ એવો તમારો સ્વભાવ તમારી તનદુરસ્તી ઉપર પણ કેવી ખરાબ અસર કરે છે, તે તમેજ વિચારો. ખુશીમાં રહેવાથી, અને એાસટનું સેવન નિયમપ્રમાણે કરવાથી, તમે જલદીથી સારાં થશો, અને તમારી તરફનું સુખ સર્વને જલદીથી આપી શકશો, માટે તે પ્રમાણે વર્તવામાં આજસ કરશો નહિ.”

પત્ર લખ્યાને પાંચ, દશ, પંદર અને વીસ દિવસ થઈ ગયા, પણ પોપટને તેનો જવાબ મળ્યો નહિ. તેનું ખરું કારણ શું હતું ?

ઉનાળાના સખ્ત તાપના દિવસો પૂરા થયા પછી ચારે-કોર વરસાદ તુટી પડ્યો હતો, અને ખેતરો, કુવાઓ, નાળાંઓ, તથા ખાખોચિયાં પાણીથી ભરપૂર થયાં હતાં. થોડા દિવસ આ પ્રમાણે ધમધોર ચાલ્યા પછી પાછો અચાનક અસહ્ય તાપ શરૂ થયો, અને એ રીતે થયેલી હવાની ખરાબ સ્થિતિથી એ તરફ કોયેરા, તાવ, મરડો વિગેરે દરદો ફર શત્રુની પેઠે ઠેકાણે ઠેકાણે ફેલાયાં હતાં. સૌ જયાકુંવરની નબળી સ્થિતિ ઉપર પહેલાં તાવે હુમલો કર્યો, અને તેની સાથે થોડા દિવસમાં મરડો પણ શરૂ

થયો. દિવસે દિવસે આ બેય રોગ તેમનાં શરીરમાં મળજૂત ઘર કરતા ગયા. અને આ પ્રમાણે થયેલી પોતાની લાચાર સ્થિતિમાં પતિના પત્રનો ઉત્તર તે વાળી શક્યાં નહિ. દૂર બેઠેલ પતિ, જેનાં મનમાં પ્રિયા માટે કંઈક સારી આશા હતી, તેને સ્વપ્નમાં પણ આ વિચાર આવ્યો ન હતો, પણ જ્યારે આજ આવશે, કાલ આવશે, એમ રોજ વિચાર કરતાં છતાં ઘણા દિવસ સુધી એક પણ પત્ર મળી ન શક્યો, ત્યારે તેમની સ્થિતિ ખરેખર દુઃખદાયક થઈ પડી. “હું તેમને ત્યાં શું કામ સુકી આવ્યો? મેં ભૂલ કરી. અહિં રાખ્યાં હતાં તો નિશ્ચિંતપણે હું માંડ કામ કર્યોં નત. હવે શું કરું?” એમ વિચાર કરતાં, તથા વારંવાર આંખમાંથી પડતાં આંસુ, તથા નખાતા નિશ્વાસ કઠણ હૈયું કરી દબાવતાં તેમણે નીચેનો પત્ર પોતાનાં પ્રેમી તરફ લખ્યો.

“મારાં પ્રિયપ્રાણુ!

આજસુધી વાટ જોઈ પણ તારો પત્ર ન મળ્યો, તેથી અંતઃકરણમાં બહુજ ચિંતા થાયછે. જો તારામાં શક્તિ હોય, તો જરૂર આ પત્ર વાંચીને તુરત તારી તબિયતના સમાચાર લખી મોકલ, જેથી મારાં વ્યાકુળ મનને વિશ્રાંતિ મળે. હું બાણું કે આ પ્રમાણે હું તને મહેનતમાં નાખું છું, પણ માંડ મન તારા હસ્તાક્ષરના પત્ર વાંચ્યા વગર શાન્ત થવું નથી, એટલુંજ નહિ પણ અનેક તર્ક

વિતર્ક થયા કરેછે. મેં બે ત્રણ પત્ર લખ્યા છે તેનો પણ ઉત્તર નથી, માટે જરૂર જરા મહેનત લઈ લખજે. તારી તબિયત ઠીક ન હોય તો, અને ત્યાં ગમતું ન હોય તો તારાં માતાપિતા સાથે વિચાર કરી એક નિશ્ચય કર. મને મળવાનું મન થતું હોય, તો ત્યાં આવી મળી જાઉં. આહિ આવવાનું મન હોય, તો હું અથવા તારા મુરબ્બી સસરા આવી તેડી જઈએ. વખત એવો છે કે હું મારાં પોતાનાં માણસ સાડે પણ કંઈ કરી શકતો નથી. આશરે પડેલાં માણસ માટે જે કંઈ પણ કરી ન શકે તેના જેવું ધિક્કારખાત્ર ખીલું કોઈ પણ નથી. મારી એવીજ સ્થિતિ છે. હું લાચાર છું, મારાથી કંઈ બની શકતું નથી. અને તેથીજ મારા ધર્મેમાં આ ખામી આવે છે. જે વખતે મારે તારી સ્થિતિ ઉપર હંમેશા કરતાં વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ, તે વખતે હું તને ત્યાં મુકી આવ્યો છું. પણ શું કરું? ખીલું મારાથી શું બની શકે? પ્રારબ્ધમાં એટલા દિવસ એમજ કાઢવાના હશે તે કંઈ મિથ્યા થશે!

તારી શું ખુશી છે? તું કેમ રાજી થઈશ, તથા કેમ સંતોષ પામીશ, તે મને જણાવ, એટલે તે પ્રમાણે કરું. આમ સાવ પત્ર લખવા બંધ કર્યાં, તેનું કારણ તારા મનની ઉદાસી છે, તારી તબિયત વધારે નબળી થઈ છે, કે ખીલું કોઈ કારણથી એ પ્રમાણે કરવું પડ્યું છે?

ખરૂં કહું છું કે પત્ર વગર જેમ જેમ વધારે દિવસ જશે,

તેમ તેમ માઈ મન વધારે મુંઝાશે. તું એમ સમજતી હઈશ કે તને ત્યાં મુકી આવી હું આહિ સુખમાં દિવસ કાઢું છું; પણ મારા આધાર! જે તું એમ સમજતી હો, તે એમાં તારી ભૂલ છે. જે રસ્તો મેં લીધો છે તે મારે લાચારીએ લેવો પડ્યો છે. અને તે પણ પરીક્ષા છે ત્યાં સુધીજ; કારણ એટલો વખત એમાં ધ્યાન ન આપું તો એ ભાર ઉતરવાનો વખત વળી દૂર નય, અને તારી સ્થિતિમાં ધ્યાન ન રાખું, તો તું વધારે દુઃખી થાય; આમ સમજીનેજ ત્યાં તારી વધારે સંભાળ થાય, એમ ધારી મેં તને ત્યાં રાખી છે, પણ જ્યારે પત્ર વગર આ પ્રમાણે મારે દિવસ કહાડવા પડે છે, ત્યારે હું અંતઃકરણથી પરતાઉં છું, કે તને ત્યાં મુકી આવવામાં મેં શું સાઈ કર્યું. માઈ મન કાંતો તને મારી પાસે રાખવાનું, અથવા તારા પત્ર હંમેશ વાંચવાનું છે. પણ જે ખેચ નહિ બની શકે, તો જે કામ પાર ઉતારવા હું તને ત્યાં મુકી આવ્યો છું, તે કામ પાર પડશે નહિ.

જે તારી ધીરજ રહેતી હોય, તો હું એક મહિનામાં આવીશ. જે ન રહેતી હોય તો હમણાં આવી તેડી જઈ. મારો જે વખત હવે જાય છે, તે મારે બહુજ ઉપયોગનો છે, માટે હવે જે કંઈ કરવું હોય તો દીલ ન કરતાં તરત લખજે, એટલે તે પ્રમાણે કરીશ, પણ પત્રવગર આહિ મનમાં મુંઝાઈ ઉલટાં દુઃખી થવા જેવું થવા દઈશ માં એજ.”

આ પત્ર ગોંડળ પહોંચ્યો, ત્યારે સૌ જયાકુંવરની વ્યાધિમાં ઘણોજ વધારો થયો હતો. પથારીમાંથી ઉઠી બેસવાની શક્તિ તેમનામાં હતી નહિ. તેમનું શરીર પશુ-ધીન થઈ પડ્યું હતું. ખાવાપીવાનું તેમણે તજ્યું હતું. ધીરે ધીરે તે ઘસાતાં હતાં. તાવ, મરડો, ઉલટી, વિગેરે દરદોષે તેમને અસાધારણ દુઃખમાં નાંખ્યાં હતાં અને આ સ્થિતિમાં તેમણે પોતાનાં જીવનની આશા છોડી હતી. આમ છતાં માતાપિતા પૂછે, તે વખતે “હું ઠીક છું. મારી ચિંતા કરો માં. હું હમણાં સારી થઈશ” એ પ્રમાણે કહી પોતાને થતી અસહ્ય પીડા તેમનાથી છુપાવતાં હતાં. પતિનો પત્ર તેમને મળ્યો. આ સ્થિતિમાં પણ તે તેમણે આનંદથી વાંચ્યો. વાંચતાં પતિને પોતાની ચિંતા થાય છે એમ નાણી આંખમાંથી અશ્રુની ધાર પડવા માંડી. “હું તેમને કેવી રીતે નિશ્ચિંત કરી શકીશ” એમ બોલતાં ઉઠો નિશ્વાસ મુક્યો. આ પછી તેજ દિવસે પોતાનાં સખી તરફથી પોરબંદરથી આવેલો પત્ર તેમણે ઉખેડ્યો, અને વાંચવા માડ્યો. સખીનો અનહદ પ્રેમ, તેમના સહવાસમાં કહાડેલા દિવસો, તેમણે કરેલું લાલનપાલન, એ સર્વ આ વખતે સૌ જયાકુંવરને સાંભરી આવ્યાં. “ધન્ય સખી તારા સ્નેહને” એમ બોલતાં તેમણે આખો પત્ર વાંચ્યો. પણ છેવટ “બેન તારી આ માંદી સ્થિતિમાં તને એક અતિ દુઃખદાયક ખબર લખતાં માત્ર હૈયું ચાલતું નથી,

પણ શું કરું મારે લખવું પડેછે. બાત્રી વખતુબાની પુત્રી ગઈ કાલે એની માતાની પાછળ ચાલી નીકળી છે. ઈશ્વરે એને પણ જીવતી ન રાખી.” એ વાક્યો વાંચતાં તેમને વખતુબા યાદ આવ્યાં. “સખી તું ગઈ, તારી દીકરી ગઈ, અને મારે પણ હવે થોડા દિવસમાં એજ રસ્તો લેવો છે.” એમ બોલી મહા મહેનતે તે પથારીમાં ઉઠ્યાં. માલુસ પાસે લખવાનાં સાધનો મગાવ્યાં, અને પત્રમાં પોતાનાં અંતઃકરણમાં થયેલા શોક તથા ખેદનો ઉલ્લસ બહાર પડી ન જાય, એવિધે અતિશય સંભાળ રાખી તેમણે પતિ-પ્રત્યે નીચેનો પત્ર લખ્યો.

“સૌભાગ્યરક્ષક સિરછત્ર પ્રેમસાગર
પ્રાણુનાથની પવિત્ર સેવામાં.

ગોડળથી આપને ચિંતામાં નાખનાર આપની અપરાધી દાસીના પ્રણામ વાંચરો. પ્રિય પ્રાણુ! આપના એ પત્ર આવ્યા, પરંતુ તેનો જીતર ન લખી શકી તે માટે ક્ષમા માગુંછું. આજરોજ આપનો પત્ર આવ્યો, તેમાં આપ મારે વિષે વિચાર કરી દુઃખી થાઓછો, એમ જાણી ખેદ પામુંછું. મારી તબિયત એવીજ ચાલેછે, તેમાં વળી હું આજસુ કેવી છું તે આપ જાણોછો, એટલે તેવિધે આપના આ વ્યવસાયના વખતમાં ચિંતા કરી દુઃખી ન થરો, એવી મારી વારંવાર પ્રાર્થના છે. આપ મારાં સુખવાસ્તે કેટલી ઠાળજી રાખોછો, અને અહિં આપ પોતે કષ્ટ ભોગવી

મને મુકી મયાછો, તે પણ મારાં સુખ વાસ્તેજ. પરીક્ષા પછી મને આવી મળશે એટલા દિવસ મેં ધારણા રાખી છે. હું કંઈ ગભરાતી નથી. તેમ આપના તરફથી કે કોઈ, ખીન્ન કારણથી હું ઉદાસ નથી, માટે મારા પ્રાણાધાર! આપ ચિંતા કરી ઉલટી મને ચિંતામાં નાખો માં, એ હું આપ પાસે વિનવિ વિનવિને માગી લઉં છું. તેટલા આવવાની કંઈ જરૂર નથી. મારાં બા રોજ મુકવા આવવાનું કહે છે, પણ તેમને પણ હું ના કહું છું. આપે આ કાગળ લખી મને ઉલટી ચિંતામાં નાખી છે. હું અહિં ખેડાં એટલો સંતોષ માનતી કે મારા પ્રાણને હમણાં મારી ચિંતા નથી, તેથી અભ્યાસ બરોબર થતો હશે, પણ તે મારો વિચાર ખોટો પડ્યો. હું અહિં મારાં માતાપિતા પાસે છું, તે છતાં આપ મારી ચિંતા ભોગવો છો, ત્યારે મારે ત્યાં આવવું પણ સરખું છે અને અહિં રહેવું પણ સરખું છે. અરે આ અસાર સંસારમાં સારરૂપ જે પ્રિયતમ પ્રાણનાથ, તેને ચિંતારૂપ જવા આ મંદભાગ્યવાળાં માણસે જન્મ લીધો હશે. ક્યારે આ માણસ તરફથી તેના પ્રેમસાગર પ્રિયને સુખ મળશે? હે મારા વહાલા પ્રાણાધાર! હવે જે રસ્તો લીધો છે તેનું પરિણામ સાંઝે ઉતરે તેમ કરશે, આનંદમાં દિવસ ગાળશે, મને સંતોષ-પમાડવા હું ખુશી થાઉં એવા પત્ર હંમેશ લખશે અને આપની તબિયતની સંભાળ રાખશે.

મારી તબિયતમાં અહિં કંઈ સુધારો નથી, તેમ કંઈ ચિંતા કરવા જેવું પણ નથી.

આપ અભ્યાસમાં છતાં આપની આ દીનદાસીની પત્ર વડિયે વારંવાર સંભાળ લેવા ચુકતા નથી, તથા ત્યાં બેઠાં પણ મારેવિષે એટલી કાળજી રાખોછો, એ આભાર હું કયા શબ્દોમાં માનું તે મને સૂઝતું નથી. જોકે મારા આણું મંદવાડથી કંટાળીને મને આ સંસાર-અસાર જેવો લાગેછે, તોપણ આપનો અગાધ પ્રેમ સંભારીને સંસારને ધન્ય માનુંછું અને સર્વ શક્તિમાન પરમદયાળુ પરમેશ્વર પાસે અહર્નિશ માગુછું, કે “ઈશ્વર આવા પ્રેમી પતિના આભારરૂપી સમુદ્રમાં બુડેલી છું તેમાંથી તો મુક્ત થવાય તેમ છેજ નહિ, તોપણ કિંચિત્ માત્ર પણ આ શરીરથી તેને સંતોષ થાય, માટે જલદી આ માણસને તેના પતિની સેવા કરવા રોગરહિત કરી, તેના દુઃખી અને ચિંતાવાળા પતિને સુખી કર.

પ્રાણેશ્વર ! આજે પોરબંદરથી આવેલા પત્રમાં બાશ્રી વખતુબાનાં પુત્રીના કૈલાસવાસના દુઃખદાયક સમાચાર વાંચી મારું મન બહુ ઉદાસ થયુંછે. ઈશ્વરે એને સંસારમાં રાખી હત, તો આપણને તથા તેનાં મુરખખીઓને બા તરફનો કંઈક સંતોષ મળત, પણ ભાવી આગળ લાચારી વખર ખીલે ઉપાય નથી. મેં ધારેલું બાશ્રી વખતુ-

ખાનું વૃત્તાંત પણ હજી મારાથી આ વ્યાધિને લીધે લખી શકાયું નથી. ઈશ્વર ક્યારે સારા દિવસ દેખાડશે !

પ્રિય પ્રાણનાથ ! ઘણા દિવસથી આપ આહિ આવવાને એક મહિનો ખાકી છે, એમ લખોછો, તો તે કયો મહિનો તે હું સમજતી નથી, માટે સમજવશો. એજ.”

આ પત્ર લખી તેમણે તે ખીટયો અને પછી સખી પ્રત્યે ખીજે એક પત્ર તેજ વખતે લખ્યો.

“પરમ પ્રિયા પ્રાણથી પણ અધિક વહાલી,
દુઃખી પણ સદ્ગુણી અને ધીરજવાન
સખીનાં આંસુ લૂવા આ પત્ર પહોંચે.

પ્રિય પ્રેમી સખી ! તારા જે પત્રો આવ્યા તે વાંચી મારાં મનમાં જે હર્ષ થયોછે તે લખવાને હું શક્તિવાન નથી. મારી પ્રિય દુઃખી સખી ! તારા અપાર દુઃખમાં હુબેલ છતાં પણ તું આ માણસની પત્ર વડિયે દૂર દેશ બેઠાં સંભાળ લેવા ચુકતી નથી, તે ઉપકાર હું કયા શબ્દોમાં માનું, તે મને સૂઝતું નથી. પ્રિય સખી ! તારાં દુઃખના વખતમાં મારે તારી સંભાળ રાખવી જોઈએ, ને રોજ પત્ર લખી તને દિલાસો આપવો જોઈએ, પણ ક્ષાત્યાર ! તેમ મારાથી બનતું નથી. ઈશ્વર મને તારા અપાર પ્રેમનો બદલો વાળવા શક્તિવાન કરે, એવું હું અહર્નિશ માગું છું. મારી તબિયત બગડવાથી મને મુંબઈથી તારા પુત્રતુલ્ય

દેર અહિં સુકી ગયા છે; પણ મંદભાગ્યથી અહિં આવ્યા પછી તે બહુજ બગડી હતી. હમણાં તારા આશીર્વાદથી ઠેકાણે આવવા માંડી છે, માટે ચિંતા કરીશ માં. બીજું તારે કંઈ મારી તરફનું ઓછું આણું નહિ. મને તું અહિં રોજ પત્ર લખીશ તો મારું અરધું દુઃખ હું ભૂલીશ, અને તે તારો મોટો લખકાર માનીશ. તારા પ્રેમી લખાણનો ઉત્તર લખવાની મારામાં શક્તિ કે બુદ્ધિ નથી, તોપણ બે અક્ષર લખી તારા પત્રનો ઉત્તર વાળવા ચુકીશ નહિ. તું સંતોષી છો, તે સંતોષ માનીશ એવી મને આશા છે. મારે અહિં કેટલું રોકાણું છે, તે હજી નક્કી નથી, માટે પાછળથી લખીશ. તારા પત્ર મને પ્રાણનેવા વહાલા છે, તે હું સાચવીને રાખીશ. ત્યાં તારી કેવી સ્થિતિ છે તે લખજે. મોટાંબાને તથા કાકીજીને મારા પગેલાગણુ કહેજે. ભાઈને આશીર્વાદ કહેજે.

બેન! બાશ્રી વખતુબાની પુત્રી ગુજરી ગયાના ખબર વાંચી અપાર ખેદ થાય છે, પણ શું કરવું! ન્યારે બાશ્રી આ સંસાર તજીને ચાલ્યાં ગયાં, ત્યારે પણ આંસુ પાડી બેસી રહ્યાં. બીજું શું થઈ શકે? ઈશ્વરગતિ વિચિત્ર છે. તેની આગળ કોઈનું જોર ચાલતું નથી.

મારાં બાએ તને આશીર્વાદ કહ્યા છે. તારો પત્ર વાંચી તેની આંખમાંથી અશ્રુની ધાર ચાલી હતી.”

પતિ ઉપરનો પત્ર પતિને પહોંચતાંજ તેની ચિંતા દૂર થઈ. પ્રિયાની આવી સ્થિતિ છતાં પત્ર ઉપર વિશ્વાસ રાખનાર તેના પતિ આ બાબતમાં કેટલા ઠગાયા તે સ્પષ્ટ દેખાય છે. મનની વ્યાકુળતા મટી ગઈ. પ્રિયના કુશળ સમાચાર વાંચી, કુશળ નહિ પણ ધીરજ આપે એવા સમાચાર પોતાના પત્રના જવાબમાં મેળવી, પોપટ નિશ્ચિત-પણે પોતાના અભ્યાસમાં પાછા પડ્યા. ઈશ્વર સર્વ સાંજે કરે છે અને કરશે, એવો વિશ્વાસ રાખનાર પોપટને ખબર ન હતી, કે તે આ વખતે તેનાથી પ્રતિકૂળ હતો. પ્રેમપાત્રની ખરી સ્થિતિ જાણતાં છતાં તેણે જાણી નહિ. તેનો સ્વભાવ ઓળખતાં છતાં આ વખતે ઓળખ્યો નહિ. મનનું દુઃખ મનમાં ન સમાવવાની શિખામણ આપનાર પતિ, પ્રિયનાં મનમાં દબાઈ રહેલ દુઃખ સમજી શક્યા નહિ. તે સુખી છે, કુશળ છે, અને વધારે થશે, હું મારાં કામમાં પાર પડી તેની સાથે મારા દિવસ સુખમાં ગાળીશ, એવી આશા તેના મનમાં વધારે અને વધારે દૃઢ થતી ગઈ. પત્ર વાંચી તેણે પોતાની પાસે રાખ્યો, અને નિવૃત્તિ મળતાંજ નીચે પ્રમાણે પ્રત્યુત્તર મોકલ્યો.

“પરમ પ્રિયા માણસ,

તારો પત્ર પહોંચ્યો. તારી ધીરજને માટે હું તને ધન્ય માનું છું, અને ઈશ્વરનો ઉપકાર માનું છું કે મારાં સુભાષ્યે તારાં જેવું માણસ મને મળ્યું. તારા સ્વભાવથી અને

તારી સરલતાથી મને સંતોષ મળ્યો છે, એટલું જ નહિ પણ આ કાગળમાં તારા મનના વિચાર જાણી હું તારો જેટલો ઉપકારી થાઉં તેટલો થાડો. ઈશ્વર તારી સર્વ ધારણા પૂર્ણ કરશે, અને જે સ્વચ્છ મન તથા સરલતાથી તું વર્તેશ તે સામું જોઈ તે તને અને મને સુખી કરશેજ.

હું ખુશી છું, અને તારો પત્ર વાંચી વિશેષ ખુશી થયો છું, ત્યાં જ્યાં જે સંતોષ મને આપે, તે માટે જો પતિએ પ્રિયાનો ઉપકાર માનવો યોગ્ય હોય તો તે માનું છું. જે આનંદમાં મારા દિવસ જાય છે, તેજ આનંદમાં તારા દિવસ કહાડજે. તારા પત્રથી સંતોષ પામી હું ખુશીમાં દિવસ કહાડું છું, પણ મારા પત્રોથી હું તને કેવી રીતે ખુશી કરું, તે મને સૂઝતું નથી. આજે આ મહિનાની ચોથી તારીખ છે, અને છવીસમી તારીખે મારી પરીક્ષા શરૂ થશે, તે પુરી થયે મારે ત્યાં આવવું છે. ઘણા દિવસ થયા મહિનો મહિનો કહું છું તેનું કારણ એજ. હવે કેટલા દિવસ બાકી છે, તે તારી આંગળીના વેઢા તને કહેશે. હાલ એજ.

બામ્રીનાં પુત્રીના સ્વર્ગવાસના સમાચાર ખરેખર ખેદકારક છે. વિશ્વની વિચિત્ર ગતિ કયા ધોરણે ચાલે છે, તે સમજવું નથી. તેની ઇચ્છાની વિરુદ્ધ કોઈથી થવાનું નથી. બા ગયાં, આ તેમનું બાલક ગયું, ખેર ! પરમ કૃપાળુ પરમેશને સૂઝતું તે ખરું ! તમે ગભરાશો નહિ, દુઃખી ન થશો. કાળચક્ર એમજ ચાલ્યું જાય છે.”

સંસારમાં સ્ત્રીનું પ્રયોજન શું છે ? મનુષ્યમાત્રને જો પોતાનું આયુષ્ય એકલાં એકાંતવાસમાંજ વિરક્ત થઈ ગાળવું હોય, તો સૃષ્ટિનું ચક્ર કઈ પદ્ધતિ ઉપર આજ-સુધી ફરત, તે સમજવું નથી. હલકાં પ્રાણીથી મનુષ્ય જેવાં જ્ઞાનશક્તિને વાપરી શકે તેવાં પ્રાણી સુધી તેમની સાંસારિક રીતભાતને પરમેશ્વરે એકજ પદ્ધતિ ઉપર રાખી છે. પુરૂષને સંસારમાં સુખરૂપ રીતે દિવસો ગાળવાને, સ્થિતિ બાંધી રહેવાને, દુઃખ, નિરાશા, સંતાપ, એ સર્વમાં કંઈક પણ સંતોષનો અંશ મેળવવાને, ધૃત્વાદિક વિગેરે સાંસારિક સુખનો અનુભવ કરવાને, અંતઃકરણને એકજ સ્થળે રાખવાને, પોતાનું કહી શકાય એવું કંઈક પણ મેળવવાને, ચિંતાના વખતમાં ધીરજ માટે, કંટાળાના વખતમાં આશ્વાસન માટે, સુખ દુઃખમાં સહવાસી માટે, ખાવું, પીવું, આનંદમાં દિવસ ગાળવા, એ સર્વમાં પાસેજ રહેવામાટે, સ્ત્રી એવું મનુષ્યરત્ન જેટલું ઉપયોગી છે, તેટલું બીજું એકપણ નથી. સ્ત્રી, સદગુણી સ્ત્રી, ધર્મજ્ઞ સ્ત્રી, પોતાના પતિને કેટલા સુખનું, કેટલા આનંદનું, તથા કેટલા સંતોષનું મૂળ છે, તે સમજવું કઠણ નથી. પતિને સંતોષ આપવા, પતિને સુખ આપવા, પતિની દરેક ચિંતામાં ભાગ લેવા, શક્તિ હોય તો તે દૂર કરવાને ધર્મજ્ઞ પંતિવ્રતા સ્ત્રીનું હૃદય કેટલું ખેંચાયછે, તે એવું સુખ મેળવવાને ભાગ્યવાન થયેલા સર્વ પુરૂષો સ્પષ્ટ રીતે સમજેછે.

~~~~~  
પતિને જોતાંજ જેની આંખ આનંદથી હસતી હોય, પતિનું દર્શન થતાંજ જેનું પ્રેમમય હૃદય તેને ભેટવાને આતુર થવું હોય, પતિથી વિખુટાં પડતાં જેનું અંતઃકરણ સંકોચાવું હોય, પતિના દર્શન હમણાં થશે એવી આશામાં તેને- માટે, પોતાનાંજ સુખ માટે, તે આનંદ પામે, સંતોષ પામે, એવી સર્વ તૈયારી કરી, એક, બે, ત્રણ, એમ મિનિટ ગણતાર જેનું મન હજી પતિ ન પધાર્યો એમ વારંવાર વ્યાકુળ થવું હોય, અરે! એ વ્યાકુળતા પણ સુખરૂપ ગણી વારંવાર પતિનાં પગલાંના ભણકારા માટે એક ચિત્તથી કાન માંડવું હોય, અને તેનાજ સુખમાં પોતાનું સુખ માનવું હોય, એવાં સ્ત્રીરત્ન તરફથી મળતાં સુખની, સંતોષની, અને આનંદની, તથા થતી સંભાળની અને સેવાની જગતમાં જન્મ લીધેલા કયા પુરુષને ઈચ્છા નહિ થતી હોય?

ત્યારે શું સંસારમાં સર્વ પુરુષ આવા ભાગ્યશાળી હશે? પૂર્વજન્મ, જો એવું કંઈ હોય તો તેમાં કરેલાં સદ્ અથવા દુરાચરણ, પુણ્ય અથવા પાપ એને આધારે આ જન્મમાં જન્મ લીધેલાં સર્વ જણ સુખદુઃખના ભોગી થાય છે, એ આધારે સંસારમાં થોડું અથવા વધારે સુખ મેળવવાને તે યોગ્ય થાય છે, એ આધારે તેને ચાલવાના સર્વ સુખમય અથવા દુઃખમય રસ્તાઓ પ્રથમથી ધડી રાખેલા હોય છે, એ આધારે એને યોગ્ય સાથી પ્રારબ્ધે નિર્માણ કરી રાખેલ હોય છે, એજ આધારે તે સુખી થાય છે, દુઃખી

યાયછે, દુનિયાના દિવસો પુરા કરેછે, જન્મેછે, અને મરે  
છે. આમ છે, અને એમજ હશે એમ વિદ્વાનોની વિદ્વત્તાથી  
સિદ્ધ થાયછે, ત્યારે સંસારસાગર સુખરૂપ રીતે તરવાને  
યોગ્ય સાથી મળે, એ પણ પૂર્વજન્મનાં સદાચરણ ઉપર  
આધાર રાખેછે. સખી અને મિત્ર સ્ત્રી સાથે સ્ત્રીનો તથા  
પુરૂષ સાથે પુરૂષનો સ્નેહ બતાવે છે; પણ તે સ્નેહ, તે  
ઐક્યની હદ, અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરતાં છતાં કેટલેક છેટે  
જઈ અટકી પડેછે; પરંતુ પતિ-પ્રિયા આ જુદાં જુદાં  
તત્ત્વનો સંયોગ બેયના હૃદયના ઉડામાં ઉડા, બીજા કોઈ  
પણ પ્રકારનો અપ્રતીમ પ્રેમ પ્રવેશ કરી ન શકે તેવાં શુદ્ધ  
સ્થળમાં પોતાનું સ્થાનક રાખેછે, અને જીવિત પયંત ત્યાંજ  
રહી તેથી થયેલ અદ્ભૂત પ્રેમનું સંભાળથી પોષણ કર્યું  
કરેછે. મિત્રત્વ અને સખિત્વમાં સર્વ ઠેકાણે ગમે તેવી  
સમાન સ્થિતિ છતાં પણ તે બરાબર નિરંતર માટે જળવ-  
વાને સેવ્ય-સેવકનો ધર્મ જોવામાં આવેછે. કોણ સેવ્ય, અને  
કોણ સેવક, એ મિત્રત્વ અથવા સખિત્વની દૃઢ ગાંઠ  
બંધાયા પછી તરત સિદ્ધ થાયછે. પણ આ બાબતમાં, જેની  
ઉપર સંસારનાં સર્વસ્વનો આધાર રહેલો, તેમાં પતિ  
પ્રિયાની દૃઢ પ્રીતિને અચળતા આપવાને પરમેશ્વર તર-  
ફથીજ સેવ્ય-સેવકનું નિર્માણ થયુંછે. પતિ સર્વ ઠેકાણે  
સેવ્ય ગણાયછે, અને પ્રિયા સેવક ગણાયછે. આ સેવ્ય  
સેવકનો સંબંધ કંઈ શેઠલાનો કટકો આપી નોકરી કરા-

વતા હૃદયે, અને તે પણ તેજ આશાએ શેકની ચાકરી કરતો હોય, એવો નથી. એય પ્રેમીને સમાન ગણ્યા છતાં, વિશ્વના નિયમપ્રમાણે સમાનતા એકજ સ્થળે બે જીંદે જીંદે ડેકાણેથી આવી ટકી ન શકે તેવી ખીકથી પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરે તે બેમાંથી એકને કંઈક મહત્તા આપી હશે; માટે ઈશ્વરથીજ નિર્માણ થયેલી એ મહત્તા પુરૂષને એમ સૂચવેછે, કે તું એની સંભાળ રાખજે, એ તારું માણસ છે, તારાં સુખદુઃખમાં ભાગ લેવામાટે તને એ સોંપવામાં આવીછે, તારાં સર્વ કર્તવ્યોમાં સહાયભૂત થવાને એ તારે માટે નિર્માણ થઈછે, જેમ એનું સુખ અને સર્વસ્વ તારી હથરજ આધારજ રાખેછે, તેમ તારું સુખ અને સર્વસ્વ એની હપરજ આધાર રાખેછે, જેમ તારું કર્તવ્ય એનાં બલાંસારે થોડું જરૂરનું નથી, તેમ એનું કર્તવ્ય તારાં બલાંસારે કંઈ પણ ઓછું જરૂરનું નથી, માટે એને તારૂં રૂપ ગણી તારા જેટલુંજ માન આપજે, તારા જેટલુંજ સુખ આપજે, અને તારી સર્વ સ્થિતિમાં સમાન ગણજે.

આમ છતાં જ પુરૂષ સ્ત્રી જેવાં એક સહાયકારક રત્ને પોતાથી હિતરની પંક્તિમાં ગણી, પૈસા આપી રાખેલ નોકરની પેઠે પેટનું પુરૂં કરવા આવેલ છે એમ સમજી, એવા તુચ્છ વિચાર અંતઃકરણમાં આણી, મનુરની સ્થિતિ અને તેની સ્થિતિ એકજ ગણેછે, તેવા બુદ્ધિહીન, દયાહીન,

તથા અધર્મી પુરુષો ઇશ્વરની આ આજ્ઞાની કેટલે બધે દરજ્જે અવગણના કરે છે !

પણ એથીજ ઉલટું, જે સદ્ગુણી, સદાચારી, સુશીલ, નમ્ર, ધર્મજ્ઞ સતી પતિની સર્વ સ્થિતિમાં તેની સમાનતા ભોગવવાનેજ સર્વ હક હોવા છતાં, તેને પરમેશ્વરરૂપ ગણે છે, તેને પોતાનું સર્વસ્વ માને છે, તેના સુખદુઃખમાં પોતાનાં સુખદુઃખ માને છે, તેનાથી ભાગ્યયોગે જરા દૂર થતાં સર્વ વૈભવ તથા આનંદનો ત્યાગ કરે છે, તેની અણુમૂલના નોકરની પેઠે એક નિષ્ઠાથી ચાકરી કરે છે, સર્વ કાર્યમાં તેને પોતાનો નિયંત્રા ગણે છે, તેને સુખ તથા આનંદમાં ભેઈ સુખી થાય છે, તેને કંઈ અચાનક દુઃખ આવી પડતાં અતિ-શય દુઃખી થાય છે, તે સતી પરમેશ્વરનાં ઘરમાં કેટલાં સુખને પાત્ર થની હશે, એ કોકજ ધારણાશક્તિ ધારી શકશે.

“મારા પતિને મારી ખરી સ્થિતિ વિષે લખીશ તો તે દુઃખી થશે, તેના આ વ્યવસાયના વખતમાં તેનું મન ચિંતાને આધીન થશે, તે પોતાનાં કાર્યમાં પાર પડી શકશે નહિ, જેને હું સુખનું સાધન હઉં તેને દુઃખક્ત્તા કેમ થાઉં? માટું ગમે તેમ થાય પણ તે સાડ પતિને કેમ દુઃખી કરાય!” એવા અનેક વિચાર મનમાં લાવી સૌ. જયા-કુવરે પોતાની અતિ ભયંકર વ્યાધિ પણ પોતાના પતિથી છુપાવી રાખી તેમને થણા દિવસસુધી નિશ્ચિત રાખ્યા. પણ અંતે જ્યારે તેમની ધીરજ ધીરે ધીરે છૂટવા માંડી, તેમનાં

જીવનની આશા લાંબા વખત માટે તેમનાં મનમાંથી હટી ગઈ, હું મારા પ્રાણને, મારા આધારને, મારા સર્વસ્વને નહિ મળી-શકું, અને એમને એમ સંસારમાંથી ચાલી નીકળીશ, એવા વિચારે તેમનાં મનમાં દૃઢતા કરી, ત્યારે અતિ ખેદથી તેમણે માતાપિતાને કહ્યું કે, “હવે ગમે તેમ કરી મને મુંબઈ પુગાડો” “એન તારા પતિને આંહિ બોલાવિયે, તારા સસરાજને તારી પાસે તેડાવિયે, આ સ્થિતિમાં જતાં રસ્તામાં તારું શું થશે?” એવાં માતાપિતાનાં વચ્ચેનાં એ સુશીલના મોઢામાંથી એટલોજ ઉત્તર નીકળ્યો કે “મારે સાડે સર્વ આજસુધી દુઃખી થયાં છે, અને હજી થાયછે. હું કોઈને પણ સુખ આપી શકી નથી. એ સર્વ આંહિ આવશે તોપણ મારાથી કંઈ મારા સાસરાનું ઘર, મારું પોતાનું ઘર પાછું જોવાઈ શકાશે નહિ, માટે ગમે તેમ કરી મને ત્યાં લઈ જાઓ.”

## પ્રકરણ ૮ મું

### અવસાન.

વારંવાર લખેલા પત્રોના ધણા દિવસ સુધી કંઈપણ જવાબ ન હતો. ચિંતાતુર જીવને ધારણા આપી શકે એવું કંપઈણ સાધન ન હતું, પરીક્ષાને માત્ર દશજ દિવસ

બાકી હોવાને લીધે દુઃખી અંતઃકરણપાસે વહાલાંના દુશળ સમાચાર મેળવવા બીજો એકે ઉપાય ન હતો, અને તેથી પોપટ એક પછી એક પત્ર નાખવાજ ચાલુ કર્યાં. અંતે સૌ. જયાકુંવરના પિતા તરફથી ફક્ત એટલાજ સમાચાર મળી શક્યા કે, “ આ વખતે શું બનશે તે સમજવું નથી. આ પ્રકૃતિનું છેવટ શું પરિણામ આવશે તે નિશ્ચય થતો નથી. ઈશ્વર સમર્થ છે. સર્વ રીતે વિચાર કરતાં મુંબઈ આવવું એ વધારે સાફ છે, એમ જાણી એમ બધાએ ત્યાં આવવા વિચાર કર્યો છે.” સૌ. જયાકુંવરના વૃદ્ધ સસરા આ ખેદ-કારક ખબર વાંચી મનમાં અતિશય હતાસ થયા. પોપટ આ પત્ર વાંચી અંતઃકરણમાં બહુજ દુઃખી થયા, અને એ સુશીલને વિષે સર્વ જણનાં મનમાં અનેક તરેહની ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ.

બે દિવસ પછી વઢવાણથી આવતી મેલટ્રેનમાં આવતાં પોતાનાં પ્રિયના મેલાપ સાફ પોપટ સ્ટેશન ઉપર ઉભા હતા. ગાદી આવી પુગી, અને બારણું ઉઘાડતાંજ અંદર સૌ. જયાકુંવરને લાચાર સ્થિતિમાં ગાદી ઉપર પડેલાં જોઈ પોપટના અંતઃકરણમાંથી ઉડો નિશ્વાસ નીકળ્યો. “ તારી આ દશા ! ” એમ બોલી તે તેની પાસે ગયા, અને તેને ધીરેથી ઉઠાડવાને તેનો હાથ આલ્યો. હાથ આલતાંજ બંધ કરેલી આંખો તેણે ઉઘાડી, પાસેજ પોતાના થતિને જોયા, અને આ અવસ્થામાં પણ પોતાના પ્રાણને



જોઈ કેમ જાણે અંતઃકરણમાં આનંદ ઉછળતો હોય, તેમ તેમનાં મોઢા ઉપર એ આનંદના અંકુર જણાયા. આટલુંજ પોપટને ખુશી કરવાને, અને તેજ વખતે તેમની આંખમાંથી આંસુ પાડવાને ખસ હતું. પ્રિયાને પોતાની સામું જોતાં જોઈ તેની આ સ્થિતિથી ઉદાસ થયેલ અંતઃકરણ આંખમાં પણ સ્પષ્ટ રીતે દેખાતાં, અને તેજ વખતે તેને મળી તેથી થયેલ સંતાપ મોઢાં ઉપર પ્રકટ થતાં, પોપટ હસતાં, અને તેજ વખતે આંખમાં આવતાં ઝળઝળિયાં સાથે ફક્ત “કેમ છો?” એટલુંજ પૂછી શક્યા. પણ તેટલામાં મુરખી વર્ગ પાસે આવ્યો. અને તેથી આ સહવાસનો અહિંજ છેડો આવ્યો. દૂર ઉભી તેમણે પોતાનાં આ વહાલાંની સ્થિતિ તપાસવા માંડી. તેમનાથી ઉઠાતું નહોતું, ચલાતું નહોતું, તે સાવ પરાધીન થઈ પડ્યાં હતાં. આ સર્વ પોપટે જોયું, જોતાંજ ભવિષ્યના અનેક વિચાર તેમનાં મનમાં આવવા માંડ્યા. “તાં શું થશે? માં શું થશે? અરે કેવા દિવસ હવે આવશે?” એમ એક થઈ એક પ્રશ્ન અંતઃકરણે અંતઃકરણનેજ પૂછ્યા. કંઈ સમાધાન થયું નહિ. સમાધાન ન થતાં મનનો ભાર પણ ઓછો થયો નહિ, અને તેથી તેવીજ સ્થિતિમાં સર્વજળ સાથે તે સૌ. જ્યાંકુવરનાં માતાપિતાને ઘેર આવ્યા.

મહા મહેનતે, મહેનત પડતાં છતાં આધિગ્રસ્ત આ સહનશીલના મોઢામાંથી દુઃખના કે સંતાપના એક પણ શબ્દ-

વિના તેમને ઉપર લઈ જવામાં આવ્યાં, પલંગમાં ખેસા-  
 ડયાં, અને પછી સર્વ જણ દૂર થયાં. આ વખતે પોપઠ,  
 આતુર અંતઃકરણની આકાંક્ષા પૂર્ણ કરવાને એ ઓર-  
 ડામાં દાખલ થયા. સૌ જયાકુંવર એક તકિયાને ટેકે  
 દઈ, માથાને હાથનો આધાર આપી, બારણાં સામુંજ  
 જોઈને બેઠાં હતાં. માત્ર બે મહિનાના દુઃક વખતમાં તેમની  
 શારીરિક સ્થિતિમાં ઘણોજ ફેરફાર થયો હતો. તેમનું  
 શરીર ઘણુંજ નિર્બળ દેખાતું હતું. ક્ષીણતા એટલી હદને  
 પહોંચી હતી, કે તેનું પરિણામ મહા ભયંકર નજરે આવતું  
 હતું. પતિને પાસે આવતા જોઈને તેમણે પોતાના હાથ  
 જોડયા, અને ઉભાં થઈ તેમની તરફ જવાની મેહેનત કરતાં  
 હતાં, તેટલામાં “નહિ નહિ” એમ કહેતા, અને તેમને આ  
 શ્રમ ન પડે એવી ઇચ્છાથી બનતી ત્વરાએ પાસે આવતા  
 પતિએ એ પ્રેમીના જોડેલ હાથ એમને એમ પોતાના  
 હાથમાં લીધા, ભરાઈ આવેલ છાતી સાથે હેતથી દાબ્યા,  
 અને અંતે આ સ્થિતિમાં ફજેત કરતા ઉભરાને છુપાવવાને  
 તેજ હાથ પોતાની આંખ આડા દીધા. જેણે ધીરજ રાખવી  
 જોઈએ તેનાથી તે ન રહી, જેણે હિંમત આપવી જોઈએ  
 તેનાથી તે ન અપાઈ, જેણે અંતઃકરણ ઉપર રાજ્ય ચલા-  
 વતું જોઈએ તેનીજ ઉપર તેનું રાજ્ય ચાલ્યું, અને આંખ-  
 માંથી પડતાં આંસુથી એ હાથ ભરાઈ ગયા. દુઃખી થતી  
 પ્રિયાએ “આ શું કરો છો ?” એમ પ્રશ્ન પૂછ્યું, અને

“તમારી આવી સ્થિતિ થવા છતાં પણ તમે મને જરાપણ ખબર ન આપ્યા.” એમ તેનો ઉત્તર મળ્યો. “થયું. એની શું મને ક્ષમા નહિ મળે?” એમ બોલી તેમણે આતુરતાથી પોતાના પતિનો હાથ ઝાલ્યો, અને “મને જવાબ આપો.” એમ વારંવાર કહેવા માંડ્યાં. આટલા વખતમાં પોપટે પોતાનું મન શાન્ત કર્યું હતું, ધીરજને ઘણીજ મહેનતે પણ બેળી કરી હતી, અને તેથી તેમણે પોતાનાં પ્રેમી તરફ પ્રેમથી જોયું, શોક મિશ્રિત હાસ્ય તેમનાં મોઢા ઉપર દેખાયું, અને તે પછી તરત આ બેય પરસ્પર વાતમાં પડ્યાં કેવી રીતે આ સ્થિતિ થઈ, ગોડળના દિવસો કેમ ગુળથો, પરસ્પર વિખુટાં પડ્યાં પછી બેય જણે કેવી રીતે પોતાના દિવસો ગાળ્યા, એ વિગેરે ઘણી વાતચીત કરી અંતે પોપટે ત્યાંથી થોડા વખત માટે રત્ન લીધી. જતા પ્રાણનાથને સૌ. જયાકુંવરે કહ્યું.

“બાવિષે આજ સુધી મારાથી કંઈ પણ લખી શકાયું નથી.”

“શું કામ થિતા કરોછો? તમે સારાં થશો પછી નિશ્ચિંતપણે સર્વ લખાશે.”

“નહિ. એ કામ પછી એમને એમ રહેશે, માટે કંઈક નક્કી કરો.”

“નીક ત્યારેહું હમણાં પાછો આવુંછું, એ પછી આપણે એ વિષે વિચાર કરશું” એમ કહી આ પ્રમાણે પોતાનાં

પ્રેમપાત્ર સાથે ત્રણ કલાક ગાળી પોપટ ઘેર આવ્યા.

જે દૃઢ ગાંઠથી જોડાઈ પતિપ્રિયા પોતાના દિવસો સંસારમાં સાથેજ ગાળવાને બંધાય છે, તે એક પરસ્પર એ બેયને તેમની સર્વ સ્થિતિમાં સરખો ભાગ લેવાને સૂચવેછે. જ્યારે એક અંગ શારીરિક દુઃખને આધીન થઈ અનેક તરેહની વ્યાધિમાં પોતાના દિવસ ગાળતું હોય, ત્યારે તેનું બીજું અંગ, જેણે તેની આ સ્થિતિમાં તેની સંભાળ લેવી જોઈએ, તે જ સર્વેશ્વરની એ ઈચ્છાને પ્રતિકૂળ થઈ બીજી બાબતમાં ધ્યાન આપે, અને આ પ્રમાણે પોતાનો ધર્મ ભૂલે, પોતાનું અંગ ભૂલે, પોતાનો પ્રેમ ભૂલે, અને અંતે આજ સ્થળે દશ વર્ષ ઉપર આપેલું પોતાનુંજ વચન ભૂલે, તો પછી સંસારમાં બીજા કયા પ્રેમનો ભરોસો રાખી શકાય, બીજાં કયાં વચન ઉપર વિશ્વાસ મૂકી શકાય, અને બીજા કયા આધાર ઉપર આ સુશીલથી આધાર રાખી શકાય. નહિ, એમ બનેજ નહિ. પતિની સહેજ પણ માંદગીમાં તેની આમળ રાત્રિદિવસ બેસી, તેને અનેક રીતે આનંદ ઉપજવવાને મહેનત કરતાં, એ મહેનત કરતાં પણ પતિની આ સ્થિતિ જોઈ આંખમાં આવતાં પાણી તેમનાથી વારંવાર છુપાવતાં, તેમની સર્વ ઈચ્છાઓ ગમે તેમ છતાં પણ પૂર્ણ કરતાં, કોઈ વખતે ભાગ્યયોગે આવેલ વ્યાધિથી શ્રમિત થયેલ પ્રાણનાથ નિશ્ચિંતપણે પાસેજ નિદ્રાવશ થઈ સુતા હોય, તે વખતે તેનાં

~~~~~

કુશળવિષે વારંવાર ચિંતા કરતાં, તથા કલાકના કલાકસુધી એકજ નજરે પોતાનાં આ સર્વસ્વ તરફ જોઈ પરમેશ્વર પ્રત્યે તેમનાં કુશળ માટે પ્રાર્થના કરતાં સૌ. જ્યાકુંવર કાળના કોઈ કઠણ યોગથી આવી દયાજનક, દુઃખદ, સંતાપકારક સ્થિતિમાં આવી પડે, ત્યારે તેના પ્રેમને આધીન થએલ, આ તેના પતિથી તેનાથી દૂર થવાયજ કેમ! આજ સુધી વિશ્વની વિચિત્રતાને આધીન થઈ અભ્યાસને મહત્તા આપવી પડી હતી, અને તેનાથીજ થયેલી પરતંત્રતાએ આજ સુધી આ નિઃસીમ પ્રેમને, આ અનુપમ ઐક્યને કંઈક ઉતરતી પંક્તિમાં ગણ્યું હતું, ગણ્યું હતું કે નહિ એ તો અનિશ્ચિત છે, પણ બહાર એમ દેખાતું હતું, આજ સુધી વારંવાર એજ પરતંત્રતાએ આ ધર્મમાં ખામી આવવા દીધી હતી, પણ હવે ! હવે જ્યારે તેનાં માઠાં ફળ પ્રત્યક્ષ જોયાં, સ્વપ્નમાં પણ કોઈ દિવસ ન ધારેલી અવ-દશા નજરે દેખાઈ, પાસે આવતું અસહ્ય દુઃખ વારંવાર અંતઃકરણને દમવા માંડ્યું, ત્યારે આ પ્રેમાધીન પતિ પોતાનાં પ્રેમીની પાસેથી છેટે કેમ ખસી શકે, તેનું અંતઃ-કરણ એ કબુલ કેમ કરે ! “ મારી આંખનાં પડળ આજ છટાં થયાં, ઠેક આજે મારી આંખ ઉઘડી, આજ સુધી મેં મારી સાંસારિક સ્થિતિ તરફ કેટલું ઓછું ધ્યાન આપ્યું ! દુર્ભાગ્યે એ સુખ ખોતાં આ સર્વ મહેનત નિષ્પ્રયોજન છે.” એમ વારંવાર વિચાર કરતા, વિચાર કરી નિશ્વાસ મુકતા,

રડતા, દુઃખી થતા પતિ આ પોતાનાં પ્રેમપાત્ર પાસેજ પોતાનો વખત ગાળવા માંડયાં.

પરીક્ષા શરૂ થઈ, અને પુરી પણ થઈ. તેમાં હાજર થઈ શું કર્યું તે તેણે પોતે પણ જાણ્યું નહિ.

એ દિવસ બીજા ગયા. બપોરના એકનો સમય હતો. સૌ જ્યાકુંવરને ઉઠાડી પથારી ઉપર તકિયાનો ટેકો દઈ બેસાડયાં હતાં, અને તેના પતિ તેનું મન આનંદમાં રાખવાને, તેની આ સ્થિતિમાં પણ પ્રાણના નિરંતરના સહવાસની તેની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવાને, એટલુંજ નહિ પણ પોતાનાં કર્તવ્યમાં ખામી ન આવવા દેવાને તેનીજ પાસે બેઠા હતા. તાબુતનો દિવસ હતો, રસ્તામાં વાગતાં વાનં, ત્રાસાં, નગારાં, ટોલ ચિગેરે, તથા થતા અનેક ઢોંગ તથા રમત તરફ સર્વનું ધ્યાન હવું. ઓરડામાં કોઈ હવું નહિ, અને એવે વખતે આ બેય પ્રેમી પરસ્પર વાતમાં ગુંથાયાં હતાં.

પ્રસંગ મળતાં સૌ. જ્યાકુંવર બોલ્યાં—

“આજથી ત્રણ વર્ષ ઉપર હું આપણાં વખતુબાના-લગ્નમાં ગઈ હતી તે તમને સાંભરે છે?”

“હા.”

“તે વખતે તમે પણ ત્યાં પાછળથી આવ્યો હતા, અને આપણે ઘણા દિવસસુધી એ ઠેકાણે સાથે રહ્યાં હતાં એ પણ તમને યાદ હશે.”

“હા. કેમ?”

“સહેજ કંઈ નહિ.—તમે એળખો છો?”

“ના.”

“તમે ત્યાં હતા ત્યારે એને ગાતાં શીખવતા, વાંચતાં શીખવતા અને એ સર્વ એટલી વારમાં તમે બૂલી ગયા?”

“હશે કદાચ, પણ તે આજ થાદ કરવાનું પ્રયોજન શું?”

“કંઈ નહિ. એને વિષે કેટલીક વાત મેં મારાં એક વિશ્વાસુને કરી છે તે તમને મળશે ત્યારે કહેશે.”

“તમારા બોલવાનો કંઈ પણ મર્મ હું સમજી શકતો નથી.”

“કહું? ગુસ્સે ન થશો. આપણાં ઘરને યોગ્ય, તમારે યોગ્ય—”

“વાહ! આ સાંભળી મારાં અંતઃકરણમાં શું થશે તેનો તમે વિચાર ન કર્યો? આવા વિચાર તમને કેમ સૂઝે છે?”
તેણે એક નિશ્વાસ મુક્યો. અને આંખમાં આવતાં પાણી છુપાવવાને નીચું જોયું.

સૌ. જયાકુંવરે કહ્યું, “માફ કરો. હું નહિ બોલું. મારી સાથું જીવો.”

“તમારો રવભાવ હજી એવોજ રહ્યો. મારે સાબં થયું નથી એવા તમારા વિચાર કોઈ દિવસ ફરશે કે નહિ? સમજી માણસનું આ લક્ષણ? તમને શું છે? ત્રણ માસમાં તમે તમારી આ સ્થિતિમાંથી છૂટશો, અને તે પછી તમારું શરીર સાદું થતાં કેટલી વાર લાગશે?”

“નાથ ! એ સર્વ આશા ખોટી છે. હું ખરૂં કહું છું.”
તેમની આંખ આંસુથી ભરાઈ આવતાં ગળગળે સાદે તે
આગળ બોલ્યાં, “જ્યારે આ સ્થિતિમાંથી હું છૂટીશ, ત્યારે
તેજ વખતે માંડ મરણ થશે.”

પોપટનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. આંખમાંથી પાણી ટપ-
કવા માંડ્યાં તે લૂતાં તે બોલ્યા, “એમ ન બોલો. ખોટા
તર્ક ન કરો. જરા હિંમત રાખો. ઈશ્વર ઉપર—”

તેનાથી વધારે બોલાયું નહિ. એય પ્રેમીની સરખી
સ્થિતિ થઈ. એય જાણે સાથે હૈયાને ભાર આછા કર્યો.
અંતે આવા ખેદકારક મેળાપનો છોડો લાવવાને સૌ. જ્યા-
કુંવરનાં માતાને તેનાં એ બાલક પાસે બેસવાનું કહી,
પોતે થોડો વખત દૂર થયા, અને આ પ્રમાણે બેયનું મન
બીજા બાળતમાં પડવાથી થયેલી વાતચીત પાછા મળે
તેટલા વખતમાં ખરેખર અથવા જાણી જોઈને બૂલી ગયા.

નોરતાંના શુભ દિવસ આમ આ સંતાપમાં ગયા.
સર્વને આનંદ આપનાર, પણ આ વખતે આ જોડાંને આજ-
સુધી ભોગવેલું સુખ યાદ આપી રડાવનાર દિવાળીના
દિવસે આવે પૂજ્યા. પદ્મપ્રભાને તેડી, જે દિવસે એની
માતા આનંદથી, ઉત્સાહથી, પતિને ઘેર આવ્યાં હતાં,
તેજ દિવસે, ધનતેરશની રાત્રિયે સૌ. જ્યાકુંવર અતિ
ભયંકર સ્થિતિમાં પલંગ ઉપર પડ્યાં હતાં. તેમની

વ્યાધિમાં દિવસે દિવસે અતિશય વધારો થતો હતો. કરેલા અનેક ઉપચારોમાંથી એકે ઉપચાર તેમનાં ધસાતાં શરીરને ટેકવી શક્યો નહોતો, અને અંતે આ રાત્રિએ તેમનું શરીર જીવન અને મરણ એ બેયની વચ્ચે વખત ગાળવું હતું. તેમના પતિ આખો દિવસ તેમની પાસેજ હતા. પોતાની પ્રિયાની આ સ્થિતિ થતાં, ઉપરાઉપર આવતી અંતઃકાળની ગણાતી હેડકીથી થતી તેમની અતિ દુઃખદ સ્થિતિ નજરે દેખતાં તે દેખી અંતઃકરણમાં દુઃખી થતાં, અને એ દુઃખથી આંખમાં આવતાં આંસુ પ્રિયા ન જાણે તેમ લૂતા, અંતે એ સર્વ એ પ્રેમીથી છુપાવી રાખવાની શક્તિ ન રહેતાં પાસેનાજ ઓરડામાં એક ખાનુ બેસી, વારંવાર આંસુ લૂઈ, પોતાનાં આ પ્રિય પાસે આવી, તેનું શરીર તપાસતા, નાડ જોતા, અતિવ્યાધિથી બોલી પણ ન શકતાં સૌ. જયાકુંવરને કપાળે, માથે હાથ ફેરવી “ ઈશ્વર સાઈ કરશે ” એમ વારંવાર બોલતા અને આ સ્થિતિમાં પણ “ તમે મારી ચિંતા ન કરો ” એમ એ સહનશીલ તરફથી ઉત્તર મેળવતા આ તેમના પતિની આ વખતે શું દશા હશે તે જાણવું કંઈ કઠણ નથી. આ મુશીબની આવી ભયંકર માંદગી સાંભળતાં તેને જોવા એક પછી એક આવતાં સ્નેહીસંબંધીઓ તેની પાસે જતાં, થોડીવાર ત્યાંજ ઉભા રહેતાં, અને અંતે બહાર આવી હંડો નિશ્વાસ નાખતાં દેખાતાં હતાં. મુરખ્ખી વર્ગ, સૌ. જયા-

કુંવરના સસરા, પિતા તથા બીજા ઘણાક જણ વિચારમાં નિમગ્ન થઈ એક જુદે ઠેકાણે બેઠા હતા. એ સર્વમાંથી એક એક જણ વારા ફરતી તેમની ખબર કાઢવું તેને એ સહનશીલ રત્ન તરફથી સર્વ વખત “ મને ઠીક છે.” એમજ જવાબ મળતો. અંતે આ અવસ્થા એટલી હદને પહોંચી કે, “ જો આમને આમ રહેશે તો સૌ જયાકુંવર આ રાત્રિ કહાડી શકશે નહિ.” એવા મતે કેટલાકનાં અંતઃકરણમાં દ્રઢતા કરી. આ સાંભળતાંજ તેમની માતાની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડવા માંડ્યા. તેમના પતિ ફરી તેમની પાસે જઈ બેઠા. વાતજ કરવાની શક્તિ સૌ જયાકુંવરમાં હતી, પણ કંઈપણ પ્રશ્ન પૂછતાંજ તેમના પતિનું હૃદય ભરાઈ આવતું, અને તેથી તે જોઈએ પોતે દુઃખી થાય એમ ધારી તેમણે એક પણ પ્રશ્ન પૂછ્યો નહિ. કંઈપણ બોલ્યા વગર પ્રિયાનીજ સામું જોતા, તેમ જોતાં પણ મનના અનેક વિચારથી આંખમાં આવતાં પાણી તેમનાથી છુપાવવાને વારંવાર બીજી તરફ ફરતા પોષ્ટનાં મનમાં આ વખતે કંઈક નવો વિચાર આવ્યો. “હું જરા જઇને આહુંછું.” એમ કહી તેમણે સૌ જયાકુંવરની-રત્ન લીધી. તે તરત પોતાના એક શિક્ષક, એક ભલા દાક્તર પાસે ગયા. એ માયાળુએ પોષ્ટને મોઢેથી સર્વ વાત સાંભળી તરત તેમની સાથે આવ્યા. એક વડિલ જે ગ્રેમથી પોતાનાં બાલક તરફ જીવે, તેવાજ સ્નેહથી તેમણે આ

શીલની સ્થિતિ તપાસી, તરત ઓસડ આપ્યું, અને અંતે “તમને સાડું થઈ જશે, ચિંતા ન કરશો.” એમ હિંમત આપી તે ગયા. પોપટે આ રાત્રિ ત્યાંજ ગાળી. વારંવાર વખતે વખત ઓસડ આપવાનું કામ તેમણે પોતાના હાથમાં લીધું. ને આયુષ્ય હોય, ને ઈશ્વરની કૃપા હોય, તેા આવી અવસ્થામાંથી પણ કંઈક સારી આશા રાખી શકાય, એમ વિચારી આખી રાત્રિ જગવાનેા તેમણે નિશ્ચય કર્યો નવ વાગા સુધી તે પલંગની પાસેજ એક ખુરશી ઉપર બેઠા. એ પછી સૌ. જયાકુંવરે તેમને કહ્યું, “હવે તમે સુઈ જાઓ, દાક્તરે કહ્યું છે કે મને આરામ થઈ જશે માટે તમે શું કામ ચિંતા કરોછો?” આ સાંભળી અંતઃ-કરણની જરાપણ ઈચ્છા ન હોવા છતાં ફક્ત તેમનાં મનનેજ સંતોષ આપવાને તે ત્યાંથી ઉઠયા, અને બીજા ઓરડામાં પોતાનું શરીર ઢાળ્યું. વિવિધ વિચારમાં, સંતાપમાં, દુઃખમાં તેમણે એ પછીના ત્રણ કલાક ગાળ્યા. બાર વાગ્યા. બીજા વખત ઓસડ આપવાનેા વખત થયો. તે ઉઠયા, ઓસડ લીધું, અને પોતાનાં આ પ્રેમી તરફ ગયા. તેમણે નિદ્રાનેા ત્યાગ તેા ઘણા દિવસથી કર્યો હતો. પ્રાણપતિને આવતા નેઈ પ્રથમ તેા “કોણ છે?” એમ પ્રશ્ન કર્યો પણ જ્યારે “હું છું.” એમ જવાબ સાંભળતાંજ પોતાના પ્રાણપતિને ઓળખ્યા, ત્યારે તેમની આંખમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં, “અરેરે આ તમે શું કરોછો ?

આટલી રાત્રે પણ હજીસુધી સુતા નથી? હજી પણ મારી ચિંતામાં વખત કહાડો છો? મને ઓસડ શું કરશે? કંઈ ફાયદો નહિ કરે! આમાંથી હું ઉઠીશ એમ તમે ધારો છો? એ સર્વ ખોટી આશા છે. તમે દુઃખી થાઓ છો. તમારી તબિયત બગડશે, માંદા પડશે, કૃપા કરીને સુઈ જાઓ, મારી વિનંતી સાંભળો.” પતિ તરફ હાથ જોડી રડતાં રડતાં તે આ પ્રમાણે બોલ્યાં. આ સાંભળી પોપટનાં અંતઃકરણમાં અતિશય ખેદ થયો, પણ તે તેમણે દબાવ્યો. “આટલું ઓસડ પીનજો, ફરીથી હું નહિ આવું.” “અરે પ્રભુ! આ અંતકાળે પણ આની પાસે મારી ચાકરી કરાવે છે? માંડ શું થશે?” એમ બોલતાં પતિનો આધાર લઈ તેમણે તેમની આજ્ઞા પાળી પાછાં પ્રથમની સ્થિતિમાં બેસ જણુ પડ્યાં.

બીજો દિવસે સૌ. જ્યાકુંવરને કંઈક ઠીક જણાયું. એ ફેરફારનો લાભ લઈ પોપટ તેમને કહ્યું:-

“મારી એમ ઈચ્છા છે કે તમે આપણે ઘેર આવીને રહો. તેમ કરવાથી હવાનો પણ કંઈક ફેરફાર થશે અને તમારું શરીર જલદી સુધરશે.”

“શરીર હવે સુધરશે એમ માનવું એ તો ભૂલજ છે. હું ગોડળથી તમારું મોતું જોવા, તમને મળવાજ આવી છું. ત્યાંજ માંડ મરણ થાત તો મારાં મનની ઈચ્છા મનમાંજ રહેત. હવે હું સંતોષથી બાકીના દિવસ કહાડીશ.”

“આ શબ્દ તમારાં જેવાં સમજીનાં મોઢામાં ઘટતા નથી. તમને આજ કાલના કરતાં કંઈક ફાયદો છે, અને જો એમજ ચાલ્યું તો ઈશ્વર સારા દિવસ પણ દેખાડશે. જો ખીજું કંઈ ધ્યાનમાં ન આવે તો ફક્ત મારાં મનનાં સમાધાનમાટે માફ મન રાજી રાખવા તમે ત્યાં આવો.”

“હું આવું. મને આવવાને કંઈપણ હરકત નથી. પણ જ્યારે તમે અહિં પણ આખો દિવસ મારી પાસેજ માગો છો, અને કાલે આખી રાત્રિ ઉંઘ વિના કઢાડી હતી, ત્યારે હું ત્યાં આવું તો તમે મારી આગળથી ઉઠોજ નહિ. મુરબ્બીનાં દેખતાં એવી રીતે વર્તવું, એ કેવું અવિવેકી ગણાય મારે! અંતઃકરણનો વિચાર એટલોજ છે, કે હું વાલકેશ્વર થોડા દિવસ માતાપિતા સાથે જઈશ. એક માણસને મારી ચાકરીમાટે પાસે રાખીશ. છેવટને વખતે સર્વનો ઉપકાર મારી ઉપર ચડેછે. તે મારાથી સહન થઈ શકવું નથી, તેમાં વળી ત્યાં આવી, તમારીપાસે ચાકરી કરાવું, તમને ચિંતારૂપ થાઉં, અને દુઃખી કરું, એ સર્વનો બદલો મને શું મળે?”

“અને મારી ઈચ્છા, મારી મરજી મારી આજ્ઞા પ્રમાણે નહિ કરો તેનો બદલો? આટલા દિવસ હું મારા અભ્યાસમાં હતો, તમારી તરફ મારાથી ધ્યાન અપાશે કે નહિ તે વિષે મને નક્કી ન હવું, નહિતો હું પ્રથમથીજ તમને ત્યાં લઈ જત; પણ હવે જ્યારે મને ખીજું કંઈ ચિંતા

નથી, ત્યારે મારાં મનની ઈચ્છા મેં તમને જણાવી. ખુશીથી તમારે વાલકેશ્વર જવા મરજી હોય, તો મારી ના નથી, પણ થોડા દિવસ આપણે ઘેર આવી રહી જાઓ. ત્યાં તમને ઠીક ન લાગે તો પછી વાલકેશ્વર જાઓ. ”

તમે પરીક્ષામાં સફળ થયા, તેથી હું ઈશ્વરનો ઉપકાર માનું છું. ગોંડળથી નીકળી ત્યારે મને તો તમારી પાસેજ આવી રહેવાની ખુશી હતી, પણ હું વિદ્યાર્થી થઈ પડીશ એમ ધારી તે વખતે ઝોલી નહિ, છતાં તમે તો ખરો વખત મારી પાસેજ ગાળ્યો. હમણા ના કહું છું તેનું કારણ એટલુંજ કે હું અહિં છતાં તમે રાત્રિ-દિવસ મારી પાસે રહો છો. એટલે ત્યાં આવી વળી બીજાં સર્વને ચિંતામાં નાખવામાં શું ફાયદો ? ”

“તેની જરા પણ હરકત નહિ. આજસુધી તમે કોઈનું પણ મન દુઃખવું નથી, તમે કોઈને પણ ખોટું લાગે તેવું બોલ્યાં નથી; તમને આ સ્થિતિમાં જોઈ સર્વજણ ઉદાસ છે, તમને ઘરમાં જોઈ તે સર્વ ખુશી થશે. આપણા મુરબ્બીને સંતોષ થશે, અને મારા મનની ઈચ્છા પણ પાર પડશે. શરીરને કંઈક પણ ફાયદો થાય તો ત્યાંજ રહેજે, નહિતો પછી તમે કહેશો ત્યાં હું પણ તમારા માતાપિતા સાથે આવીને રહીશ.”

“ઠીક ત્યારે જેમ તમારી ખુશીમાં આવે તેમ કરો. હું આવીશ. ”

આને બીજેજ દિવસે સૌ જયાકુંવર એક પાલખીમાં પોતાને સાસરે આવ્યાં.

બીજા બે દિવસ ગયા તેટલામાં તેમનાં શરીરને ઠીક ફાયટો જણાયો. એક દિવસે સાંજનાં આશરે સાત વાગે તે પોતાને સ્થાનકે સૂતાં હતાં, બારીમાંથી આવતું ચંદ્રમાનું તેજ તેમનાં અધાં શરીર ઉપર પડતું હતું. તેમની પાસેજ એક ખુરશી ઉપર તેમના પતિ બેઠા હતા, અને બીજા બાજુ તેમના ઉપકારમાં આવેલ એક સ્નેહી બાઈ તેમને પંખો કરતાં હતાં. તે શાંત હતાં, સાસરે આવ્યા પછી કોઈ દિવસ ઉદાસ થયાં નહોતાં, તેમની તબિયત સુધરતી હોય એમ કંઈક દેખાતું હતું, અને તેથી તેમના સસરા તથા પતિ અને ઘરનાં સર્વ સંબંધીઓને સંતોષ થયો હતો. આ સાંજે લાંબો વખતસુધી પતિ-પ્રિયા, સર્વ વ્યાધિ, સર્વ ચિંતા, અને દુઃખ ભૂલીને વાતમાં પડ્યાં હતાં, અને સૌ જયાકુંવરને પણ પોતાનાં શરીરવિષે કંઈક ભરોસો આવ્યો હોય એમ દેખાતું હતું. હાસ્યમાં તે બોલ્યાં, “હું તરત સાજ થઈશ. ધણા દિવસ તમે સર્વને મારી ચિંતા કરવી નહીં પડે, બે ત્રણ દિવસમાં હું જડીશ, અને મારાં ઘરનાં કામમાં ફરીથી આનંદથી પડીશ.”

બે સાદું પરિણામ આવવાનું હોય, તોપણ એ વખત તો છેટો હતો, તે છતાં તેમનાં મોઢામાંથી પડતાં આવાં વચ્ચે ત્યાં પાસેજ બેઠેલા તેના પતિના મનમાં કંઈક

ધીરજ તથા આનંદ ઉત્પન્ન કીધો, પણ એ આનંદનું પરિણામ હલદુંજ આળ્યું. આવી આશાએ ખરેખર મનમાં દ્રઢતા કરી હોય અને તેથી કદાચ થયેલા અતિશય આનંદથી, અંતઃકરણના કંઈક વિચાર હોય અને બહાર કદાચ સર્વને ખુશી કરવા જણાવેલા આવા વિચારે મનમાં કરેલાં દુઃખથી, અથવા એજ વખતે કંઈ બીજા ભયંકર વ્યધિએ એ શરીરમાં પોતાનું સ્થાનક કર્યું હોય તેથી તેજ વખતે ત્યાંજ એ સહનશીલને મૂર્છા આવી, આંખ ખેંચવા માંડી, હાથ પગ તણાવા માંડ્યા, એક પણ પ્રશ્નનો ઉત્તર તેમનાં મોઢામાંથી નીકળ્યો નહિ, અને આજ વખતે અતિશય દુઃખકારક વખત નજીકજ દેખાયો. પતિએ ગુલાબજળ તેમનાં મોઢા ઉપર છાંટ્યું. અને તેમની પાસે બેઠેલ બાઈએ વાળાના પંખાથી પવન કરવા માંડ્યો. આ પછી થોડે વખતે લેમણે જુઓ ચડાવી ગયેલી આંખ પાછી બંધ કીધી, તથા કેટલીક વાર ગાઢ નિદ્રામાં હોય તેમ પડી રહ્યાં. અંતે તેમણે આંખ ઉઘાડી, પતિતરફ નજર કરી, એ પ્રેમમય નજરનો પતિએ તેવીજ રીતે ઉત્તર આપ્યો, અને પૂછ્યું—

“તમને શું જણાય છે ? કેમ છે ?”

“ઠીક છે. મને કંઈ જણાતું નથી. ફક્ત માંડ મન જરા ગભરાતું હોય એમ મને લાગે છે તે થોડા વખતમાં સાંડ થઈ જશે.”

પતિના હાથમાંથી એસડ લઈ પીધું, તેટલામાં તેમને જ્વેવાને તેજ ભલા દાકતર આવ્યા. ત્યાં આવતાંજ તેમણે પોતાનાં આ દરદીની, પોતાનાં બાલકની પ્રથમ ખબર પૂછી, પછી તે તેમની પાસે ગયા, નિથતિ જોઈ, “તમને સાડું થશે.” એમ હિંમત આપી અને સર્વની રજા લઈ ગયા.

સૌ. જયાનુંવરને આ પ્રમાણે મૂછાં આવ્યા પછી તેમનું શરીર પાંચું દિવસે દિવસે ઘસાવા માંડયું. આજ સુધી એ સહનશીલ પથારીમાંથી ઉઠી શકતાં, બેશી શકતાં અને માણસનો હાથ ઝાલી ફરી શકતાં, પણ હવે એ સર્વે ક્રિયા બંધ થઈ. દુર્બળતા અતિશય વધી ગઈ અને સ્વાધિનપણું સાવ જવું રહ્યું. એક દિવસ આ અવસ્થામાં સાસરે રહી બીજેજ દિવસે તેમણે પોતાના પતિને કહ્યું:—

“હવે મારું શરીર એટલું બધું નબળું થયું છે કે મારાથી ઉઠીને બેશી પણ શકાવું નથી. હજી કેવો વખત આવશે અને આ શરીર કેટલેસુધી પરતંત્ર થશે તે કહેવાઈ શકાવું નથી. તમારી ઈચ્છા પ્રમાણે હું આહું આવીશું, હવે—”

તેમનું અંતઃકરણ ગભરાયું અને આંખ આંસુથી ભરાઈ ગઈ.

પતિએ રખાઈ શકાય તેટલી ધીરજ રાખી તેમની પાસે બેશી તેમનાં આંસુ લૂતાં કહ્યું, “ગભરાઓ નહિ. ધીરજ રાખો. તમારા વિચાર હું જાણું છું. શું ત્યારે એમજ તમારી ખુશી છે?”

“બસ એટલુંજ. હવે આ સર્વ મુરખીઓ પાસે મારી ચાકરી કરાવું એ કેમ બને ! આ અંતકાળે મારાં મનનું સમાધાન પછી કેમ થાય ! મને માફ કરજો. આ ઘર મુકીને જવાની મારી જરાપણુ ઈચ્છા નથી, પણ—”

બોલતાં તેમનો શ્વાસ ભરાઈ આવ્યો, તેમની આંખમાં પાછાં આંસુ આવ્યાં, પણ પાસે બેઠેલ પતિએ તે પાછાં લૂંચ્યાં.

“પણ હજી મારે કોણુને કેટલા દિવસ કાઢાડવા હશે. કદાચ આવીજ અથવા એથી પણ વધારે પરાધીન સ્થિતિમાં માસ બે માસ નીકળી જાય.”

પતિની આંખમાંથી આંસુ નીકળી તેમના બોલામાં પડેલા સૌ. જયાકુંવરના હાથ ઉપર પડ્યું.

“નાથ ! તમે દુઃખી ન થાઓ. રડો નહિ. સંસારમાં એમજ ચાલ્યું જાય છે. કોઈ અમર રહ્યું નથી. સાસરાંને ઘેર મરવું, પતિની પાસે મરવું, એ જોવું સ્ત્રીને બીજું ભાગ્ય શું છે ? જો હું આમ પરાધીન થઈ પડી ન હત, તો આ ઘર મુકવાનો વિચાર પણુ કરત નહિ; પણુ ઈશ્વરે આવો વખત આપ્યો, અને તેથીજ હું હવે મારો પ્રથમનો વિચાર પાર પાડવા તમને વિનવું છું.”

નિશ્વાસ મુકતાં પોપટે કહ્યું “ઠીક જેમ તમારી ખુશી.”

તેજ દિવસે સાંજે તેમને વાલકેશ્વર લઈ જવા તેમનાં માતાપિતા, પતિ તથા સસરાએ તૈયારી કરી. વાલખીમાં

બેસાડવા એક ખુરશીમાં સુવારી તેમને નીચે ઉતાર્યાં. પતિ પાસેજ હતા, તેમની તરફ જોઈ તે બોલ્યાં, “ હું આ ઘર મુકું છું, પાછું મારે અહિં આવવું હોય એમ માઈ અંતઃકરણ કહેતું નથી. ” આમ બોલતાંજ તેમની આંખ-માંથી દડદડ આંસુ પડવા માંડ્યાં.

પતિએ કહ્યું, “ ધીરજ રાખો, દુઃખી ન થાઓ. ”

તેમને પાલખીમાં સુવારવામાં આવ્યાં. તે હપડે તે પહેલા ધરનાં સર્વ માણસો, પાડીશીઓ, રનેહીસંબંધીઓનો સ્ત્રીવર્ગ આ સુશીલને મળવા, ઘરમાંથી કદાચ હવે હમેશ-માટે જતી આ સહનશીલ વહુની ખબર પૂછવા, કોઈ દિવસ પણ કોઈનું અંતઃકરણ જેણે દુઃખવ્યું નહોતું એવી નમ્ર વહુનું છેવટનું મોહું જોઈ લેવા તેમની આસપાસ ભરાયો.

વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ તેમને આશીર્વાદ આપ્યો, “ ઈશ્વર તને સાફ કરશે, તારા પતિ તથા વૃદ્ધ સસરા સામું જોઈ તને સુખ કરશે. બેન ! મુંઝાઈશ નહિ. ગભરાઈશ નહિ. ”

આ સુશીલે તે સર્વને જવાબ આપ્યો. “ ઈશ્વર તમારાં વચન સાચાં પાડે. ”

સમાન વયનો સ્ત્રીવર્ગ પાસે આવતાં તેમાંથી કેટલાંક જણે કહ્યું, “ જયાબેન ! કંઈ કહો છો ? ”

“ હા બેન ! ખુશીમાં રહેજો, વખત મળે ત્યારે મને મળી જજો. આપણે સરખે સરખાં છઈએ, હસતાં રમતાં

કંઈ બોલ્યાં હશે તે મનમાં લાવશે નહિ. ઈશ્વર સાફ કરશે તો પાછાં હંમેશ મળવુંજ છે, નહિ તો જેવા પ્રારબ્ધ” બોલતાં બોલતાં તે મલરાયાં અને થોડો વખત મૂર્છા-વસ્થામાં પડ્યાં.

તેમનાં જેઠાણી પાણી લાવ્યાં, મોઢા ઉપર પાણી છાંટ્યું, પાસે ઉભેલાં એક જણે પંખો ક્યો, અને તે શુદ્ધિમાં આવ્યાં.

પાલખી ઉપડી. “હું સર્વની રત્ન લઉં છું.” એમ સ્ત્રીવર્ગ તરફ જોઈ તે બોલ્યાં, અને તરત પાલખી દરવાજા બહાર નીકળી.

માતાપિતા, પતિ, વડિલ સસરા, જેઠ વિગેરે ખીન્ન કેટલાંક માણસો સાથે તે વાલકેશ્વર આવ્યાં. અહિં તેમની ઈચ્છા પ્રમાણે તેમની પાસે તેમની વારફેર માટે ફક્ત એકજ માણસ રાખી માતાપિતા તથા પતિ શિવાય સર્વ જણ પાછાં ગયાં.

રસ્તાના થાકથી થોડીવાર તે સુતાં. જરા સ્વસ્થ થયાં. પછી તેમણે પોતાના પતિને પાસે બોલાવ્યા, અને કહ્યું,—

“મારાં મનમાં જે જે વાત આવી છે, તે સર્વ હું કહી ચૂકી છું. માત્ર મારાં બેય સખી વિષે મનમાં જરા ધોખો રહી જાય છે. મારી આ સ્થિતિ થઈ, બાનું વૃત્તાંત લખવું મેં વારંવાર મુલતવી રાખ્યું, હવે હું કેમ લખી શકીશ ? માત્ર એટલું કામ—”

“હું કરીશ. તમારી મરણ પ્રમાણે લખી તમારી એ ચિંતા હું દૂર કરીશ. બોલો. બીજાને માટે શું કહોછો?”

નિશ્વાસ મુકતાં તેમણે કહ્યું, “શું કહું, પોરબંદરમાં રત્નના મરણને દિવસે પરસ્પર આપેલાં વચનની વાત મેં તમારી આગળ કરી છે, પણ તે પ્રમાણે બનવું મને સંભવિત લાગતું નથી. વળી એ દુઃખીને આ દુઃખ દેખાડી વધારે દુઃખી કરવાં, એવી મારી ઇચ્છા પણ નથી. એ વિષેનું તો હું મારા મનમાંજ સમાધાન કરું છું. ઈશ્વર એની સંભાળ રાખશે!”

તેમની આંખમાં પાણી આવ્યાં.

પતિએ કહ્યું “એ સર્વ ચિંતા દૂર કરો, તમારું અંતઃકરણ એથી દુઃખી થાયછે, માટે—”

“નહિ નાથ! મારાથી એ કેમ ભૂલાય? એના કરેલા ઉપકાર યાદ આવેછે. એણે મારે સાડાં ધણું કર્યું છે, મારાથી કંઈ નથી થયું. ઈશ્વર! જેવી તારી મરણ.”

આમ બોલતાં એક નિશ્વાસ નાખી તે શાંત થયાં, શાંત થતાંજ પતિએ આ પ્રસંગ બદલાવી નાખ્યો. તેમનું અંતઃકરણ બીજા બાબતમાં નાખ્યું, અને એ પ્રમાણે દૃઢ પ્રેમથી બંધાયેલ આ દંપતિએ આવે વખતે પણ પરસ્પરના સહવાસમાં સુખ માની લીધું.

આ ઠેકાણે આ સ્થિતિમાં કેટલાક દિવસ એમને એમ નીકળ્યા. તેમનું મન અહિં આવ્યા પછી શાંત હતું, પણ

તે તેમની શારીરિક સ્થિતિના કંઈપણ સુધારાનું પરિણામ ન હતું. એતો દિવસે દિવસે બગડતીજ હતી; પણ મનની વ્યાકુળતા, મારાં મુરખીઓને મારી ચાકરી કરવી પડેછે, અને તેથી હું આ અંતકાળે અપરાધમાં પડુંછું એવી ચિંતાની ચિંતા તેમનાં મનમાંથી દૂર થઈ હતી, તેથીજ તે શાંત દેખાતાં હતાં. “જગતમાં કેટલું જીવવું છે, માટે જેમ બને તેમ ભલાઈ લેવી” એ તેમનાં મોઢામાંથી તેમની સ્વસ્થ સ્થિતિ વખતે બોલાતા શબ્દો આજ આમ ખરા પડતા હતા. કેમ જાણે પ્રથમથીજ કંઈ પ્રેરણા થઈ હોય, તેમ મોત નજીકજ છે એમ તેમનાં હૃદયમાં નિશ્ચય થયો હતો, અને જેમ જેમ તે પાસે આવતું હતું, તેમ તેમ સંસાર સાથેનો પોતાનો સંબંધ તે ધીરે ધીરે તજતાં હતાં. આજ એક, કાલ બીજું, એમ તે એક એક પોતાનાં અંતઃકરણનું, પોતાનું પ્રિય કંઈકપણ છોડતાં હતાં, અને જેમ હમણાંજ વાત કરી તેમ તેમણે સખી વિષેના વિચાર વગર બીજા સર્વ વિચાર અંતઃકરણમાંથી કઢાડી નાખ્યા હતા. સાસરેથી નીકળતી વખતે એ ઘરની, પોતાનાં સર્વ સંબંધીઓની રજા તો તેમણે ત્યાંથીજ લઈ લીધી હતી, તોપણ એ સર્વને પોતાને મળવાનું સૂચવ્યું હતું, તે માત્ર તેમનાં મનમાં સંતોષ રહેવા માટેજ. સખી વિષેની ચિંતાનો આજેજ રાત્રે તેમણે પોતાનું અંતઃકરણ પતિ આગળ ખુલ્લું કરી ત્યાગ કર્યો હતો. હવે ફક્ત તેમની

આ અવસ્થા જોઈ દુઃખી થતાં તેમનાં માખાપ, પોતાનાં બાલકને આવાં દુઃખમાં જોઈ આંખમાંથી પાણી પાડતા તથા તેમને વિષે અને પોતાનાં ઘરની સ્થિતિ વિષે અતિ-શય ચિંતા કરતા વૃદ્ધ સસરા, અને અપ્રતીમ પ્રેમથી નિરં-તર બંધાયેલ દુઃખ જોઈ દુઃખી થતા, સુખ જોઈ સુખ પામતા, આ અસહ્ય પીડામાં જોઈ વારંવાર કલ્યાંત કરતા અંતઃકરણના આધારરૂપ પ્રિય પ્રાણનાથ, એ ત્રણજ જણુ વિષેના વિચારે તેમનાં મનમાં ધર કર્યું હતું.

પતિએ પ્રિયાના સંતોષ માટે તેમનાં સખીનું વૃત્તાંત લખવા માંડ્યું, પણ તે લખતી વખતે તેમનાં અંતઃકર-ણની શું સ્થિતિ હતી? “આજ શું છે, કાલ શું બનશે, રાત્રિ કેવી જશે, ફરીથી ઉગતો સૂર્ય એ સુશીલ જોઈ શકશે કે નહિ, અરે મેં કેટલું સુખ ભોગવ્યું! શું મારું પુણ્ય પુરું થયું, પાપના પરિણામ ભોગવવાનોજ હવે વખત આવ્યો? ઈશ્વર એને જીવતી નહિ રાખે?” આ વિચાર અંતઃકર-ણમાં વારંવાર ઉભરાઈ આવતાં, આંખમાં સ્પષ્ટ દેખાતાં તે દરેક વખતે દબાવી મન શાંત રાખવાની બનતી મહે-નત કરી તેમણે તે લખ્યું. લખ્યું પણ હુંકમાંજ લખ્યું. વધારે તેમનાથી બની શક્યું નહિ. લખેલું પ્રિયાને દેખા-ડ્યું. તે જોઈ સંતોષ પામ્યાં, અને કહ્યું, “હું એ વિષે હવે નિશ્ચિંત થઈ. તૈયાર થયે એમનાં તથા મારાં સર્વ સખીને એ આપજો.”

માતાપિતા, વૃદ્ધ સસરા તથા પ્રિયપતિ એ વગર સંસારનાં સર્વ સંબંધનો તેમણે આ પ્રમાણે ત્યાગ કર્યો. અંતઃકરણને ખેંચનાર સાંસારિક સર્વ સુખદુઃખમાંથી તેમણે પોતાનું મન કહાડી નાખ્યું. તે હવે તો અતિશય શાંત થયાં. ગમે તેવી પીડા હોવા છતાં “ દેહને દુઃખ છે હું સુખી છું ” એમ માની તેમણે મોઢામાંથી દુઃખદર્શક એકપણ શબ્દ કહાડ્યો નહિ, અને આ પ્રમાણે માતાપિતા તથા પતિને આ વખતે પણ નિશ્ચિંત રાખ્યાં. આમ બીજા દશ દિવસ નીકળી ગયા.

એક દિવસે રાત્રિના દશ વાગે તે હુંમેશનીજ અવસ્થામાં સુતાં હતાં. શરીર સ્વસ્થ ન છતાં તેમનું મન સ્વસ્થ હતું. પતિ વારંવાર પાસે આવતા, બહાર જતા અને “ કેમ છે? ” એમ પુછતા હતા. આ વખતે તેમણે તેમને થોડીવાર પોતાની પાસે બેસવા સૂચવ્યું. નખાઈ ગયેલ શરીરમાં પડખું પણ ફેરવવાની શક્તિ હતી નહિ. બોલતાં પણ તેમનો શ્વાસ ભરાઈ આવતો હતો. શારીરિક પીડા મોઢા ઉપર સ્પષ્ટ જણાતી હતી, અને હવે તો હાડપિંજર વગર શરીરમાં કંઈપણ નજર આવતું નહોતું. ધીરેથી તેમણે ઉઠવાની તજવીજ કરવા માંડી, પણ પાસેજ બેઠેલ પતિએ તેમ ન કરવા વિનંતી કરી. પતિ સામું બેઈ થોડી વારે તે શાંત રહ્યાં. પોતાનો હાથ લાંબો કરી પતિના બોળામાં મુક્યો. પતિએ તે લીધો, પ્રેમથી ભરાઈ

આવેલ હૃદયે તે દાખ્યો, અને હેતથી તે હાથ ઉપર ચુંબન કર્યું. “નહિ નાથ ! હવે હું એને યોગ્ય રહી નથી.” એમ બોલી તેમણે પોતાનો હાથ પાછો ખેંચ્યો. આજસુધી જીવની પેઠે જાળવી રાખેલ પોતાના પ્રાણનાથની છબી તેમણે સંભાળથી ગળામાંથી કહાડી, પતિના હાથમાં મુકી અને કહ્યું, “આ સાચવો. હમણાં મારાથી એ પહેરી શકાય તેમ નથી.”

સર્વ અલંકારનો તે તેમણે ધણું દિવસ થયા ત્યાગ કર્યો હતો. ફક્ત આ છબીજ આ વખત સુધી સંભાળથી પોતાનાં અંતઃકરણ ઉપર તેમણે જાળવી રાખી હતી. હવે તેમનાં હૃદયે તેનો પણ ત્યાગ કરવાનું તેમને સૂચવ્યું. “હું અચાનક મરીશ અને તે વખતે મારા પ્રાણનાથની છબી એમજ દેહ ઉપર રહી જશે તો ?” એવા કદાચ વિચારથી, અથવા “જ્યારે મરણજ પાસે આવીયું છે, સાંસારિક પ્રપંચ, ચિંતા, દુઃખ એ સર્વમાંથી હુંમેશમાટે અંતઃકરણ કહાડી નાખ્યું છે, ત્યારે એ અવસરની, સંસારમાંથી ચાલી નીકળવાના એ કાળની થોડોજ વખત અગાઉ મારાં મનને સાવ વિરક્ત કરૂં તો શું હરકત !” એવા કદાચ વિચારથી તેમણે પોતાનાં શરીર ઉપર, હૃદય પાસેજ રાખેલ આ પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો. તે સાથે સંસારના સર્વ નિકટના સંબંધમાંથી પણ પોતાનું મન કહાડી નાખ્યું, અને તે પછી તેમણે પોતાના પતિને કહ્યું, “મારી

એમ ઈચ્છા છે કે આજ સવારના તમે અહિંજ છો માટે
 ઘેર નાઓ. અહિં રોકાવાથી વડિલ સસરાનાં મનમાં મારી
 શારીરિક સ્થિતિવિષે વધારે ચિંતા થશે. તમે ત્યાં નાઓ,
 અને કાલે સાંજના મારી પાસે આવજો. હું ખુશી છું,
 મારી ચિંતા કોઈ કરે નહિ એમ સર્વને કહેજો.”

પતિ થોડી વારતો અહિં સ્તબ્ધ રહ્યા, પણ પછી
 કેમ જાણે નીકળવાનું મન ન છતાં અંતઃકરણ આ
 ઈચ્છાને આધીન થવા સૂચવતું હોય તેમ પ્રિયાની રજ
 લઈ તે ત્યાંથી નીકળ્યા. દશ વાગી ગયા હતા. રસ્તાઉપર
 કોઈપણ માણસ હતું નહિ. હારઅંધ પ્રગટેલાં ફાનસનું
 અજવાળું દૂરના અંધકારમાં મળી જતું હતું. પાસેજ
 સમુદ્રના નાના નાના મોજાં એક પછી એક થોડી થોડી
 વારે એક બીજામાં અથડાઈ, કેમ જાણે કોઈ નિશ્વાસ મુકતું
 હોય, કોઈ રડતું હોય, તેવો ભાસ આપતા હતા. આ
 વખતે પોપટ દરવાજામાંથી બહાર નીકળ્યા, અને આગળ
 ચાલવા માંડ્યા. તેમનું મન સ્થિર હતું નહિ, અનેક વિચા-
 રમાં તે મુંઝાતું હતું. “શું રસ્તો લેવો, આ વખતે શું
 કર્તવ્ય છે? હું શું કામ અહિંથી નીકળું? એની પાસેજ રહું.”
 એમ વિચાર કરતાંજ તેમણે પોતાનાં પગલાં સ્થિર કર્યાં,
 પાછા ફર્યા, પણ તેટલામાં એમ કરવાથી પ્રિયા ઉદોસ થશે
 તેમ જાણી તે આગળ ચાલ્યા. ચાલતાંજ એકાએક તે
 સ્તબ્ધ થયા. દૂર આકાશમાં ચડતા ધ્રુવાડા તથા અગ્નિના

ભડકા તેમને દેખાયા, વિચાર કરતાં ત્યાં સ્મશાન છે એમ તેમને યાદ આવ્યું, અને નિશ્વાસ નાખતાં “ સર્વની અંતે આ દશા !” એમ બોલી તે ધીરે ધીરે આગળ ચાલ્યા.

તે ચાલ્યા, પણ અંતઃકરણ વિચારમાં મગ્ન થતાં ચાલવાની ક્રિયા બંધ પડવા માંડી, વારંવાર ઉભા રહેતા, પાછળ નજર કરતા, પ્રિયાને મુકી આવેલ ઘરમાં બળતા દીવા તરફ દર વખતે જોતા જોઈનેજ નિશ્વાસ મુકતા તેમણે હૃદયને હવે સ્વતંત્રતા આપી. “અરેરે ! ત્યાં એ મારાં સુખનું સાધન પડેલું છે. ઈશ્વરે તેની કેવી દશા કરી ! શું હવે તે નહિ ઉઠે ? મારા દિવસ કેમ જરો ! હું હવે કેવો વખત જોઈશ ! અરે પ્રભુ એક બીજાં દશ વર્ષ, દશ વર્ષ એમને એમ એને છવાડીને કહાડ. અરે એવીજ રીતે ખાટલામાં કહાડ. હું એની સંભાળ રાખીશ. એણે મારી ચાકરી કરીછે, એણે મને સંતોષ આપ્યોછે, સુખ આપ્યુંછે, ભવિષ્યની સ્થિતિની સર્વ સારી આશા મેં એની નમ્રતા, એના વિવેક, વિનય તથા સદાચાર ઉપર બાંધી છે. એ જતાં એ સર્વ આશા ધૂળ મળશે. હું સંસારમાં એકલો થઈ પડીશ. મારા હાથથી સુખ ભોગવવાનો વખત એને નહિ મળે. પરતંત્રતામાં આટલા દિવસ કહાડ્યા. માત્ર એ વર્ષ હવે મને બાકી રહ્યાં, પણ સ્વતંત્રતાનો વખત આવતાં તો એ જાયછે. જાયછે, અને એનું મોહું પણ જોવાની પછી આશા ક્યાંથી ! મારાં મનનું મનમાંજ રહેછે.

એને સુખી કરવાની ધારી રાખેલી સર્વ ધારણા ધૂળ મળેછે. એનો ધર્મ સંતોષકારક રીતે બળવી એ જાયછે, અને પછી મારી શું સ્થિતિ ! શું ત્યારે ખરેખર મારે સર્વ આશા મુકવી ? હજી પણ પરમદયાળુ —”

કોઈ રડતું હોય એવો ભાસ તેમને થયો. “શું આ વખત આવ્યો?” એમ બોલતાં તે સ્થિર થયા, પાછળ જોયું, ધબકતી છાતીએ એ ધર તરફ નજર કરી, પણ તરતજ સર્વ શાંત થયું. “શું મારાં પ્રારબ્ધ આજથી ઉઘાંજ ? જ્યાંસુધી જીવનની દોરી ત્રુટી નથી ત્યાંસુધી કેમ કહેવાય ! ઈશ્વરનાં ધરમાં કંઈ પણ કઠણ નથી. કદાચ આ અવસ્થા સુધરે, ભાગ્ય એવું બળવાન હોય, જવું સુખ પાછું હાથમાં આવે.” થોડી વાર મન શાંત થઈ ગયું. તેમણે પાછું મોઢું ફેરવ્યું, તેજ ધર તરફ જોયું, પણ હવે તે દેખાવું બંધ થઈ ગયું હતું.

“અરેરે ! મારાં મનની સર્વ આશા મને યોડી લાગેછે. શું આ સ્થિતિમાંથી એ ઉઠી શકે ? જો એમજ બનવું હોય તો આવો વખત કેમ આવે ? સાંસારિક સુખ સર્વ નાશ પામ્યું. અરે પ્રભુ ? આ મારા કયા અપરાધની શિક્ષા ?”

મોઢામાંથી હુસકાં સંભળાવા માંડ્યાં, આંખમાંથી આંસુ દડદડ પડવા માંડ્યાં, અને તેમનું શરીર સિથિલ થઈ ગયું. ખરે એક પથ્થરના બાંક ઉપર તે બેઠા, અને જોડલો બની શકે તેટલો હૈયાનો ભાર ત્યાં એ વખતે આવી

દુઃખદાયક સ્થિતિમાં આજો ક્યોં. કુંઈક શાંત થતાં તે ઊઠ્યા, અને ઘર તરફનો રસ્તો લીધો.

સૌ. જયાકુંવર, એ સુશીલ નમ્ર રત્ન ખરેખર હવે સંસારમાં થોડા વખત માટેજ હતાં. જગત્ જંજળ સાથેનો તેમનો સંબંધ દિવસોનો મટી કલાકોનો થયો હતો. આ કદાચ એ પોતે અંતઃકરણમાં જાણતાં હતાં, પરંતુ ખીજાં કોઈને પણ એવિષેની ખબર ન પડી. અંતકાળનું કુંઈ-પણ દુઃખ, અંતકાળની કુંઈપણ અસહ્ય પીડા, અને એ દુઃખદાયક વખતની કુંઈપણ વ્યાકુળતા તેમનામાં જોવામાં આવતી નહોતી. તે શાંત હતાં, નિરંતર જેવાંજ શાંત હતાં, અને ધીરે ધીરે જે જે અશુભ સૂચક ચિન્હ તેમનાં શરીરમાં શરૂ થતાં હતાં, તે વગર પાસે આવતા વિકાળ કાળને જાણવાને ખીજાં કુંઈપણ સાધન હવું નહિ. સવા-રથી તેમને વિષેની ચિંતાએ તેમનાં નિકટનાં સંબંધીઓનાં મનમાં ચિંતા ઉત્પન્ન કરી હતી, અને બપોર થતાં આ ચિંતાએ અતિશય વધારો ક્યોં હતો. પોપટ આવ્યા, પોતાનાં આ પ્રિયને મળ્યા, પણ રાત્રિની સ્થિતિ અને હમણાની સ્થિતિમાં અતિશય ફેરફાર તેમણે જોયો. ખરે-ખર તેમનાથી તે સહન થયું નહિ. તે પથારી પાસે બેઠા, તેમની નાડ જોઈ, “કેમ છો?” એમ પ્રશ્ન પૂછ્યું, પણ “ઠીક છે.” એટલોજ ઉત્તર એમની તરફથી મળી શક્યો. આ વખતે, આ છેવટને વખતે પણ “મારું દુઃખ સાંભળી એ

દુઃખી થશે.” એવા કદાચ વિચારથી એ સહનશીલ રત્ને આ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો. પોપટથી ખીલ્લું પ્રશ્ન તો થઈ શક્યાંજ નહિ. “ ઠીક છે. ” એ ઉત્તર આવી સ્થિતિમાં પણ સાંભળતાં આજસુધીનું તેમનું નમ્રપાણું, આજસુધીની તેમની મુરબ્બી તથા પતિ માટેની ચિંતા હજીસુધી આવી વખતે પણ ટકી રહીછે, એમ અંતઃકરણમાં આવતાં તેમનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું, તે હાથ રહ્યું નહિ, અને તેથી તે આ પ્રેમી પાસેથી ઉઠી બહાર ગયા. અને આ સ્થિતિમાં રાત્રિ પડી. ખબર પડતાં સર્વ સ્નેહી સંબંધીઓ એક પછી એક આવી, એ સુશીલની ખબર પુછી, તેમની ઈચ્છાને અનુકુલ રહેવા ત્યાંથી પાછાં ગયાં.

આ યજ્ઞીના ચાર કલાક અનહદ ખેદ, દુઃખ તથા વ્યાકુળતામાં ગયા. આઠ, નવ અને દશ એમને એમ આજ સ્થિતિમાં વાગ્યા. પતિ, માતાપિતા, અને વડિલ સસરાને આ વખત અતિ સંતાપકારક થઈ પડ્યો. તેજ ભલા દાક્તર, પોપટના શિક્ષક પણ આ વખતે ત્યાંજ બેસી એ સુશીલની સંભાળ રાખતા હતા. સર્વ ખેદમય, દુઃખમય, સંતાપમય દેખાવું હતું. હવે શું થશે, થોડાવખતમાં શું બનશે, એ વિષેની ચિંતા આ ચારેયને દુઃખી કરતી હતી. તે પોતે શાંત હતાં. “ મને કંઈ દુઃખ નથી.” એમ આ વખતે પણ તેમના મોઢાંમાંથી નીકળવું હતું, પણ તેમની થયેલી અસાધ્ય સ્થિતિ હવે સર્વ ભય અને ચિંતા

સાચી પાડવાને આગળ પડતી હતી. અગિયાર વાગ્યા. આ વખતે સૌ. જયાકુંવરે એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. જન્મ થતાંજ જીવનનાં થોડાં ચિન્હ બતાવી તે મરણ પામ્યો. સૌ. જયાકુંવર થોડો વખત બેશુદ્ધ રહ્યાં. સાધ્ય આવતાંજ તેમનાં માતાએ પૂછ્યું, “બેન કેમ છે? જોનો” મને ઠીક છે.” એમ જવાબ મળ્યો. શરીર ધીરે ધીરે કાળને આધીન થતું હતું, તે છતાં તેમનાં મોઢામાંથી નીકળેલા આ શબ્દે તેમના પતિને કંઈક હિંમત આપી. “અરે આ ક્ષિતિમાંથી પણ કદાચ તે ઉઠે.” એમ અંતઃકરણમાં આણી તેમણે એ વખતને યોગ્ય સર્વ ઉપચાર કરવા માંડયા. ઓસડ, દુધ વિગેરે કંઈ સારી આશાએ પાવા માંડયા. અર્ધ મૂર્છાવસ્થા અને અર્ધ જાગૃત અવસ્થામાં તેમણે એ સર્વ પીધું. પણ હવે આયુષ્યની દોરીનો વળગી રહેલો ભાગ ત્રુટ્યો, હવે સૃષ્ટિ સાથેનો તેનો સંબંધ પુરો થયો, હવે માતા-પિતાને તેમના આ પ્રિયબાલકને ઓવાનો વખત આવી પુગ્યો, વૃદ્ધ વડિલ સસરાને આ સદ્ગુણી નમ્ર વહુ સાથેનો સંબંધ પુરો થયો, અને તેના પ્રિયપતિ, પાસેજ બેઠેલ દુઃખી થતા રડતા પોપટને પોતાનાં આ વહાલાંનો વિયોગ નજરે દેખાયો. દુઃખનો એક ચમચો ભરી તેમણે તે તેમનાં મોઢાં આગળ ધર્યો. હોડને અડતાંજ તેમણે આંખ ઉઘાડી. પતિ તરફ જોયું. “નહિ નાથ! હમણાં નહિ.” એમ કહી તેમણે તે પાછી બંધ કરી. પતિ-

તરફની એ નજર છેવટનીજ થઈ. પ્રિયપ્રાણનાં અંતકાળે દર્શન કરી તેમણે તે બંધ કરી, અને સદાને માટે તે બંધજ રહી, બંધ કરતાં તે બોલ્યાં “ મને થોડું પાણી આપો.” ધ્રુજતા હાથે, આંખમાંથી પડતાં દડદડ આંસુ સાથે તે લઈ તેમણે એ અનુપમ રત્નના મોઢાં આગળ ધર્યું. મોઢું ઉઘડતાંજ અંદર નાંખ્યું, ગળે ઉતર્યું, પણ તેજ વખતે, હાય ! હાય ! તેજ પળે તેમનું માથું પાછળ ખેંચાયું, આંખો ઉચી ચડી ગઈ, અને શ્વાસ બંધ થવા માંડ્યો, “હરિ હરિ આ શું?” એમ બોલતાં તેમના પતિએ તે પોતાના બોળામાં લીધું, ઉચી ચડાવી ગયેલ આંખ હાથે કરી બંધ કરવા માંડી, મોઢા ઉપર ગુલાબજળ, ગંગાજળ છાંટ્યું, પણ નિરંતરની મૂર્છાની દુઃખદ ગતિ આગળજ ચાલી, અને પ્રાણપતિના બોળામાં, અંતઃકાળના બે ત્રણ શ્વાસ લઈ, વૃદ્ધ સસરા તથા માતાપિતાની પાસેજ, જગત્ને જંગલરૂપ ગણી, સંસાર સાગરને દુઃખરૂપ દેખી, સૃષ્ટિક્રમણને પ્રયોજન રહિત જાણી, એ સર્વથી વિરક્ત થઈ, તે આ પ્રમાણે હુંમેસામાટે ચાલી નીકળ્યાં.

સુશીલ સદ્ગુણી સૌ. જયાકુંવરે આ પ્રમાણે સંસારને ત્યાગ કર્યો. માતાપિતાનું વહાલ, વૃદ્ધ વડિલની સંભાળ, તથા પ્રિયપતિનો પ્રેમ, કોઈપણ તેમના ઉડી જતા જીવને એક પળ પણ રોકી શક્યું નહિ. આવાં નમ્ર, નીતિવાન જયાકુંવરે કાળને આધીન થતાં પોતાની એ અવરથા અંતઃ-

કરણમાં સમજી, સૃષ્ટિના કોઈ પણ મોઢામાંથી પોતાનું મન પ્રથમથીજ કહાડી નાખી, હવેની અનુપમ અવિચળ ગતિ-માટે આ ક્ષણભંગુર, દુઃખદ, નિઃસાર સંસારને છોડી દીધો.

બાળપણું માતાપિતાના અનહદ પ્રેમમાં ગાળ્યું. તેમાં દરેક રીતે એ બેચને સંતોષ આપી માતાપિતાને એક સદ્-ગુણી, નમ્ર, વિવેકી બાળકથી મળવું સર્વ સુખ તેમણે દેખાડ્યું. અતિ આનંદથી, અતિરાય પ્રેમથી અને વારંવાર મનમાં રઠણ થતા પ્રેમીને પોતાનાં અંતઃકરણના વિચાર જણાવી, સંસારના સાથ માટે શોધી લીધા. તે સુખ દુઃખથી ભરેલા સાગરમાં પડતાંજ આ પ્રમાણે થયેલ પતિની અનુપમ સેવા કરી તેમને સંતોષ આપ્યો, સુખી કર્યો અને સરીર અને પ્રાણને સંબંધ હોવાસુધી પોતા તરફની કંઈ પણ વ્યાકુલતા માટે સાધન આપ્યું નહિ. પતિના સહ-વાસમાં મોઢામાંથી ઉચે સ્વરે એક પણ વાક્ય બોલ્યાં નહિ, તે દુઃખી થાય એવું એક પણ કર્તવ્ય તેમનાથી થયું નહિ, નાનાં, મોટાં, મુરખી, સર્વને સંતોષ થાય તેહું નિરંતર પોતાનું આચરણ રાખ્યું, અને આ પ્રમાણે સર્વ વખતે આખા જીવિતમાં કોઈને પણ અસંતોષનું મૂળ થયાં નહિ. પોતાનાં ઘર વિષેની ચિંતા તેમના મનમાં નિરંતર એમને એમ અચળ રહી, અને “મારા પતિ, મારા પવિત્ર સસરા, તથા મારાં સર્વ સંબંધી કેવી રીતે સુખી થશે તથા સંતોષ પામશે.” એ વિચારમાં તેમણે

પોતાનાં આયુષ્યનો મોટો ભાગ ગાળ્યો. અંતે વિકાળ કાળનો ઝપાટો, તેનો કુર હાથ આ સહનશીલ રત્ન ઉપર પડ્યો, અને સુખનું તથા સંતોષનું આ સાધન સર્વને દુઃખ તથા સંતાપમાં ડુબાડી આજ અદ્રશ્ય થયું.

સંસારસુખદુઃખનાં દશ વર્ષ આ પ્રમાણે પૂર્ણ થયાં. પતિનું સુખ ગયું. માતાપિતાનું ખાલક ગયું. અને બીજાં સર્વેનું એક સુશીલ સંબંધી ગયું. કાળની વિચિત્રતા કાળે જણાવી, તેની અદ્ભૂત અને બળવાન શક્તિ સામે આ સુશીલને નિરંતર પાસે રાખવાની ઈચ્છાવાળાં તેમનાં નિકટનાં સંબંધીઓ, તેમના દુઃખી પતિ, માતાપિતા અંધવા વૃદ્ધ વડિલ પણ લડી શક્યા નહિ. એ શક્તિ આગળ મનુષ્યની શક્તિ નિર્માલ્ય અને તુચ્છ ગણાઇ. સર્વ દુઃખ પામતાં, સંતાપ પામતાં, પણ માથે હાથ દઈ બેસી રહ્યાં, અને હવે તે ન હવે જેવું થઈ ગયું.

પાછલી રાત્રિના ત્રણ વાગા હતા. સર્વ શોકમય તથા દુઃખમય દેખાણું હતું. “ગરીબડી જ્યા ! હાથ હાથ ગઈ !” એવા દુઃખદ શબ્દો આ વખતે થતાં અતિશય કલ્પાંતમાં કાને પડતા હતા, તેવે વખતે અંદરના ઓરડામાં એક ધીના દીવા પાસે લીપીને સ્વચ્છ કરેલી જમીન ઉપર સૌ. જ્યા-કુંવર, તેમનું હવે બાકી રહેલું શરીર નિરંતરની નિદ્રામાં પડ્યું હતું. પતિ, તેના ઉપર સર્વ સંસારનો આધાર રાખનાર પતિ, આજસુધી સુખી પણ હવે સદાનેમાટે

દુઃખી પતિ, આ પ્રમાણે પોતાનું પ્રિય ખોઈ દીધેલ પતિ પાસેજ નિશ્વાસ નાખતા, વારંવાર હુસકાં ભરતા પોતાની આ બાંગી પડેલી પાંખ તરફ જોતા બેઠા હતા. પ્રેતને પવિત્ર કરી, વિશાળ લલાટમાં સૌભાગ્યસૂચક કુંકુમની પીળ કરવામાં આવી હતી, અને તે તેમનાં મોઢાંને અતિ-શય તેજ આપતી હતી. મુખ ઉપર તેજ શાંતપાણું એમને એમ અચળ રહ્યું હતું. આંખ બંધ હતી, અને તેથી કેમ જાણે નિશ્ચિંતપણે આ અનુપમ રત્ન, આ ઉડી ગયેલું રત્ન નિદ્રા કરવું હોય તેમ જણાવ્યું હતું. જ્ઞાન ભૂલેલ પતિ “ રમે એનામાં જીવ હશે, મૂછા તો નહિ આવી હોય ! ” એમ વારંવાર ભ્રમિત થઈ, એક નજરે તેમની સામું જોતાં, હાથ હાથમાં લઈ ખોલેછે કે નહિ એમ નિશ્ચય કરવા તે વારંવાર હલાવતા, તથા અંતે જીવનનાં કંઈપણ ચિન્હ ન જણાતાં નિરાશ થઈ, નિશ્વાસ મુકી, ફરીફરીને રડતા પોતાનાં આ હંમેશમાટે સૂતેલાં વહાલાં વિષે, અને હવે ભવિષ્યમાં પોતાનો વખત કેવો દુઃખદાયક થઈ પડશે તે વિષે વિચાર કરતા હતા.

રાખને સ્મશાને લઈ જવાની સર્વ તૈયારી થતાં, આ ઉડી ગયેલ રત્નના પડખામાંજ તેનાં છેલ્લાં અને તેની સાથેજ જતાં ખાલકને મુક્યું. મા અને પુત્રને મરણની છેવટની એકજ શેયામાં સુવાર્યા, અને અંતે આજ સુધીનો સહવાસ, આજ સુધીનો પ્રેમ, આજસુધીનું હેત, માતાપિતાનું આજસુધીનું

વહાલ, અને પ્રિયપતિની નિરંતરની અચળ પ્રીતિ સર્વ મુકી, તે સર્વનો હંમેશને માટે ત્યાગ કરી, આ સુશીલ સ્વર્ગવાસી પોતાનાં બાલક સાથે એ ઘરમાંથી નીકળ્યાં. કદપાંત કરતો, રડાપીટ કરતો, અસહ્ય દુઃખથી રડતો સ્ત્રીસમુહ આ તેમનાં આજસુધીનાં અનુપમ સહવાસીની પાછળ થોડે સુધી જઈ, નિરાશ થઈ, વધારે દુઃખી થઈ, એવીજ સ્થિતિમાં પાછા ફર્યા, અને સૌ. જયાકુંવર, તેમનો હવે બાકી રહેલો દેહ આ સર્વથી ધણે દૂર જતાં અદૃશ્ય થયો.

ચિંતા તૈયાર કરી બાલક અને માતાને વિષ્ણુદાં પાડી એ કૈલાસવાસી સદ્ગુણી રત્નનાં શરીરને તેની ઉપર સુવારવામાં આવ્યું. જે શરીરને કોઈ દિવસ સાસરે અથવા માતાપિતાને ઘેર જમીન ઉપર પણ સુવાનો વખત નહોતો આવ્યો, તેજ કામળ શરીરને આજ માતાપિતા અને સાસરિયાનાં સર્વ સંબંધીઓની પ્રત્યક્ષજ આ કઠોર, શરીરને છાલીનાખે એવા લાકડાના કટકા ઉપર સુતાં દેખી પતિની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહેવા માંડ્યાં. જેને જન્મ પર્યંતમાં પીયર અથવા સાસરામાં જરાપણ બાર સહન નહોતો કર્યો, તેનાં શરીર ઉપર આજ એક પછી એક આ જડ પદાર્થના કઠણ કટકા ગોઠવાતા જોઈ, દુઃખી પતિનું હૃદય ચીરાવા માંડ્યું, અને આંખમાંથી પડતો પ્રવાહ હવે હંમેશને માટે સુતેલ પ્રિયાનાં શરીર અને વસ્ત્ર ઉપર પડવા માંડ્યો. જે કોઈ દિવસ પણ પોતાના પતિને દુઃખી થતા

જોઈ ન શકે, જે કદી પણ પતિને ઉદાસ જોઈ અતિશય સંતાપ પામે, પતિને જરાપણ દુઃખી જોઈ જેનું અંતઃકરણ અનહદ દુઃખમાં હોય, પતિની આંખમાં આંસુ જોતાં જ જેનાં નેત્રો ગળવા માંડે, અનેક તરેહનાં આશ્વાસનથી જે આ વખતે પતિને ખુશી કરવા, તેમની ઉદાસી દૂર કરવા અતિ-શય તજવીજ કરે, તે પતિના પ્રેમથી પોષાયેલી પ્રિયા આજ તેની પાસેજ કંઈપાંત કરતા પતિને આશ્વાસનનો એક પણ શબ્દ કહી શકી નહિ. “મારી આ સ્થિતિ? મને સુખી કરનાર હવે કોણ? આવી મારી સ્થિતિમાં મને જરાપણ જવાબ કેમ ન મળે! ફરતા આટલી હદને કેમ પહોંચી?” ભ્રમિત થયેલ પતિએ પ્રિયાને મોઢે ઢાંકેલું વસ્ત્ર દૂર કર્યું, ફરી ફરી તેનું સાંત. નિર્મળ મોઢું જોયું, અને પછી “હાય હાય! હવે શું આશા!” એમ જોલતાં દૂર જઈ બેઠા.

ચિતાનું હૃદયભેદક કામ પુરું થયું, પણ એથી પણ વધારે દુઃખદાયક કર્તવ્ય હતું બાકી હતું. ચિતા પ્રકટવાને આ દુઃખી પતિનો હાથ ઝાલી પાસે લાવવામાં આવ્યા. અરેરે! જોણે આ દશ વર્ષમાં ઉંચે સ્વરે તેનાં આ પ્રેમીને એક પણ શબ્દ કહ્યો નહોતો, જોણે કોઈ દિવસ પણ ક્રોધ કરી આ તેની પ્રિયાને જરાપણ દુઃખ દીધું નહોતું, જોણે તે કદી પણ ચિતાગ્રસ્ત અથવા દુઃખી ન થાય તેમનાં અતિ-શય તજવીજ રાખી હતી, જે તેને દુઃખી થતાં જોઈ નિરં-તર દુઃખી થતા, તેને વ્યાધિગ્રસ્ત જોઈ વ્યાકુળ થતા, અને

તેને જરાપણ ઓછું ન આવવા દેવાને હંમેશા ચિંતા કર્યા કરતા, તેજ તેના પ્રેમી પતિને આ વખતે તેનું હૈયું કઠોર વજ જેવું કરવું પડ્યું, અને સળગતો, ધિક્ધિક્તો અગ્નિ લઈ, એ શરીરની સ્થિતિ નિરંતર માટે બદલાવવાનું સાધન થવું પડ્યું.

ભડભડ તાપ સળગતાં પોતાનું એ અંગ જવાથી અંતઃક-રણમાં એકલા થઈ રહેલ પોપટ નિશ્વાસ મુકી, દૂર છાયામાં જઈ પોતાનું શરીર એક બાંક ઉપર ઢાળ્યું ધિક્ધિક્તો અંતુથી હૃદય ખાલી કરવા માંડ્યું. તે ખાલી થતાં રાત્રિના ઉત્તરારાને લીધે આંખ વીંચાઈ, અને અંતે નિદ્રાવશ થયા.

સાચકાળને વખતે સમુદ્રતીરે આવેલા એક સુંદર બાગમાં પતિપ્રિયા હાથમાં હાથ નાખી, વિનોદથી વાતો કરતાં, આનંદ કરતાં ઘટાવાળાં સુંદર પુષ્પથી શોભિત વૃક્ષો આગળ તેમાંથી તે કુલ તોડી પરસ્પર આપતાં, આમથી તેમ કરતાં હતાં. આ પ્રેમી દંપતિનાં બાલકો તેની પાસે પાસે, ઘડીમાં આગળ દોડતાં, ઘડીમાં પાછળ રહેતાં, એક બીજા સાથે રમત કરતાં, જમીન ઉપરથી કંઈ અન્નણી ચીજ ઉપાડી માતા અથવા પિતાના હાથમાં આનંદથી આપતાં કલ્લોલ કરતાં હતાં. આ અનુષ્ઠાન સુખમાં પડેલાં બેય પ્રેમી આ પ્રમાણે આ સ્થિતિમાં કેટલોક વખત મુકી રહ્યાં, તેટલામાં પાછળથી “પોપટ !” એવો શબ્દ સંભળાયો. પોપટ પાછળ જોયું, કોઈ જણાયું નહિ,

પણ ફરીને પ્રિયા તરફ જોતાં તે પોતાથી થોડે દૂર પોતાનાં ત્રણેય બાલકોના હાથ ઝાલી દૂરથી એ બાળુ આવતી કોઈ ચીજ તરફ એક ચિત્તથી જોતાં હતાં. પોપટ તેની પાસે ગયા, “એ શું છે ?” એમ પુછ્યું, પણ “કંઈ નથી, સહેજ હું કંઈ જોઈશું.” એમ તેમને ઉત્તર મળ્યો. આ વખતે ફરી “પોપટ !” એવો શબ્દ તેને કાને પડ્યો. ફરી એ તરફ જોતાં કોઈ પણ જણાયું નહિ, અને પાંચું ફરી પોતાનાં પ્રેમી તથા બાલકો તરફ નજર કરતાં, પહેલાંથી જરા દૂર જઈ હવે તેમની પાસે સ્થિર થયેલ તેજ ચીજની નજીકમાં એક બીજાને હાથ ઝાલી તેઓ ઉભાં હતાં. પોપટ વળી તેમની પાસે ગયા. ત્યાં જઈ જોતાં તે ચીજ કંઈ વિચિત્ર આકારનું વાહન જણાયું. “આ કોણ લાવ્યું ? એનું અહિં શું કામ છે ?” એમ તેમણે પ્રશ્ન કર્યો, પણ તેને તેને પોતાની આ પ્રિયા તરફથી કંઈ પણ જવાબ ન મળ્યો. આ વખતે “પોપટ !” એ પ્રમાણે એક બીજો અવાજ તેને પાછળથી સંભળાયો. ત્યાં નજર કરતાં શોકદર્શક વેશે કેટલાક પોતાના સંબંધીઓને પોતાની તરફ આવતા તેમણે જોયા. તેમને જોઈ એજ સ્થિતિમાં તે થોડીવાર સ્થિર થયા. પણ તેટલામાં પોતાની આગળ ઉભેલાં પોતાનાં પ્રિયા અને બાલકો તેમને યાદ આવ્યાં. તે યાદ આવતાંજ તેમણે પોતાની નજર તે તરફ ફેરવી, પણ હાય ! હાય ! શું બન્યું હતું ! ત્રણેય બાલકો સાથે

પ્રિયાને લઈ એ વાહન પાસેજ આવેલ સમુદ્ર, અને ઉપરનું
 ધમધાર આકાશ એ બેની વચમાં વાદળાંઓમાં અથડાવું,
 થોડું દેખાવું, પાછું બંધ થવું પૂર જોરમાં ચાક્યું જવું હતું.
 “આ શું ! રત્નપ્રભા ! પદ્મપ્રભા ! મારા પ્રાણ ! તમ સર્વે
 ક્યાં જાઓછો ? હું તમારી સાથે આવું છું.” એમ બોલતાં
 તેમણે એ દિશા તરફ જવા દેક મારી પ્રયત્ન કર્યો, ઘણે
 દૂરથી આવતો હોય તેમ “નહિ નાથ ! હમણું નહિ.”
 એમ પ્રિયાનો ઝીણો અવાજ તેને કાને પડ્યો, તે સાથેજ
 પૃથ્વીથી થોડે ઉંચે ગયા છતાં વધારે જવાની તેમનામાં શક્તિ
 રહી નહિ, પાછળથી મોટે અવાજે “ચોપટ !” એમ એક
 વધારે બુમ પડી, અને તે ત્યાંથી પાછા પૃથ્વી ઉપર પડ્યા.

દશ વર્ષની ગાઠ નિદ્રા આ પ્રમાણે ઉઠી ગઈ. સુખદાયક,
 પણ અંતે દુઃખદાયક સ્વપ્ન પુરું થયું. થડકતી છાતીએ તે
 બાંક ઉપર ઉઠી બેઠા, અને શું જોયું ? થોડે દૂર પડેલા
 એક રાખના ઢગલા વચર બીજું કંઈજ નહિ !!



સ્થંભક.

STHAMBHAK.

દુઝતા હરસ માટે તાત્કાલિક ઉપાય.

દુઝતા હરસ જેમાંથી નિરંતર લોહી પડી રોગીને ઘણોજ નબળો કરી નાખેછે અને ઘણી વખત તેને લીધે રોગી મરણુતોલ હાલતમાં આવી જાય છે, તેને આ દવા એક આશિર્વાદ રૂપ છે. ફક્ત બે કે ત્રણ વખત લેવાથી ગમે તેટલા પ્રમાણમાં પડતું લોહી તુરત બંધ થઈ જાય છે, અને રોગીને સારી રાકતી આપેછે. આ દવા નિષ્ક્રિય જવાનો એકપણ દાખલો જોવામાં આવ્યો નથી.

સૂચના:—દવાનો એક એક ભાગ ચાર ચમચા સાકરવાળા પાણી સાથે છ છ કલાકે દિવસમાં ત્રણ વખત લેવો. દવા ચાલતી હોય ત્યારે દુધ અને ભાત અથવા દુધ અને રોટલી ઉપર રહેવું. કિંમત ૮ ભાગની બાટલી ૧ નો રૂા. ૧). પોસ્ટેજ જુદું. પાંચ રૂપિયાની ઉપરના દરેક ઑર્ડર માટે વીસ ટકા કમિશન કાપી આપવામાં આવશે.

લખો:—મેનેજર, અનંત ફાર્મસી, ભુલેશ્વર-મુંબઈ.

વૈદ્ય પ્રભુરામ જીવનરામના ઔષધાલયમાં તૈયાર થયેલું

દંતમંજન.

આ મંજન ઘસવાથી દાંત સાફ, સ્વચ્છ અને મજબુત રહેછે. મોઢામાંથી નીકળતી વાસ બંધ થાયછે. દાંતમાં નીકળતા ચસકા મટેછે. ઉપર આવેલી છારી તથા બીજાં મેલ દૂર થાયછે. પેઢાં મજબુત અને આરોગ્ય રહેછે. હાલતા દાંત મજબુત થાયછે. પેઢાંમાંથી અથવા દાંતનાં મૂળમાંથી નીકળતું લોહી બંધ થાયછે. મોઢું સાફ તથા સુગંધી રહેછે અને દાંતણુ અથવા બ્રશ ઘસવાથી થતા ગેરફાયદા આ મંજન ઘસવાથી જાણાતા નથી.

વાંપરવાની રીત—દરરોજ સવારના દાંતણુ કરતી વખતે આંગળી, દાંતણુ અથવા સુવાળાં બ્રશ ઉપર આ મંજન લઈ દાંત ઉપર આગળ પાછળ તથા બધી જગ્યાએ ઘસવું. તે પછી ગરમ પાણીથી કોબળા કરી જીભ ઉપરની ઓળ દાંતણુની ચીરથી અથવા રૂપાની કે પીતળની સળીથી ઉતારવી.

શીશી ૧ ની કિ. રૂ. ૦-૬-૦.

કનક.

Kanaka.

આર્ય વૈદ્યકમાં સોનું ક્ષય, જીર્ણનવર તથા દરેક પ્રકારની નબળાઈ માટે ધણુંજ ઉપયોગી ગણવામાં આવ્યું છે. શુદ્ધ સોનાનો આ પ્રવાહી પ્રયોગ ખાસ કરીને ક્ષયને માટે તર્કિયાર ગણવામાં આવ્યો છે. નાનાં બચ્ચાંઓને બચ્ચણમાં થતી માંદગી પછીની નબળાઈ માટે તે ધણુંજ ઉપયોગી છે. ક્ષય, દમ અને ઉધરસ માટે સવાર, બપોર અને સાંજના મોટા માણસને પાંચ દ્રીપાં, અને બચ્ચાંઓને બે દ્રીપાં, કાચની પ્યાલીમાં અરધાથી એક ઓંસ પાણી સાથે આપવાં. ક્રીમત ઓંસ ૧ ની શીશીના ૩૧, ૫. ઓંસ ૦૧ નાં ૩૧. ૩ અને ઓંસ ૦૧ નાં ૩૧. ૨.

મળવાનું ઠેકાણું:—

પ્રભુરામ અનંત કારમસી,

ભુલેશ્વર-સુબઈ, ર.

વિષગર્ભ તૈલ.

ઝલાઈ જતા સાંધા, શૂળ, અસકા, કંપ,
સોળે વિગેરેને ઉપયોગી.

લગાડવાની રીત—શીશીમાંથી થોડું તેલ એક
પ્યાલીમાં અથવા હાથમાં લઈ, કુખતા અથવા મુજેલા
ભાગ ઉપર દર મિનિટ સુધી હળવે હાથે ઘસી પછી
તે ભાગ ઉપર ફલાલીનતું કપડું વીંટી રાખવું.

કિંમત શીશી ૧ નો રૂા. ૧.

પ્રભુરામ અનંત કારમસી,
બુલેશ્વર—મુંબઈ, ૨.

ભૃંગરાજ તૈલ.

BHRUNGARAJ TAYL.

માથાની ગરમીથી ઉખડી જતાં વાળને માટે આ
તૈલ ઘણું જ ઉમદા છે. ફક્ત બે ચાર વખત ઘસવાથી
માથામાંથી ઉખડી જતા વાળને મુંવાળા કરી વધારે છે
તથા સફેદ થઈ જતા વાળને કાળા કરે છે.

કિંમત બા. ૧ નો રૂા. ૧-૦-૦.

પ્રભુરામ અનંત કારમસી,
બુલેશ્વર, મુંબઈ, ૨.

अमृत.

Amrit.

क्षय, ઉધરસ, ઝીણો તાવ, નબલાર્થ અને કબ-
જીયતમાં એક ઉત્તમ ઔષધ તરિકે, વાજકરણ, સારક,
અને લોહી સુધારનાર એક પ્રયોગ તરિકે, તથા રોગી
અને નિરોગી બન્નેને માટે એક પુષ્ટિદાયક ખોરાક
તરિકે આ ચાટણ અમૂલ્ય છે.

કિંમત ૮ળી ૧ ના રૂા. ૨

Used in Consumption, Cough, fever,
weakness and constipation both as medicine
and food. It also acts as a tonic, blood
purifier and laxative. it can be taken both
by the healthy and the sick.

Price Rs. 2 per tin.

પ્રભુરામ અનંત ફાર્મસી.

ઉત્તમ આયુર્વેદિક ઔષધો.

**જેને પુના, રાજકોટ, મુંબઈ, વિગેરે રથજોથી
સોનાના આંદ અને ફરેટ કલાસ સર્ટિફિકેટ
મળેલાં છે.**

પ્રાણાચાર્ય ડાક્ટર પોપટ પ્રભુરામની દેખરેખ
નીચે તૈયાર થયેલાં રસાયનો, ગુગુલો, વટીગુટી, ચુલ્હો,
સત્ત્વો, મંજન, અંજન, લેપ, ચર્ક, તૈલો, મલમો, ક્ષાર,
આસવ, શરબતો, અવલેહ, મુરખ્યા, મોદક સોગઠી,
પાક, ઘૂત વિગેરે ઔષધો વાજખી ભાવે મળેછે.

પત્ર વ્યવહાર:—મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર,

પ્રભુરામ અનંત ફાર્મસી,

બુલેથર, મુંબઈ, ર.

મહુરામ અનંત કાર્મસીની અનુભવસિદ્ધ દવાઓ.

ખાલારોગ્યવટી	૦-૬-૦	દ્રાક્ષાસવ જીનો	૩-૦-૦
ઉધરસની ગોળી	૦-૬-૦	દ્રાક્ષાસવ નવો	૨-૮-૦
શંખવટી	૧-૦-૦	અજીર્ણની દવા ખા.	૧-૦-૦
સૌવિરાંજન શ્યામ	૨-૦-૦	ઉલટીની	૧-૦-૦
સૌવિરાંજન પ્રવેત	૩-૦-૦	ઉધરસની	૧-૦-૦
દંતમંજન	૦-૬-૦	તાવની	૧-૦-૦
દાદરનો અર્ક નં. ૧	૦-૬-૦	મરડાની	૧-૦-૦
દાદરનો અર્ક નં. ૨	૧-૦-૦	લુઅટકાવવાની ગોળી	૧-૦-૦
વિષમર્લ તેલ	૧-૦-૦	કેલેરાની ગોળી ૪૦	૧-૦-૦
આરોગ્ય તેલ	૧-૦-૦	કબજીયત ગોળી ખા.	૧-૦-૦
ચંદનાદિ તેલ	૧-૦-૦	ઝાડા બંધ કરવાની ગો.	૧-૦-૦
નારાયણ તેલ	૧-૦-૦	દમની દવા	૧-૦-૦
ખલા તેલ	૧-૦-૦	ગુલાબ શરબત	૧-૪-૦
ભૃંગરાજ તેલ	૧-૦-૦	લીંબુ શરબત	૧-૦-૦
લાક્ષાદિ તેલ	૧-૦-૦	વાળા શરબત	૧-૦-૦
વિષમર્લ તેલ	૧-૦-૦	નારંગી શરબત	૧-૦-૦
વાતાંકુશ તેલ	૦-૮-૦	ખાહુમી ધૂત ડબો ૧	૨-૦-૦
કર્ણ બિન્દુ	૦-૮-૦	ખદિર ધૂત ડબો ૧	૨-૦-૦
વાતહર તેલ	૦-૮-૦	રચંબક શીશી ૧	૧-૦-૦
કંડવારી તેલ	૦-૮-૦	કનક ૫-૦-૦, ૩-૦-૦, ૨-૦-૦	

પ્રભુરામ અનંત ફાર્મસી.

સ્થાપના ૧૮૮૦.

મુસાફરી માટે ઉપયોગી ઔષધોની પ્રવાસ પેટી.

મુસાફરીમાં થતા જીદા જીદા રોગોપર તાત્કાલિક અસર કરનાર ઉપયોગી ઔષધો જેની સાથે ચમચો, કાંટો, વજન, તથા વાપરવાની રીતની ચોપડી પણ આવે છે. તે સાથે અત્યાનંદ ઉપડી આવતા જીદા જીદા ૨૮ રોગો ઉપર કામમાં આવતાં બાર ઔષધોનો તેની વાપરવાની વિગત સાથે આ પેટીમાં સમાવેશ થાય છે.

પેટીની કિંમત રૂ. ૨૫.

ટપાલ ખર્ચ રૂ. ૩૦ જીદા.

લખો અથવા મળો મેનેજિંગ હાયરેક્ટર,

પ્રભુરામ અનંત ફાર્મસી,

બુલેથર, મુંબઈ.

અહ્ભૂત અને મનોવેધક બનાવેથી ભરપૂર
રસીલી વાર્તાનાં પુસ્તકો.

બહુરૂપી બજાર

અથવા

તલેરમાતી ભેદાનો બંડાર.

ભાગ ૧	કિંમત રૂા. ૧-૪-૦
ભાગ ૨	,, રૂા. ૨-૮-૦
ભાગ ૩	,, રૂા. ૩-૮-૦
ભાગ ૪	,, રૂા. ૧-૮-૦
ભાગ ૫	,, રૂા. ૧-૪-૦
ભાગ ૬	,, રૂા. ૧-૪-૦

વીણા-ચિતોડ ચાતકિની કિંમત રૂા. ૧-૪-૦

જય-વિજય ,, રૂા. ૧-૦-૦

અધ્યારા અમીરન ,, રૂા. ૦-૪-૦

લખનાર:—મથરાદાસ ગોઠલદાસ રાજ,

નં. ૨૪-૨૬, ઓવલવાડી, વીઠલવાડી, મુંબઈ, નં. ૨.

દરેક બાજીતા બુકસેલરોને ત્યાંથી પણ મળશે.

પ્રભુરામ આયુર્વેદીક કૉલેજ.

અભ્યાસક્રમ પાંચ વર્ષ.

પ્રિન્સિપાલ—પ્રાણાચાર્ય, ડૉ. પોપટ પ્રભુરામ,
એલ. એમ. એસ.

રજીસ્ટ્રાર—ભિષગવર રતિલાલ પોપટ,
એ. એ. એમ. એસ.

પરીચારિકા તથા સાવિકાવર્ગ (નર્સ અને મિડવાઈફ).

શ્રી વિદ્યાર્થિઓને સ્વભાષામાં નર્સ અને મિડવાઈફના અભ્યાસ માટે ઉત્તમ ગોઠવણ. સ્થાયી પરિચારિકા તરીકે રહેવા ઈચ્છા રાખનારને તે માટે અરજ કરવાથી યોગ્ય જણાતાં અમુક સંખ્યા સુધી દર માસના રૂ. ૨૦) લેઈ ખાવાપીવા તથા રહેવાની સગવડથી રાખવામાં આવેછે.

પરિચારિકાશ્રમ તથા સાવિકાશ્રમ,
જેમાંથી રોગીને ઘર નસિંગ માટે નર્સ તથા સુવાવડ માટે દાઈ જ્યારે જોઈએ ત્યારે યોગ્ય લવાજમથી મળી શકેછે.

વિગત માટે રજીસ્ટ્રારને મળવું.

ટેકાણુ:—વૈદ્યભુવન, ભુલેશ્વર, મુંબઈ.

